

Mágocsy Gáspár tutorságának útja és a református egyház térnyerése Alaghy János lutheránus várnagy Abaúj vármegyei birtokain

Kiss Lajos

Alaghy János és Mágocsy Gáspár Abaúj vármegyében az 1550-es évek második felében

A Magyar Királyság északkeleti régiójának politikai helyzete 1556-ban – Izabella királyné Erdélybe történő visszatérését követően – a különböző főúri pártváltások eredményeként válságba került. Ennek következményeként a történések polgárháborús helyzet kialakulását és katonai konfliktusok sorozatát vonták maguk után. Az Abaúj vármegyében található, mind katonai, mind gazdasági szempontból jelentőssé vált Regéc várának kapitányaként Alaghy János a háborús kockázatokat vállalva I. Ferdinánd király pártján maradt. Politikai állásfoglalásának köszönhetően több ostromot kellett megvívnia az ideiglenesen Izabella királyné oldalán harcoló Perényi Gábor, Bebek Ferenc és Némethi Ferenc tokaji várkapitány seregeivel szemben.¹ Másfél éves elszigeteltségében is sikerült megővnie a király szolgálatában a reá bízott territóriumokat. Hűségének² köszönhetően számos birtokot nyert a szomszédos főurak és azok familiárisai rovására. A térségben a korábbi birtokviszonyok megváltoztak. A polgárháború alatt I. Ferdinánd több birtokot vett vissza királyi tulajdonba, majd adományozott tovább leghűbb embereinek. Perényi Gábor ugyan kegyelmet nyert, viszont ennek ára volt. Jelentősebb birtokokat veszített, köztük a kisebb kereskedelmi csomópontnak számító Gönc,³ az ekkor már hanyatló bányászattal rendelkező Telkibánya⁴ és Vizsoly⁵ településeket. Míg Göncöt és Telkibányát a Perényiek riválisának számító Dobó István vette birtokba, addig Vizsolyt Alaghy János és testvérei birtokába iktatták. A térségben azonban megjelentek újabb birtokosok, köztük Mágocsy Gáspár, Gyula korábbi várkapitánya. I. Ferdinánd a hozzá hű főurak, katonatisztek birtokba iktatásaival kívánhatta biztosítani a királyság keleti térségének poli-

¹ Némethi Ferenc 1565-ben bekövetkezett haláláig tartósan Izabella királyné illetve János Zsigmond fejedelemnek hűséges katonája maradt. – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Szerk.: Benits Péter. II. köt. Bp., 2003. (továbbiakban: Istvánffy, 2003.) 367–373. p.

² Alaghy János 1558. március 26-án kelt levelében Ferdinánd király iránti hűségéről tett tanúbizonyságot. A levél alapján kiderül, hogy a tokaji vár kapitánya Némethi Ferenc Izabella királyné oldalára kívánta megnyerni a regéci vár urát. Alaghy válasza alapján azonban ez a kísérlet nem ért célt. – Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale. Fondul familial Eszterházi Nr. 50. (A forrásért külön köszönetem Balogh Juditnak és Oborni Teréznek.)

³ Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL.) Adatbázisok: adatbazisokonline.hu / Összeírások / Dikális összeírások. – 2016. június.)

⁴ MNL. OL. (Országos Levéltár) A 57. (= Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii) 3. köt. 489. p.

⁵ MNL. OL. A 57. 3. köt. 359. p.

tikai stabilitását. A Magyar Királyság északabbi területein, az addig szinte ismeretlen Mágocsy az abaúji Rozgony, Szina, Benyék, Pamlény, Encs és Ináncs birtokokhoz, illetve jelentős Torna vármegyei területekhez jutott 1558-ban⁶ (Utóbbiak révén Torna vármegye főispánja lett.). A dél-magyarországi harcteret hátrahagyva, az 1560-as években már egri kapitányként tevékenykedő Mágocsy szépen ívelő karriert futott be a királyság északi részén.

Alaghy a polgárháború alatt kevés szövetségessel rendelkezett, mivel – az 1557-ben Munkács alatt, a királyi sereg főtisztjeként elesett – Perényi Mihályon⁷ kívül alig akadt más baráti-katonai potenciál, aki Ferdinánd szolgálatában állt volna a régióban. Ez természetesen nehéz gazdasági helyzetet eredményezhetett a regéci várnagy számára. A regéci vár renoválási és kiváltási költségei részének fedezését – a korban nem kirívó esetben számító – hatalmaskodásokkal próbálta kompenzálni. Fegyveres, majd jogi konfliktusba került Kassa város vezetésével Garadna és Forró települések birtoklásának kérdéseit illetően.⁸ Ebben a konfliktusban Alaghy számára a legfőbb közvetítő és támasz szerepét Mágocsy Gáspár töltötte be,⁹ ez tekinthető az első jelentősebb pontnak a két főúr kapcsolatában. A közös katonai szolgálat mellett kölcsönös gazdasági együttműködés is fennállhatott. Mágocsy és Alaghy mellett Perényinek is jövedelmet biztosított a hegyaljai borkereskedelem.¹⁰ Mindezek mellett jelentősebb kulturális kapcsolat is kialakulhatott köztük. Mágocsy Gáspár ugyanis fölöttébb kedvelhette a művelt emberek társaságát, noha maga katonáember lévén nem jeleskedhetett kifejezetten a különböző tudományokban és művészetekben. Szabó András Mágocsy Gáspár élettörténetével kapcsolatos kutatásaiban erre több helyen is rámutatott, gyulai kapitányságától kezdve egészen haláláig. Alaghy János pedig korának egyik legműveltebb ura volt. Tanulmányait Bártfán, Padovában és Wittenbergben folytatta.¹¹ Utóbbi tanulmányok kissé ellentmondásosnak tűnhetnek, hiszen a katolicizmus és a reformáció szellemi bástyáinak otthont adó intézmények teljesen más vállalási felfogást közvetítettek. Alaghy mecénásának, Serédy Gáspárnak – aki a katolikus egyházi karrierje mellett jelentős világi pályát is befutott – nagy tervei lehettek támogatottjával, ennek kivitelezése érdekében pedig a legkiválóbb képzéseket akarta biztosítani számára. Az egyre terjedő protestantizmus pedig vélhetőleg nem válhatott a pártfogolt kárára. Serédy Gáspár 1547-es végrendeletében megnevezett örökösének – fivérének, Györgynek – meghagyta, hogy gondoskodjon a kiváló adottságokkal rendelkező Jánosnak a királyi udvarba való bejuttatásáról, valamint vagyonának kiosztá-

⁶ MNL. OL. A 57. 3. köt. 554–555., 620–621. p.

⁷ A Perényi család családfája: *Genealogy.eu* Online: [genealogy.euweb.cz / Hungary / Perényi](http://genealogy.euweb.cz/Hungary/Perenyi) – 2016. június.

⁸ KEMÉNY LAJOS: Abauj–Torna vármegye története, 1527–1648. In: *Történelmi Közlemények Abauj–Torna vármegye és Kassa múltjából*, 1913. 4. sz. 212. p.

⁹ ILLÉSSY JÁNOS: Az Alaghy család története. In: Nagy Iván családtörténeti értesítő. Szerk.: Komáromy András – Pettkó Béla. I. köt. Bp., 1899. (továbbiakban: ILLÉSSY, 1899.) 133. p.

¹⁰ HANGAY ZOLTÁN: Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond. Debrecen, 1987. (továbbiakban: HANGAY, 1987.) 33. p.

¹¹ ILLÉSSY, 1899. 129. p.

sáról.¹² Serédy Gáspár 1550-ben bekövetkezett halálával Alaghy János pályájának íve azonban megtorpant. Az 1550-es évektől Serédy György regéci várnagygyá nevezte ki, mely pozíciót haláláig viselte.¹³ Serédy György halálát követően a regéci uradalmat igyekezett megtartani, annak ellenére, hogy az örökösrel, az ifjabb Gáspárral konfliktusba került. Alaghy testvérei pedig nem jelenthettek nagy erejű politikai és katonai (elsősorban védelmi) szövetséget. Ezzel magyarázható, hogy Perényi Mihály¹⁴ halálát követően Mágoocsy számított a legerősebb szövetségesének. Torna vármegye főispánjának is jól jöhetett egy katonai szövetség, mivel az 1560-as években a szomszédos Bebekekkel I. Ferdinánd fegyveres összetűzésbe került. A korábban Torna, Abaúj, Bereg vármegyékben jelentős birtokokhoz jutó Mágoocsy katonai szolgálattal tartozott a királynak.

Alaghy és Mágoocsy kapcsolata mindenképpen barátinak mondható, ezt leginkább Alaghy János 1565-ben Szatmárban keltezett ötödik végrendelete bizonyítja. Ebben – Draskovics Gáspár és Vékey Ferenc mellett – Mágoocsy Gáspár van megjelölve tanúnak és végrehajtónak.¹⁵ Alaghy halálát követően árvái ellen több birtokpert indítottak.¹⁶ A regéci vár uradalmának egyben tartásában hatalmas szerepet játszott a tornai főispán, mint gyám és jogi közbenjáró.

Alaghy és Mágoocsy vallási meggyőződése

Alaghy János lutheri elveket vallóként nem értett egyet, nem követte az 1560-as években teret hódító helvét irányzatot. Mágoocsy azonban jó kapcsolatot alakított ki az új irányzat képviselőivel, és – a regéci várnagygyal ellentétben – egyik jelentős mecénásukká vált. A protestantizmus hirdetőivel még Patócsy Ferenc szolgálatában találkozhatott. Gyulai várnagyasága alatt az iskola rektorai Szegedi Kis István és Szikszai Fabricius Demeter voltak. Mágoocsy második feleségének a tanítója pedig az a Sibolti Demeter lett,¹⁷ aki 1559 és 1562 között járt a wittenbergi egyetemre.¹⁸ A gyulai szol-

¹² Uo.

¹³ PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. Elektronikus Periodika Archívum: epa.oszk.hu – 2016. június.

¹⁴ Perényi Mihály Zemplén vármegye főispánja, Ferdinánd hűséges alattvalója volt annak ellenére, hogy testvére János Izabella királynénak volt az embere. 1557-ben Munkács ostrománál esett el, melyet a királynő jobbkezeinek számító Petrovics Péter védett. KOMÁROMY ANDRÁS: Forgách Imre naplója. In: *Turul*, 1889. 72–73. p. Perényi Mihály és Alaghy János régóta ismerték egymást. Szabó András kutatásai alapján Bártfán tanultak mindketten a Révay fivérekkel együtt Stöckel Lénártnál. SZABÓ ANDRÁS: Egy elfelejtett Luther követő főúr: Alaghy János. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Szerk.: Fabiny Tibor. Bp., 1984. 211–221. p. (továbbiakban: SZABÓ, 1984.) 211. p.

¹⁵ MNL. OL. E 148. (= Magyar Kamarai Levéltár. Nova Registrata Acta) fasc. 354. Nr. 43.

¹⁶ ILLÉSSY, 1899. 137. p. illetve, MNL. OL. A 57. 3. köt. 927–928. p.

¹⁷ SZABÓ ANDRÁS: Mágoocsy Gáspár és udvara. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. (továbbiakban: SZABÓ, 1987.) 264–266. p.

¹⁸ Sibolti Demeter. In: ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) Online: Debreceni

gálat alatt azonban a helvét és a lutheri irányzat között még nem történhetett meg az a szakadás, melyet Ribiny János a 18. században a tarcali zsinatok időpontjával határozott meg.¹⁹ Mágocsy tornai főispáni tevékenysége alatt azonban olyan jeles prédikátorok szolgálták udvarát, mint Balogh Ferenc és Szegedi Gergely.²⁰ Mindezek mellett pártfogolta unokaöccsét, Andrászt is, aki az 1550-es évek második felében a wittenbergi egyetemen folytatta tanulmányait. Az ifjú Mágocsy itt a helvét irányzat később olyan kiemelkedő képviselőjével ismerkedett meg, mint Szikszai Fabricius Demeter gyulai rektor öccsével, Balázssal, Károlyi Gáspárral és Kaprophontes Ferencel. Utóbbit azért érdemes megemlíteni, mert egyik Kálvinhoz írt levelében azt javasolta a genfi prédikátornak, hogy a Stancaró ellen írt könyvét ajánlja Mágocsy Gáspárnak.²¹ Szikszai Fabricius Balázs pedig, miután 1561-ben hazatért Wittenbergből, rövid ideig a Mágocsy családnál volt szolgálatban, egészen sárospataki rektori kinevezéséig.²²

Mágocsy áthelyezését követően egyre feljebb került a katonai és a társadalmi ranglétrán. 1563 és 1564 között az egri kapitányi pozíciót viselte, amely az egyik legkiemelkedőbb, több juttatással járó végvári tisztség volt a tárgyalt időszakban.²³ Egrri kapitánysága alatt Mágocsy hozzáadta unokahúgát, Magdolnát az egri vicekapitányhoz, Káthay Ferenchez. A férj katolikus vallású volt, a ceremónia azonban mégis református szertartás szerint zajlott, melyet Méliusz Juhász Péter vezethetett le. Alaghy János is tiszteletét tette a rendezvényen, és mint tudós végzettségű, lutheri elveket követő főúr, szót emelt Méliusz Juhász Péternek a református irányzat úrvacsora osztásainak gyakorlata ellen,²⁴ melyet heves vita közepette tárgyalt meg a prédikátorral. Alaghy tájékozottságát a témában az is jelzi, hogy konkrétan Mathias Hebler²⁵ evangélikus püspök hitvallására hivatkozott.²⁶ Ezzel az

Református Kollégium Nagykönyvtára, Elektronikus Könyvtár: digit.drk.hu – 2016. június. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.)

¹⁹ RIBINY JÁNOS: Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungaria. Posonii, 1787. I. 166. p.

²⁰ SZABÓ, 1987. 271. p.

²¹ SZABÓ, 1987. 266. p.

²² ZOVÁNYI, 1977. 601. p.

²³ Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptio-nes.) Bp., 2009. [DVD. Arcanum] Registrata. UC 4:48.

²⁴ Az ostyával történő úrvacsoraosztást a helvét irányzat szigorúan elvetette. Az 1566-os gönci református zsinaton szóba került Thuri Farkas Pál ügye, aki inkább távozott a Perényi Gábor fennhatósága alá tartozó településekről, minthogy ostyával vagy – ahogy fogalmaztak – „pálista ostyával”, „gonosz kenyérrel” szolgáltassa az úrvacsorát. Perényi Gábor ugyanis nem volt hajlandó engedményt tenni a helvét irányzatot gyakorlók részére, így ha valamelyik prédikátor a predesztináció elvét hirdette, vagy az úrvacsorát kovászolt kenyérral szolgáltatta, arra súlyos (akár halál-) büntetést szabhattak ki birtokain. KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. (Protestáns teológiai könyvtár, XV.) Elektronikus kiadás: Németh Ferenc, 2008. Online: Németh Ferenc honlapja: leporollak.hu / Egyháztörténet. – 2016. július.

²⁵ Korponai születésű, nagyszombati prédikátor, majd evangélikus püspök. Ld.: Hebler Mátyás. In: ZOVÁNYI, 1977.

²⁶ SZABÓ, 1984. 217. p.

eseménytel párhuzamosan zajlott le Perényi Gábor füzéri várában a „tőke-terebesi hitvita” néven ismert zsinat, amelynek központi témája hasonló volt.²⁷ Az 1560-as években megtartott helvét irányít zsinatokat más nézőpontra keresztül látta a két főúr. Alaghy az evangélikus irányzat helyzetét erősítette birtokain. Különböző evangélikus tanítókat alkalmazott iskolamestereknek, prédikátoroknak. Támogatott diákokat, fizette azok külföldi tanulmányait, így egykori tanítójának, Stöckel Lénártnak fiát, Jánost is.²⁸

Mágoocsy Gáspár ezzel szemben a református irányzat lelkes híveként támogatta az új irányzatot, a mecénatúra mellett meg kell említeni Károlyi Gáspárral való kiváló kapcsolatát, ami vélhetőleg hozzájárult a gönci prédikátor bibliafordítási vállalkozásának kezdeti finanszírozásához.²⁹ A vallási különbség azonban nem jelenthetett konfliktust Alaghy és Mágoocsy között. A folyamatos hadi vállalkozásokkal való elfoglaltságaik és Mágoocsy magasabb rangja is visszatartó tényező lehetett egy esetleges vallási konfliktus kialakulásához kettőjük között.

Alaghy András gyámságának kérdése, Mágoocsy térnyerése

Werbócsy *Hármaskönyve* szerint minden serdületlen korú gyermeknek gyámság alatt kellett állnia, a felügyeletet csak teljes korában (huszonnégy éves korára) mellőzhette, azaz lehetett teljesen önálló.³⁰ Alaghy András édesapja halálakor hatéves lehetett, azaz törvénytelen korú volt, ami azt jelentette, hogy még nem avatkozhatott a birtokvitákba megbízott ügyvédekkel sem. A regéci várkapitány utolsó, 1565-ös végrendeletében gyermekeire hagyja Regécet, a testvéreivel megszerzett birtokok jelentős részét fivéreire bízta. Alaghy János halála után, annak idősebb öccsét, Györgyöt nevezte ki Miksa király a félárva gyámjává.³¹ Az 1568-as év azonban számos változást hozott Alaghy András és húga, Judit életében. Elhunyt a gyámjuk, továbbá édesanyjuk, Pásztóhy Katalin újra férjhez ment. Alaghy András mostohaapja, tallóci Bánffy Bálint, a szatmári vár magyar seregeinek kapitánya lett.³² Horn Ildikó kutatásai szerint egy hasonló esetben az öröklésben érdekelt rokonok igyekeztek a mostohaapa gyámságát megakadályozni.³³ Ebben az esetben erről nem beszélhetünk, mivel az ambiciózusabb Alaghy fivér ebben az évben elhunyt. Alaghy János másik öccséről, Menyhértről Illéssy János annyit közöl, hogy visszahúzódebb volt, a politikai közéletben nem vett részt, felemelkedése és birtokainak gyarapodása fivéreinek volt köszönhető. Miksa király ugyan őt nevezte ki Alaghy András és Judit gyámjává, jelentősebb lépéseket nem tudott tenni és nem sokkal ezt követően, 1570-ben meghalt.³⁴ Így közelebbi rokonok híján a teljes

²⁷ SZABÓ, 1987. 270. p.

²⁸ SZABÓ, 1984. 215–218. p.

²⁹ SZABÓ, 1987. 263–278. p.

³⁰ WERBÓCSY ISTVÁN: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Bp., 1990. 238–239. p.

³¹ ILLÉSSY, 1899. 136. p.

³² Uo.

³³ HORN ILDIKÓ: *Nemesi árvák*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk.: Péter Katalin. Bp., 1996. 72. p.

³⁴ ILLÉSSY, 1899. 140., 185. p.

gyámság Bánffy Bálint kezében maradt, aki a kortársak elmondása szerint agresszív, iszákos ember volt, durván bánt mostohagyermekkel és nejeivel.³⁵ Mágocsy Gáspár – aki jól ismerhette a kapitányt³⁶ – mint a végrendelet végrehajtója megmozgatta kapcsolatrendszerét: a királyhoz fordulva kérte Bánffy elmozdítását az Alaghy-árvák gyámjának pozíciójából. Ennek elintézése ekkor már könnyen mehetett a tornai főispán számára, mivel egy 1570-es birtokadomány szerint királyi tanácsosi ranggal rendelkezett.³⁷ Miksa király 1571.február 18-án kelt levelében felhatalmazott egy öt főből álló bizottságot, hogy az árvák gyámságát és birtokait Mágocsyra ruházzák át. A bizottság elnöke Bornemissza Gergely csanádi püspök³⁸ lett, tagjai: Rueber János felső-magyarországi főkapitány, Kolonics János Bertalan Tokaj várkapitánya, Fejérvári János, a Szepesi Kamara tanácsosa, Réghi Kelemen királyi biztos.³⁹ A bizottság munkájának befejezése után a tízéves András és Judit húga Mágocsy gyámsága alá került. A király döntése pedig megfellebbezhetetlennek bizonyult. A gyámsággal kapcsolatos eljárás gyors lezárása tallóci Bánffy Bálint kapcsolati hálózatának gyengeségére utal.

A tornai főispán szabad kezet kapott a kiskorú gyermekek birtokainak igazgatása felett, mely a református irányzat előretörését is eredményezte a környéken. Az Alaghy család szakrális központjának tekinthető szántói (abaújszántói) templomban 1570-től a korábban elüldözött Thuri Farkas Pál prédikált,⁴⁰ bár kétségtelen, hogy ekkor még nem volt teljesen egyértelmű Mágocsy hatalma az Alaghy birtokokon. Érdekeinek érvényesítése azonban a királyi határozat meghozatala előtt megkezdődött, így az is könnyen lehet, hogy a tornai főispán – élve kegyúri jogkörével – hívta vissza a prédikátort.

Az árvák birtokainak ellenőrzése kétségtelenül a Tokaj-hegyalja térség legbefolyásosabb főurává tette Mágocsy Gáspárt mind a birtokok mérete, mind a jövedelmek tekintetében. Alaghy János öröksége a birtokpereket is magában foglalta. A *Hármaskönyv* szerint az ifjú nemes 12 éves koráig nem fogadhatott ügyvédet és nem pereskedhetett. Ez esetben Alaghy Andrásnak nem volt szüksége külön védőre, gyámja a perekben képviselhetette érdekeit. A perlők elsősorban a Serédyek foglalásai idején (1530-as, 1540-es évek), illetve Alaghy János hatalmaskodásai révén kárt szenvedett köznemese (Bozinkai, Chelei, Bejczy, Golopi, Vitéz Bonaventura családok) voltak, akik a polgárháborús időszak alatt az ellenséges urak, többnyire

³⁵ ILLÉSSY, 1899. 136–137. p.

³⁶ Az 1565-ös Erdély elleni hadjárat során együtt szolgáltak. Mágocsy jelen volt Bánffy egy Karalikocs nevű török katona elleni párviadalánál. Istvánffy, 2003. II. 386. p.

³⁷ MNL. OL. A 57. 3. köt. 971–972. p.

³⁸ Bornemissza Gergely 1568-ig Oláh Miklós esztergomi érsek titkára volt. 1561-től szepesi prépost és tornai főesperes. HORVÁTH LÁSZLÓ OPRAEM.: Bornemissza Gergely. In: Magyar Katolikus Lexikon. II. Szerk.: Diós István. Bp., 1998. Online: lexikon.katolikus.hu – 2016. június. Botta István kutatásai alapján rokoni szálak fűzték a debreceni prédikátor Méliusz Juhász Péterhez. BOTTA ISTVÁN: Melius Péter ifjúsága. Bp., 1978. 32. p.

³⁹ MNL. OL. E 148. 549.15. (Mikrofilm sz.: 5994.)

⁴⁰ SZABÓ, 1984. 218. p.

Perényi Gábor familiárisaiként szolgáltak.⁴¹ Ugyanakkor a pereskedők körében megtalálhatóak az elit tagjai is, mint Dobó Ferenc (az erdőbényei erdők ügyében),⁴² ecsedi Báthori Miklós (a füzeri és a regéci várak között elhelyezkedő erdők miatt) és a neves humanista Zsámboki János is.⁴³ Mágocty Gáspár birtokstratégiája azonban könnyen vette ezeket az akadályokat, ugyanis a birtokszerzést tekintve jelentős előrelépéseket tett családjá és gyámjai érdekében. 1575-ben sikerült megszereznie a korábban Alaghy János birtokaihoz tartozó Vizsolyt, Kisbényét és Nagybényét.⁴⁴ Alaghy András ekkor már törvényes korú, részt vehetett az ügyek intézésében, természetesen csak gyámjának felügyelete alatt. A teljes önállósodás a szokásjog alapján, illetve az Alaghy család kiterjedt kapcsolati hálózata hiányában nem jöhetett számításba. Az Alaghy gyermekek számára az egyetlen megoldás a Mágocty családdal való jó viszony megőrzése volt. A különböző bíraskodási feladatok dolga is a gyámra hárult. Példa erre egy 1578-ban zajló tizedfizetési vita Gönc mezővárosa és a regéci vár uradalma között bizonyos erdőrészekért. Mágocty a fennmaradt iratok az ifjú regéci várúr „tutoraként”, tehát gyámként, pártfogóként említik: „Ez esztendőbe Magoczy Gáspár únagsága tutorságba bírta Regez várát Alaghy András képébe.”⁴⁵

Az ifjú Alaghy András neveltetését illetően csak találgatni tudunk. Ha Mágocty Gáspár hasonló nevelést biztosított Alaghy András számára, mint pár évtizeddel korábban Serédy Gáspár Alaghy Jánosnak, akkor az elsődleges célja az ifjú főúrnak az országos elitbe való bejuttatása lehetett. A másik lehetőség pedig, hogy gyámja Alaghy Andrást katonai pályára szánta, ahogy az Mágocty ifjúkorát illetően is elmondható (A kérdés tisztázásához további adatok nem állnak rendelkezésre.). Mindenesetre alap- és középfokú tanulmányait református prédikátorok és tanítók tanítványaként végezhette, könnyen lehet, hogy Mágocty András szárnyai alatt, aki Wittenbergben számos neves prédikátor társaságában végezte el tanulmányait. Az viszont tény, hogy az ifjú Alaghy András a 20. életévét sem élte meg, 1580 körül, közel 19 évesen elhunyt. Mágocty Gáspár pedig szűk egy éven belül unokaöccsét összeházasította Judittal, így irányította a két családot és azok birtokait. Az idős tornai főispánnak arra is sikerült rávenni az újdonsült rokon hölgyet, hogy Regéc várát és annak uradalmát elcserélje Torna vármegyével, illetve annak uradalmával. Valószínű, hogy ezzel a lépéssel unokaöccse örököseit szerette volna látni a regéci vár uradalmának birtokosaiként, ez viszont Alaghy György leszármazottaival történő konfliktushoz és hosszú pereskedéshez vezetett.⁴⁶

A református egyház térnyerése Abaújban

A Némethi Ferenc által támogatott tarcali református zsinatokon a helvét irányzatot követő prédikátorok elfogadták Kálvin genfi utódjának, Theodo-

⁴¹ MNL. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban: BAZmLt.) Mikrofilmtár. Abaúj vármegye jegyzőkönyve.

⁴² MNL. BAZmLt. V. 151. (= Gönc nagyközség iratai) 26. köt. 127.

⁴³ ILLÉSSY, 1899. 137. p.

⁴⁴ MNL. OL. A 57. 3. köt. 1111-1112. p.

⁴⁵ MNL. BAZmLt. V. 151. Gönc mezőváros történeti jegyzőkönyve, 1562–1848. 3–4. p.

⁴⁶ ILLÉSSY, 1899. 137–138. p.

re de Béze-nek a vallási tételeit. A zsinat vezéregyéniségeit, Thuri Farkas Pált és Kopácsi Istvánt⁴⁷ kezdetben Perényi Gábor által háttérbe tudták szorítani. Zoványi Jenő kutatásai szerint abban, hogy a helvét irányzatot követő prédikátorok üldöztetése nem radikalizálódott tovább, nagy szerepe lehetett a kegyúr kapcsolati hálójának is. Thuri Farkas Pál védelmére kelt ugyanis két magas rangú asszony, nevezetesen Bebek György és Mágocsy Gáspár hitvesei.⁴⁸ A helvét irányzat terjedése nem torpant meg, hanem egyre inkább erősödött. A tarcali zsinatokat és a „tőketerebesi hitvitát” követően új vezéregyéniségek jelentek meg, köztük a legkiemelkedőbb Károlyi Gáspár. A gönci prédikátor egyházszervezési feladatokat látott el, zsinatokat hivatott össze, mindezek mellett pedig gondot fordított a református prédikátorok minél magasabb fokú képzésére.⁴⁹ Az evangélikus prédikátorok helyzete a zsinatok időszakában egyre kilátástalanabbá vált Alaghy birtokain. Bár jóllehet, hogy az 1564-es események („tőketerebesi hitvita”, Thuriék elmenekülése) a lutheránusok számára ideiglenes győzelmet hoztak, ezek hosszabb távon nem tudták visszaszorítani a helvét irányzat térhódítását. Igaz a felvidék nagyobb és északi, főként németek lakta területein a református térnyerés nem volt olyan mértékű, mint a magyar lakta mezővárosokban. Szabó András kutatásai azonban már azt mutatják, hogy az 1566-os évben a lutheránus irányzat utolsó próbálkozásai voltak a fennmaradás érdekében a tárgyalt térségben. Perényi Patakra hívta Sztárai Mihályt,⁵⁰ Alaghy János környezetében pedig szintén evangélikus lelképásztorok tevékenykedtek. Ha a főurak udvarát megvizsgáljuk, a humanizmus időszakában pezsgő, tudományos életet találhatunk ott. Patak ugyan Zemplén vármegyéhez tartozik – több kilométer távolságra a tárgyalt területekről –, azonban stratégiai és az oktatásban betöltött szerepe jelentős. Az iskola mellett Perényi Gábor udvara is itt volt, ahol a familiárisainak és más nemes uraknak (véltetőleg szövetségeseinek) leányai tanulhattak,⁵¹ és fiaikat nevelték katonai pályára.⁵² Az udvarban tartózkodó nemesi ifjak vélhetően a katonai ismeretek elsajátítása mellett vallási nevelést is kaphattak, mely a főúr meggyőződésének irányvonalát követte. Perényi 1567-ben bekövetkezett halálával kihalt a terebesi Perényiek („nádori”) ága. A pataki vár urának birtokai – örökösök nem lévén, a terebesi uradalom kivételével – halálát követően az uralkodóra szálltak vissza.⁵³ Az uralkodó pedig a reformátusnak számító Dobóknak és az ecsedi Báthoriaknak adományozta Perényi Gábor birtokainak jelentős részét. Alaghy birtokait vizsgálva, Perényi Gáboron kívül református birtokszomszédok vették körül, mint Dobó István, Mágocsy Gáspár vagy az ecsedi Báthoryak. A református prédikátorok számára ezentúl az antitrinitarizmus elterjedésének megfékezése jelentette a legnagyobb kihívást. Ebben az időszakban szilárdították meg a református egyház intézményi alapjait. Az 1566-os

⁴⁷ ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. 416–420. p.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ SZABÓ ANDRÁS: Károlyi Gáspár. (1530k. – 1591) Bp., 1984. 39. p.

⁵⁰ SZABÓ, 1984. 217–218. p.

⁵¹ HANGAY, 1987. 19. p.

⁵² HANGAY, 1987. 13. p.

⁵³ RADVÁNSZKY BÉLA: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. köt. Bp., 1879. 99. p.

gönci zsinatot követően Károlyi Gáspárnak és prédikátortársainak sikerült megszervezniük a Kassavölgyi Református Egyházkerületet, melynek élére magát a gönci prédikátort választották. Gönc ekkoriban az Alaghy birtokok közvetlen szomszédságához tartozott, a város ura pedig 1558 óta Dobó István, majd annak halálát követően fia, Dobó Ferenc volt. Az Alaghy birtokokon az evangélikus irányzatot hirdető, gyakorló prédikátorok elszigetelődtek, így például az 1565-ben Tállya mezővárosába került Ilosvai Benedek⁵⁴ vagy a szomszédos Szántón tevékenykedő Károlyi András.⁵⁵ 1566-ban ugyan visszatért Wittenbergből Szántai Festő Lukács és Hejcei Balta Bálint a lutheránus irányzatot hirdetők számának erősítésére, a patrónus halála miatt azonban tevékenységük nem bizonyult tartósnak.⁵⁶ A helvét irányzat kiépülésével számos prédikátor hirdette az ígét református szellemben. Károlyi Gáspár kapcsolatban állt több iskolamesterrel és prédikátorral. Alaghy és Perényi utolsó éveit a különböző katonai feladatok ellátása jellemezte (1565-ös hadjárat Erdély ellen, 1566-ban Erdély és az Oszmán Birodalom bosszúhadjárata). Perényi – Báthori András halálát követően – megkapta az uralkodótól az országbírói kinevezését.⁵⁷ Halálukat követően a patrónusi pozíciót református vallású urak töltötték be. A helvét irányzat képviselői szervezettebben, eredményesebben működtek ebben az időben. Ez azt eredményezte, hogy a lutheri elveket képviselő prédikátorok elszigetelődtek, majd egy részük áttért (mint például Ilosvai Benedek⁵⁸), vagy pedig olyan településen működött tovább, ahol nem voltak jelen, vagy csak kevésbé lehettek szervezettek a helvét irányzat képviselői.

Abaujszántón – az Alaghy család temetkezési helyén – előbb a száműzött Thuri Farkas Pál, majd halálát (1574) követően annak öccse, Mátyás lett a prédikátor. Thuri Farkas Pált abban a templomba temették el, melyben Alaghy Jánost.⁵⁹ Ez kétségtelenül azt mutathatja, hogy a lakosság nem mutathatott nagy ellenállást a protestáns irányzat módosulását illetően. A lakosság nagyobb részét a jobbágyság alkotta, akik a birtokos felekezeti hovatartozását követték. Péter Katalin felvetése alapján ez nem feltétlenül érvényesült, ugyanis a földesurak a vallásra való tekintet nélkül voltak a birtokaikon lévő templomok patrónusai. Viszont a különböző felekezeti irányzatok terjedésében jelentős szerepet játszhattak azáltal, hogy például a saját hitvallását képviselő prédikátort helyezhette el egy-egy településen, ezzel irányítva a jobbágyság és a település felekezeti irányultságát.⁶⁰

Ugyan a tizedjegyzékek adatai szerint csak néhány prédikátor neve maradt fenn ebből az időszakból, közülük néhány mégis kiemelendő. Az Abaujszántón szolgáló Thuri fivérek mellett meg kell említeni Czeglédi János nevét, aki Vizsolyban és Hejcen szolgált. Tornalji Miklós Hernádszentandráson, Ináncson és Encsen tevékenykedett, utóbbiak Mágoocsy

⁵⁴ Ilosvai Benedek. In: ZOVÁNYI, 1977.

⁵⁵ SZABÓ, 1984. 216–218. p.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16-17. században. Kutatási program honlapja: archivum.piar.hu/arisztokrata – 2016. július.

⁵⁸ Ilosvai Benedek. In: ZOVÁNYI, 1977.

⁵⁹ SZABÓ, 1984. 216–218. p.

⁶⁰ PÉTER KATALIN: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. 22. p.

birtokai voltak. A szintén Mágocsy birtok Rozgonyban és Benyéken Szikszai Ábrahám István volt a prédikátor. 1578-ban a szintén az Alaghyak érdekszférájába tartozó Vilmányban, illetve a szomszédos Kisfalud településen Károlyi István szolgált. Az Alaghy érdekeltséghez tartozó Széplakon Csuka Lőrinc vezette a szertartásokat az 1570-es évek második felében.⁶¹

⁶¹ MNL. BAZmLt. XV. 32. (= Mikrofilmgyűjtemény.) 306–315. sz. tek.

Egy debreceni kántor életének fordulata: Diószegi K. István története

Csorba Dávid

A címben jelölt személy ismert 17. századi kálvinista lelkész (1635k–1698), akinek egyházi szolgálata előtti kántori életét már feljegyezte a szakirodalom, bár sokat nem tudott ezzel kezdeni. Előbb tehát a kora újkori kálvinista kántor szerepéről szólok (a) egyetlen alkalmazási vita kapcsán, melynek forrását egy eddig nem ismert levéltári adat szolgáltatja. Ez alapján egy másik jelenséget is tisztázni lehet (b): a fenti lelkész nevének variációi között igyekszem rendet tenni. Majd az egyik elveszett művének az eddig elérhető legpontosabb címléírását adom meg (c), pótolva és kiegészítve az RMNY-tételben csak feltételezett és hiányos adatokat. A vizsgálódás végén (d) pedig közlöm ennek a kötetnek az előszavát, mely a lelkész élettörténetét tartalmazza saját megfogalmazásában, ahonnan minden történetíró és biográfus az ő esetében egyéb forrás híján elindulhatott.

Debreceni kántorok

A kántorokról ritkábban szólnak a történeti tanulmányok. Sem Sárospatakon, sem Debrecenben még a 19. századi nagy pozitívista gyűjtések korában sem készítettek ilyen összeállítást. Fekete Csabának a Debreceni Református Kollégium 1988-as történetében jelent meg a Kántushoz kapcsolva egy remek történeti tanulmánya a debreceni kollégiumi énekes kultusról, éneklő deákokról és kántorokról.¹ Ebben a kántoroknak a 17. század eleji listáját is közreadta az *Acta Sedis Scholastica* és Thury Etele kutatásai alapján.² A debreceni városi jegyzőkönyvek is a kezdetektől közlik a kántorok nevét, s az itteni 1663-as megegyezés után az évi kétszeres fizetési időpontkor a teljesítés mellé a béreket is (néhol az esetleges alkufolyamatba is betekintést nyerhetünk).

A kora újkori tisztújítás szerződéses alapon nyugodott, de nem ment könnyen. Minden fordulón (évi egy vagy két alkalmon) a fenntartó/alkalmazó megtárgyalta az ún. marasztás feltételeit.³ Ez jelentette egyfelől a folytatást vagy elbocsátást, illetve a javadalmakat. A stallummal kapcsolatban lelkészek esetén tudjuk azt, hogy több részből állt: illetményföld (föld és kaszáló), pénzbeli összeg (önkormányzat vagy a patrónus részéről havi költség és egyházi adó), terményjárulék (gabona, bor, vászon, állat, tűzifa etc.) és egyéb juttatások (szállítási, robotoltatási jogok, illetve sákramentumos stóla).⁴ A 17. században és azon belül az általam vizsgált debreceni források alapján kijelenthető, hogy ez nem mindig ment simán. A városi tanács a szószéken neki nem tetsző módon szóló embertől könnyen

¹ FEKETE CSABA: A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése. In: A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk.: Kocsis Elemér. Bp., 1988. 754–759. p.

² Uo., 25. sz. jegyz.

³ Ld. ehhez: CSORBA DÁVID: Van-e tisztessége a tisztségnek? In: *Közösség*, 2012. 1. sz. 12–13. p.

⁴ KISS RÉKA: Egyház és közösség a kora újkorban. A kükküllői református egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Bp., 2011. (Néprajzi Tanulmányok.) 165. p.

meg is válhatott. A 2-3 évenkénti váltás gyakori volt, de arra is van bőven példa, hogy valaki évekig (akár 8-10 évig is) szolgált egy helyen. Ritkább esetben pedig még visszatért korábbi valamelyik szolgálati helyére: például a hajdúvidéken visszahívták a már egyszer fegyelmivel elbocsátott papot (jobb híján, gondolom).

Az egyházi szolgák alkalmazási vitái 1663 húsvétján Debrecenben komoly konfliktust okoztak. A húsvéti ünnepkör idején végrendelkezett, és kivette betegszabadságát a város főlelkésze, Komáromi Csipkés György.⁵ A városi tanácsi jogok kiterjesztése (város, egyház, iskola közötti alkalmazási és eljárási gondok a város és egyházmegye határterületén), a joggyakorlat technikai is meglevenednek ebben az ügyben. A városi vezetéssel való, jó félévig tartó bérvitája kapcsán az egyházmegyei és egyházkerületi zsinatok határozatokat hoztak, s ezek alapján 1663 júniusára az egyik városi lelkész távozott (Vetési Sándor), helyette egy másik érkezett (Krizsbai K. György). Emellett az egyik kántor lemondott (Diószegi K. István), a másik (Párnás Miklós) bérvitába keveredett a várossal: az előbbi a külföldi peregrinációjára kért támogatást, a másik a húsvéti ünnepekre kiszállásba ment Nánásra, s nem volt biztos, hogy visszatér. A város végül rögzítette a főlelkész illetményét és a kántorok stallumát is.

A kántorok megbecsülését több apró adat is jelzi. 1661-ben Udvari Jakab,⁶ majd pedig 1664-től Párnás Miklós kántor nevét jegyezték fel az esperesi jegyzőkönyvek. 1663 januárjában tárgyaltak a városatyák az utóbbi kántor ügyében, s vitát kavart, hogy marad-e a régi, vagy jöjjön egy új, de akkor is a régi feltételekkel.⁷ S mikor végre megegyeztek Párnás Miklóssal, ezt feljegyezte a városi és az egyházmegyei jegyzőkönyv is, hiszen egyházi személy, de városi alkalmazott lett, s ezért mindkét helyen le kellett vizitálnia. A város jegyzőkönyvbe vette a tényt és a fizetési módot,⁸ az egyházmegyei jegyzőkönyv pedig a következő év januárjában tartott debreceni zsinaton rögzítette ezt a szerződést annak kora újkori szertartásrendjében, kézfogással és hitlevél kiállításával pecsételve meg a külső elhívást.⁹ Alig 20

⁵ Ennek a helyzetnek a részletes elemzését mikrotörténeti aspektusban elvégeztem: CSORBA DÁVID: Komáromi Csipkés György, a „megtébolyodott Notarius”. In: Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban. (Prédikáció, meditáció és imádság.) Szerk.: Fazakas Gergely Tamás et al. – *Studia Litteraria*, 2013. 3–4. sz. 108–145. p.

⁶ Udvari Jakab a Debreceni Collegiumban 1632-ben, Medgyesi Pál rektorsága idején subscribált. Ld.: *Catalogus [...] Scholae Debrecinae*. Leírta: Bakóczy János, 1895. [Kézirat.] – A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (továbbiakban: TTREL.) II. 1. e, 2. k. Neki ajánlotta Tolnai Szabó Mihály, későbbi híres kurucprédikátor a diákkori disputációját (RMNY 3027).

⁷ „An retinendus cantor novus ad Conventionem vetere? Difficultantes viri ad 20. Interim voto omnium, meg kell adni előbbi fizetésit concludit[ur]”. – Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Debrecen. (továbbiakban: MNL HBMLt.) IV. A. 1011/a. (= Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek) 15. köt. (1658–1664), 1663. január 27.; ennek zárása: 1663. február 1.

⁸ Jellemző módon a fizetést két részletben, Szent Iván napjáig és Kiskarácsonyig kellett rendezni. 1678-ban már szeptember 1-ben állapították meg ezt a dátumot: MNL HBMLt. IV. A. 1011/a. 20. köt. (1678–1680), 1678. 3r.

⁹ „Humanissimi D. Nicolaus Parnas Cantor Debrecinens[is] dexter[am] sua[m] in signum unionis & obedientiae a R. D. Senior[o] postulatum, exhibuit a coetus

évvel később ezek a folyamatok beállhattak, és megnőhetett a kántorok renoméja. Ezt jelzi egy ajánlás. Lisznyai Kovács Pál a Collegium történelem- és matematikatanára volt 1679-től, s első kiadványában köszönetet mondott a városnak és a Collegiumnak is az alkalmazásért. Itt közölte életrajzát, tanulmányainak és tanítási módszerének rendszerét, a korábbi és a jelenlegi diákvezetőknek a listáját, köztük 6 kántorét.¹⁰ Ez már egyértelműen az istentisztelet nagyobbik, énekes részéért felelős diákvezetők megbecsülését jelenti.

Ehhez érdemes visszamenni az 1663-as év egyik jelenetére, amikor a kántor lemondását a város elfogadta. 1663. január 25-én a következő bejegyzés kapcsolódik ide:

„Stephanus Conta Dioszeghi remitittit officis Cantoratus, doctrina[m] amplitit[ur] validius. Conclusu[m]. Ad majora quoque habitum non debem[ue] molestari in Progressu studioru[m]”.¹¹

Majd az 1663. május 5-én, szombaton az Erdődi János vezette debreceni tanács előtt tárgyalták az ügyét:

„Discursus de Steph[anus]. Konta Diószeghi *An sit promovendus in Academ[iae] exoticas?*
Voto omnium concludit[ur]: in nomine D[omi]ni erit dimittit[ur]”.¹²

Azaz megvitatták az idős diák kérelmét, s egyöntetűen támogatták a peregrinációját. Két nap múlva, a hétfői ülésen pedig a következő döntés született:

„Ad promotionem Stephani K. Dioszeghi confert amplissim[us] Senatus Taller Nro. 300. Pro expensa itineraria Talleror[um] 50”.¹³

Diószegi Konta István tehát 1663-ban peregrinációra indult, 1664. júniusi franekeri disputációját, majd a doktoriját is ezért okkal a debreceni városi tanácsnak ajánlotta.¹⁴ 1666 fordulójáról maradt fenn a városi jegyzőkönyvben a dokumentum az alkalmazásáról:

„Clarissimus Vir Dnus Stephanus K. Dioszeghi in Scholae Rectoratum est introductus, cui Annus et Terminus est p[er]scriptus eidem Deus Sapientiae gra[ti]am infundere dignet[ur]”.¹⁵

supplice libello”. – TTREL. I. 31. a) (= A debreceni egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei) 2. köt. (1655–1737), 1664. január 9–10.

¹⁰ LISZNYAI Kovács Pál: *Professionum Scholasticarum. Pars 1.* Debrecini, apud Viduam Johannis Rosnyai, 1683. (RMK II. 1519) §2v: „Eximiis et Eruditis Scholae Cantoribus” címen szerepel itt Stephano S. Pathai; Stephano Gelei; Johanni Szerencsi; Johanni K. Decsi; Stephano G. Mikolai; Michaeli M. Papai.

¹¹ MNL. HBMLt. IV. A. 1011/a. 15. köt. (1658–1664), 1663. január 25.

¹² Uo., 1663. május 5.

¹³ Uo., 1663. május 7.

¹⁴ RMK III. 2241.

¹⁵ MNL. HBMLt. IV. A. 1011/a. 16. köt. (1665–1666), 1666. július 10.

Ezeket a bejegyzéseket Zoványi lexikona és a hollandiai diáklistán megerősítik: kizárólag azzal a személlyel azonos, akit Diószegi K. vagy Kis István (1635k–1698) néven tart számon az egyház- és könyvtörténet. Ezek szerint tehát Tóth Ferencnek, a 19. századi kálvinista egyháztörténésznek, az első nyomtatásban megjelent, történész által írt Diószegi Kis István-életrajz készítőjének egyik élettörténeti adata tehát téves: a kora újkori lelkész nem saját költségén utazott külföldi tanulmányújtjára, hanem jelentős városi ösztöndíj révén.¹⁶ A debreceni városi jegyzőkönyvben talált adat azonban felveti a kérdést, hogy miként viszonyul ez a névadás az eddig számon tartott Diószegi-névváltozatokhoz.

Diószegi névváltozatai

Szinnyei lexikonában helyesen áll a megjegyzés: mind a külföldön, mind az itthon megjelentetett kiadványaiban a szerző a szövegeit K. rövidítéssel vagy anélkül szignálta.¹⁷ Ez könnyen igazolható, ha áttekintjük Diószeginek a megjelent disputációit és egyéb kiadványait. Saját publikációin két formában használta: hol K-val,¹⁸ hol a köztes név nélkül üresen.¹⁹ A neki ajánlott disputációk is ezt követik, hol a K-s,²⁰ hol a sima leírást.²¹ A németalföldi egyetemeket 1663 és 1666 közt látogatta, disputált Franekerben Valckenier és Arnoldi vezetése alatt. Az immatrikulációi között találunk példát Diószegi C. (Franeker), Diószegi K. (Groningen) esetre, és csak két-részes (tisztán családnév + keresztnév) variációra is (Utrecht).²² A külföldiek esetén a K kiejtése szerinti C.-s és H.-s forma érthető. A sima variánst használta a tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyvek írója, 1668-as lelkészi kihelyezésénél (Stephanus Dioszegi) éppúgy, mint a Szilágyi Tönkö Márton

¹⁶ TÓTH FERENC: A' helvétziai vallástételt követő Tul a' tiszai superintendenciában élt református Püspökök élete, e' jelen való időkhig lehozva. Győr, 1812. (továbbiakban: TÓTH, 1812.) 148. p.

¹⁷ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Bp., 1893. (továbbiakban: SZINNYEI, 1893.) 887–888. has.

¹⁸ K-val áll a neve az egyik disputációján (RMK III. 2241) és a franekeri doktoriján (RMK III. 2325); és két magyar nyelvű kötete esetén, egy prédikációs (RMK I. 1229) és az imádságokat tartalmazó kötete (RMK I. 1677) címlapján. H-val a franekeri doktoriján (RMK III. 2325).

¹⁹ Kétalakú, a középső név nélkül jelent meg az 1682-es prédikációs kötete. (RMK I. 1276)

²⁰ K-val: RMK III. 2373 (Veszprémi B. István), 2491 (Sallai Pál), 2494 (Szoboszlai N. Sámuel).

²¹ Kétalakúként: RMK III. 2328 (Mezőlaki P. János), 2486 (Kölgyesi Balázs), 2490 (Mányoki János), 2522 (Felvinczi Sándor). Sőt még a saját fia is ezt az alakot használta apjára: ld. RMK III. 4084 (Diószegi Sámuel).

²² Ehhez ld.: BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. / Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918. Bp., 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.) (továbbiakban: BOZZAY–LADÁNYI, 2007.) 391. (C.-vel, Franeker); 2234 (K.-val, Groningen); 1370 (simán, Utrecht).

elleni per vizsgálatánál (1692), vagy mint püspökségének idején (Cl. Doc-tiss. D. St. Dioszegi).²³

A változatosságot igazán a szakirodalom hozta. A sima variánst használta Weszprémi István (1787) az orvostörténeti katalógusában,²⁴ és a 19. században ezt követte a debreceni egyházkerületi anyakönyvet kivonatoló Tóth Sámuel, a franekeri diákkatalógus C-t használó névváltozatát Hellebrant Árpád is erre írta át.²⁵

A Kis/Kiss változat a kutatásaim szerint Bod Péter *Magyar Athenas*-ban jelent meg először (1767) egy rettenetesen rövid kis életrajzban, mely alapján azt feltételezem, hogy nem lehetett Bod kezében Diószegi-kiadvány, ahonnan az életrajzot nagy biztonsággal kiírhatta volna.²⁶ Bretz Annamária 2016-os doktori dolgozata foglalkozott a *Magyar Athenas* kézirat anyagával, melyet az előkészületek során gyűjtött össze a szerkesztő, s *Literata Panno-Dacia* (1765k) néven található meg a Teleki Tékában.²⁷ Ebben – több más névvel együtt – nem szerepel Diószegi neve, csak az *Athenas*-ban. Feltételezem, hogy Bodnak ekkor még nem volt adata Diószegihez, s később, az *Athenas* összeállításakor pedig csak nagyon szűk eredményre juthatott könyv és könyves adat híján. Ezt a Kis-es névváltozatot visszhangozta az egyház- (1786, 1812)²⁸ és helytörténeti szakirodalom (ante 1812),²⁹ és a biográfus Szinnyi nyomán a lexikonok egész sora,³⁰ őket követve a Diószegivel foglalkozó tanulmányírók.³¹ S használták ezen túl még a

²³ TTREL. I. 1. a) (= Tiszántúli egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek) 2. köt. (1567–1765), 118., 160., 161., 163., 164., 165., 166., 167., 170., 173., 176.

²⁴ WESZPRÉMI ISTVÁN: *Succinta medicorum, Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima [...] altera. (pars I–II.)... tertia (decas I–II)* [négy kötetben], Lipsiae–Viennae, 1774–1787. IV. 368. p.

²⁵ TÓTH SÁMUEL: Adalékok a tiszántúli reformált egyházkerület történetéhez. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1883. 194. p.; HELLEBRANT ÁRPÁD: A franekeri egyetemen tanult magyarok. II. In: *Történelmi Tár*, 1886. 795. p.

²⁶ BOD PÉTER: *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766. Kiad.: Torda István. Bp., 1982. (Magyar Hírmondó) 71. p.

²⁷ BRETZ ANNAMÁRIA: Bod Péter historia litteraria programja. Bp., 2016. (Kézirat. PhD disszertáció, PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola.)

²⁸ Keresztesi József adattárának leírását ld.: HARSÁNYI ISTVÁN: Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1928. 1–2. sz. (továbbiakban: HARSÁNYI, 1928.) 85. p.; TÓTH, 1812. 147. p.

²⁹ SZÜCS ISTVÁN: Szabad királyi Debrecen város történelme. 1–3. köt. Debrecen, 1871–1872. (továbbiakban: SZÜCS, 1871–1872.) 2. 577. p. (Kiss), 592. p. (Kis)

³⁰ Diószegi K. István, Diószegi K. János ld.: SZINNYEI, 1893. 2. k.; ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 151. p.; Új magyar irodalmi lexikon. Főszerk.: Imre Mihály. Bp., 1994. I. köt. 444. p.; Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk.: Kiss Anna. Bp., 2004. II. köt.

³¹ BOZZAY–LADÁNYI, 2007. Nr. 1370.; EREDICS, PÉTER: Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit. Frankfurt a. M., 2008. (Debrecener Studien zur Literatur 14.) (továbbiakban: EREDICS, 2008.) II.2. fejezet; CSORBA DÁVID: „A sovány lelket meg-szépíteni”. Debreceni prédikátorok. (1657–1711) Debrecen, 2008. (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5.) 312. p. A kora újkori lelkész irodalomtörténeti recepciója alig mérhető: az akadémiai irodalomtörténet (ún. Spenót) 2. kötete nem tartalmaz rávonatkozó adatot.

lelkész leszármazottaira a Kis pronoment, holott egyikük publikációjában sem találtam semmilyen önmagukra értett plusz nevet: csak egyszerűen Diószegi P[astoris] Sámuel (1675–1713)³² és Diószegi János (1708–1782) néven jegyezték le a nevüket.³³

Végül a Diószeg helytörténetét megíró Molnár Jánosnál került elő a legcifrább változat, egy négytagú variáns: Diószegi Konta Kis István néven.³⁴

Az eddigiek tanulságai tehát a következők. A névhasználat erősen ingadozó volt a 17–18. századi kortársak közt, de még inkább a későbbi történeti szakirodalomban. Jóllehet Diószegi István magára hivatalos helyen vagy nem használt egyebet, vagy csak a K. rövidítést alkalmazta, a debreceni és diószegi városi bírák Konta s Conta taggal hivatkoztak rá. Ez tehát akár azt is jelentheti, hogy Diószeginek a nevében néha alkalmazott C/K. jelölés mögött valamelyik megjelölés, vagy akár mindegyik is beleérthető.

A történeti irodalomban a legkorábbi, 18. századi életrajzokban került elő a neve, s vegyes használatban. Bod Péternél (1767) és Keresztesi Józsefnél (1786) Kis, Weszpréminél simán (1787), Molnár Jánosnál (1885) Konta Kis változatban. Úgy tűnik, mintha Diószegi önmegnevezésében nem játszott volna kiemelt szerepet a két munkahelye által alkalmazott megkülönböztető jelölés. Hozzá kell tenni azonban, hogy a jelenlegi ismereteink szerint. Diószegi legkedveltebb kiadványából ugyanis a *Lelki fegyver* című művéből – melyet a német Avenarius/Habermann-féle imák Henrik van Diest által hollandul kiadott fordítása alapján készített – az első három (!) kiadás nem maradt ránk. A sikerkönyvvé vált imádságos könyvecske 18. századi kiadásainak (1666 és 1790 között több mint 12-szer jelent meg) a címlapjain sem található sehol Kis cognomen.³⁵

Kérdés, hogy honnan származnak ezek a pótnévek. A magyarigeni lelkész a forrását nem jelölte, szemben a diószegi társával. Molnár János 19. századi kálvinista, diószegi lelkész helytörténeti munkája az érmelléki egyházmegyei levéltár adatait, annak város- és egyháztörténeti múltjának gazdasági és statisztikai vetületét is feldolgozva Diószegi kiadványait is megidézte. Eszerint a valaha jelentős érmelléki város két papot tartott, a Nagy utcai és a Tószér utcai lelkészek listájában az előbbinél találkozunk Diószegi Konta Kis István és Diószegi Kis Sámuel névvel, az utóbbinál pedig a kassai mártír, Czeglédi István fiával, Czeglédi Pállal.³⁶ A Diószegi lelkészekről feljegyezi, hogy apa és fia egymás mellé temettetett a templom-

³² Ld. RMK III, 4084. A franekeri disputáció címlapján kétféle név áll, de az egyik köszöntő vers írója (Uo., 54.), a „sympatriota” Diószegi G. Mihály, a losonci gyülekezetben s a peregrinációban őt követő rektor nevezte őt ekként.

³³ Szinnyei a fent idézett helyen Jánost is ezzel a háromtagú névvel jelölte. A marosvásárhelyi diáklistán azonban csak a családnév – keresztnév kombináció áll (1718-ban, ld.: TONK SÁNDOR: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700. Szeged, 1992. 1586. sz.), illetve a marburgi disputáján (1731) és a Szathmári Paksi Mihály felett tartott temetési beszédén is ugyanez a helyzet (1748).

³⁴ MOLNÁR JÁNOS: A Bihar Diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográfia. Nagyvárad, 1885. (továbbiakban: MOLNÁR, 1885.) 195. p.

³⁵ Ezt megerősítette Varga Bernadett (OSZK) és Bíró Gyöngyi (Ráday Könyvtár), akik a kiadvány 18. századi utóéletét vizsgálták. Nekik köszönöm ezt az adatot.

³⁶ MOLNÁR, 1885. 195–196., 208–209. p.

ban. A város történetének neves családjait taglaló részében jegyezte meg Molnár János minden egyéb pontosító adat nélkül, hogy volt Diószegnek nevezetesebb családja Konta néven s főbírója Diószegi Konta Kis István néven.³⁷ Több ízben a diószegi lelkészjelöldeinek, az apa s fia Fazekas Istvánnak (1779–1826) az azóta lappangó jegyzeteire utalt.

Mivel a Fazekasok egyháztörténeti munkája alkotta ennek a helytörténeti összegzésnek az egyik forrását, rákerestem a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának érmelléki egyházmegyei iratai közt, s a legrégebb jegyzőkönyv valóban jelzi az ő összeírásuk felhasználását.³⁸ Ezek nem a Fazekasok által összeállított, hanem a Bakóczy János által 1891-ben lemásolt különféle, az egyházmegyére vonatkozó iratok, több elírással.³⁹ Diószegi István és Sámuel nevét egyszerű leírással használja, a 34 gyülekezet leírása közt Diószegnél a másoló Molnár János művére utalt, s mint írta, ezért „felesleges kivonatozni”. Az esperesek listáját Lampe nyomán készítette el, s itt találjuk meg az idősebbik Fazekas István (1779-től diószegi lelkész, 1796–1812-ig az egyházmegye esperese) régi feljegyzéseire való hivatkozást. Úgy tűnik, ennek eredetije lehetett a Molnár János által használt Fazekasok készítette gyűjtemény egy része, ugyanis ezek az adatok az előbbi szövegek és listák nyelvezeténél is archaikusabb alakokat használnak. Diószegi István lelkészi, esperesi és püspöki adatait Ember Pál nyomán adta meg, az életrajz adatait pedig Diószegi *Ki-osztatott talentum* című prédikációs kötetének előszava alapján.

Maradtak benne hibák, például: 1677-től datálta Diószegi esperességét (a lelkészi listában még 1676 utánt jegyzett), s szintén ekkora tette a kivonatolt kötet megjelenését (1679 helyett). Mivel ez a szakasz is régiesebb szövegezésű (elüt a Bakóczy-féle nyelvezettől), és az egyháztörténészek sora ugyanezeket a hibákat követte el a szöveg szerkezetét tekintve ugyanazon a helyen, könnyen belátható, hogy Tóth Ferencről (1812) Molnár Jánoson át (1885) Bakóczy Jánosig (1891) mind legalább az elődjüket vagy akár mind Fazekast (1812 előtt) követték. Amit az ősforrás Fazekas tévesen jegyzett le a 17. századi szerző kötetének az előszavából, azt az utódai – megbízva az adataiban – híven lemásolták, anélkül, hogy Diószegi prominens kötetét felütötték/felüthették volna. Ez nem áll Keresztesi József toldalékára (1786), ugyanis ez bizonyosan az 1679-es Diószegi kötet alapján készült; s innen kerültek az adatok Tóth Ferenc történeti művébe (1812).⁴⁰

Fazekasnál pedig Diószegi Kis István név szerepel, melyet Bod is alkalmazott: időrendben pedig fordítva: mivel a Fazekas-jegyzet is hivatkozik néhol Bod *Magyar Athénására*, feltehető, hogy fordítva történt a kölcsönzés: ezek szerint Diószegi Istvánra Bod Péter ragasztotta a Kis nevet, Molnár János pedig a Konta Kis formát. A debreceni jegyzőkönyv a Konta cog-

³⁷ Uo., 16. p.

³⁸ TTREL. I. 30. a. 1. köt. (= Extractus Protocolli Venerabilis Tractus Érmellyékiensis, T. 1., leírta: Bakóczy András, 1891.) Lapszám híján csak a helységnévre lehet rákeresni, a következő katalógusban: „Catalogus Ministrorum J. C. in. V: F: Ér-et-Berettyó mellyek existentium, ab a. 1696 ad A. 1739”.

³⁹ „Stephanus Dioszegi Theol. doctor Porstor [inkább: Pastor] Ecc. Dioszeg. Senior V. F. [inkább: T., azaz Tractus] circiter ab A. 1676 et post superintendens, Sancto *Sup in decem* [inkább: Superintendens] cit [inkább: Cis] et ultra Tibiscana”.

⁴⁰ HARSÁNYI, 1928. 83. p.

noment alkalmazta. Mindegyiknek lehetett jó oka erre. Az érmelléki egyházmegye városában régi családként élt a Konta Kis-család, ezt könnyen ráérthette a helyi lelkész-egyháztörténész a városból származó s oda visszatérő, ott haláláig szolgáló lelkészre. A *konta* szó esete is hasonló: Czuczor–Fogarasi szótára ismeri, de a 19. században már régies szatmári kifejezésként van jelölve, szinonimája Mátyusföldén *tonka*, jelentése *csonka*.⁴¹ A két szó (konta, kis) jelentése közti hasonlóság miatt Bod rá is érthette a K. monogramra a kis szót. Ezután aztán inkább ennek a formának lett visszahangja, s jelent meg ez így másoknál (Szabó Károly, Petrik, Zoványi, RMNy etc.), s végül ez a forma lett a közismert, ily módon névadója az egyik érmelléki iskolának.⁴²

Ezt erősítette meg Diószeginek a már sokszor hivatkozott, első magyar nyelvű prédikációs kötetének az előszava, melyben saját élettörténetét ekként adta elő: „Jó Istenem voltál, oh én jó istenem: mert mikor csecsszópo koromban testi Szüléim, mind Atyám, mind Anyám el-hadnának, Psal. 27. Atyám helyet[t] való jó gondviselőt rendeltél, Diószeg Várossának már ötödszöri mostani Fő Biráját, Konta György Uramat, a' ki a' Diószegi Scholában, az után a' Várad Scholában, rólam gondot viselt, és minden szükségimben táplált.”⁴³ Diószegi István tehát a fiatalkori árvasága után új családja befogadókészségét köszönve Konta Györgyöt, diószegi főbíró nevesítette. Az első kiadványának az ajánlása Fazekas leírásában szintén erre utal: „Ajánlva van Tiszt. Konta György urnak, Diószeg városa neme-sebb tagjának, mint a ki esztendő korától fogva (akkor maradt el árván Atyától s Anyjától) nevelte, ruházta, taníttatta és idegen Országba való bujdosásáig gondját viselte, lévén különben is vér-szerint való kedves Atytyafia”.

Diószegi eredeti nevét eddig nem tudtuk s nem tudjuk még a fenti adat után sem bizonyossággal megállapítani. Az iskolatörténeti adattárak alapján lehet egy feltevést tenni. Egy Diószegi P[ap] István (1611–?) nevű személy lehetett éppen az ő apja. Herepei János tudott egy ilyen nevű személyről, aki 1636 előtt seniora volt a várad kollégiumnak.⁴⁴ Az is megállapítható, hogy Patakon (1619), Debrecenben (1624), majd Váradon (1636 előtt) és Leidenben (1634) tanult, utóbbi helyen 23 évesen iratkozott be.⁴⁵ További életéről nem leltem fel adatot, bár ez nem bizonyít semmit.

⁴¹ CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára. III. Pest, 1865. 954. p.

⁴² Diószegi Kis István Református Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola (Berettyóújfalú) honlapja: www.dioszegi-refi.hu – 2017. január. Nem az ő hibájuk, bár a megkésettség a névadásban gyakori: a nyíregyházi Apáczai Csere János Gyakorló Általános Iskola nevében ugyanígy helyesebb lenne az Apácai formát használni.

⁴³ DIÓSZEGI ISTVÁN: Ki-osztatott talentom. Debrecen, 1679. (RMK I. 1229.) – Országos Széchényi Könyvtár Digitális Könyvtár: oszkdk.oszk.hu – 2017. január. (továbbiakban: DIÓSZEGI, 1679.) *2r.

⁴⁴ HERPEI JÁNOS: Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: Keserű Bálint et al. Bp.–Szeged, 1971. (továbbiakban: HERPEI, 1971.) II. 127. p.

⁴⁵ HÖRCSIK RICHÁRD: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777. Sajtó alá rend.: Dienes Dénes. Sárospatak, 1998. 52. p.; Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. Szerk.: Szabadi István. Debrecen,

Több Diószegi is élt a korban: ez utóbbi potenciális apa például az egyik hasonló nevű „rokonával” (D. Mátyás, aki nem azonos D. Bónis Mátyással) egy évben iratkozott be Debrecenben. Az sem biztos ugyanakkor, hogy az ismert Diószegi István mikor született, mivel egyetlen immatrikulációjakor sem jegyezték ezt fel az írnokok. A fenti személy élete 1634 után nem adható, ha mint lehetséges apa korai halálát keressük, az 1635-től valószínűsíthető. Ez egybeesik a későbbi püspököknek többek (Szinyei, Bakóczy, Zoványi) által 1635 tájára datált születési évével: forrás egyik feltevést sem erősíti meg, a tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyvi bejegyzése is csak a halál időpontját rögzítette.⁴⁶ A debreceni városi jegyzőkönyv és Diószegi 1679-es kiadványának előszava s ajánlása azt jelzi, hogy az árva fiú diákkorában már biztosan viselte nevelőszüleinek és a támogatást nyújtó szülővárosának a nevét. Konta Györgytől tiszteletből is kaphatta a nevét, de akár rokona is lehetett. Ilyen módon tehát mindkét esetben, a szülő apa és a gondviselő atya felőle is valószínűleg (bihar)diószegi származású volt. De ha nem ez az apajelölt lehetett a természetes szülője, akkor a névadás a későbbi, szülei halálát követő, s a korban szokványos mecenatúra jelképe.

Az RMNY-tétel kiegészítése

A Diószegivel foglalkozó 18-19. századi történeti irodalomban (Bod Pétert kivéve, Fazekas, Molnár János, Barkóczy János) három elem ismétlődik: a püspökségig jutás adatai, az életút exemplumai és két művének (1666, 1679) címe. Első prédikációs kötetének előszavában szabadkozott a szerző, hogy csak hosszas, 13 évnyi halogatással jelent meg első prédikációs kötete 1679-ben. És ehhez képest 900 prédikációja feküdt addig parlagon 4 bekötötött könyvben (azaz kéziratok keményfedelű kötésben) s egy csomóban (csak papírköteg), de ahogy ő fogalmazott, a „bü népü Ecclesiában való terhes szolgálat” miatt ezek megjelentetéséig nem jutott.⁴⁷ Fennmaradt még két hollandiai disputája, az egyik a doktorijának anyaga.⁴⁸ A Diószegi által püspökként vezetett zsinatok döntéseit értelmező, azokat prédikációs formában magyarázó saját kiadványt jelentetett meg.⁴⁹ A tudományos élettel sem hagyott fel: a diószegi partiális zsinaton (1682) szokásos kispapok vizsgabeszéde közül a Szerencsi Jánosé (1684) az ő vezetése és sub praeside elnöksége alatt készült el és – ritka módon a korban – jelent meg: ezt az unikális példányt a sárospataki Nagykönyvtár egyik 18. századi kolligátuma őrizte meg.⁵⁰ A történeti irodalom ezek szerint a kisméretű (és talán kis példányszámú) kiadványokat nem említette, az 1679-es prédikációt azonban mindegyik (s ez jelenleg több példányban elérhető könyvtárainkban), a másik, az 1666-os, az imakönyv első kiadásából jelenleg nem

2013. (továbbiakban: SZABADI, 2013.) 246. p., Nr. 794.; BOZZAY–LADÁNYI, 2007. Nr. 2581.

⁴⁶ TTREL. I. 1. a) 2. köt. 176.

⁴⁷ DIÓSZEGI, 1679. *3v.

⁴⁸ RMK III. 2241. (Franecker, 1664.); RMK III. 2325. (Franecker, 1666.)

⁴⁹ DIÓSZEGI ISTVÁN: A Sz[ent]: Ge[n]eralis Gyűlésbe[n] lett Némelly Deliberatumok, Es azok felől valo Tanítás. Debrecen, 1682. (RMK I. 1276.)

⁵⁰ SZERENCSI JÁNOS: Disputatio theologia, De fine mundi. SP. Stephanus Diószegi. Debrecini, 1684. 4r. (RMK II. 1535.) Helye: Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei (Sárospatak), SS. 28/46.

rendelkeziünk példánnyal, így az erre vonatkozó közlések felé fordítom a figyelmemet.

Már Molnár János ekként írta le az első kiadványának, az imakönyvnek a címét: „Lelki fegyver, vagy a hétnek minden napjára rendeltetett reggeli és estvéli könyörgések. Belga nyelvből fordította és kinyomtatta 1666. Utrechtben. Ajánlva van Konta Györgynek, nevelő atyjának”.⁵¹ Ennek jelenleg csak a negyedik, a lőcsei kiadás alapján ismerjük a szövegét, címlapjának és előszavának elemzése szerint tudunk a háttéréről. Eredics Péter fordítástörténeti kutatásaira hivatkozva⁵² fogadta el az RMNY 1666-os keletkezéssel utrechti első kiadásúnak ezt a művet.⁵³ A Barkóczy által a Fazekas-féle forrásból másolt szövegrészek közé tartozik ennek bibliográfiai leírása is. Ennek és a másíknak a címléírása archaikusnak tűnik, az előszavak kijegyzetelése későbbi, 19. századi tömörítés eredménye. Mivel a Diószegi életrajz újraközlésekor is az volt a feltevésem, hogy Fazekas alapján haladtak utódai (autopszia nélkül), úgy ebben az esetben is ezt látom valósnak, s ezt az 1812 előtti forrást idézem:

„Lelki fegyver v[agy]. a hétnek minden napjaira rendeltetett Reggeli és estvéli könyörgések, buzgó Hálaadásokkal együtt, melyeket elsőben Diest nevű Harderwikoni (sic!) Professor Német nyelvből Belga nyelvre fordított, most viszont az Isten Anyaszentegyházában vitézkedő hívek kedvéért magyar nyelven kibocsátott Dioszegi K. István S. S. Theologiae Doctor, nyomtatott 1666 Ultrajectumban Dreunen Mei[n]hárd által.

S mivel itt a címlapon már szerepel a doktori fokozat szerzésére hivatkozás (ami februárban történt), tehát ez a mű valamikor ez után jelenhetett meg. Meinhard à Dreunen valóban utrechti nyomdász és könyvkereskedő volt, 1653 és 85 közt a város, 1662-től az egyetem szolgálatában is állt. Jelvénye Minerva a bagollyal volt, s ennek három változata közül az egyik díszíthette Diószegi könyvét is.⁵⁴ Ezért az RMNY 3327A adatai ekként módosítandók:

DIÓSZEGI K. István, *Lelki fegyver, avagy a hétnek minden napjaira rendeltetett Reggeli és estvéli könyörgések, buzgó Hálaadásokkal együtt, melyeket elsőben Diest nevű Harderwijki Professor Német nyelvből Belga nyelvre fordított, most viszont az Isten Anyaszentegyházában vitézkedő hívek kedvéért magyar nyelven kibocsátott Dioszegi K. István S. S. Theologiae Doctor, Ultrajectumban [Utrecht]: Dreunen Meinhard által [Meinhard à Dreunen], 1666.*

⁵¹ MOLNÁR, 1885. 196. p.

⁵² EREDICS, 2008. 76–99. p.

⁵³ RMNY 3327A.

⁵⁴ Ld. Auf den folgenden Seiten finden Sie Druckermarken mit Minerva und ihrer Eule. É.n. Online: www.drucker-marken.de – 2017. január.

Az önéletrajz az 1679-es Ajánlólevél alapján

Mégis lényegtelen ez a névadás, ha végigolvassuk az 1679-es kötet előljáró beszédét, ahol a szerző az Isten kegyelmének tartja azt, hogy hányatott sorsú életét számos mecénás kísérte végig, ezek közt szerepel a névadó Konta György is. Az ajánlólevél első helyén álló megtisztelt személy maga a Szentlélek Úr Isten lett: ez a típusú bevezető sokkal ritkább jelenség az egyértelmű dithürambikus jellegű laudációkhoz képest.⁵⁵ Ez az ajánlólevél nemcsak az előszó és az ajánlás műfaji jegyeit hordozza magán, hanem a himnikus strófaszerűen visszatérő, szövegstruktúráló eleme révén („Oh, én jó Istenemnek hozzám való nagy jó volta!”) a hálaadó fohász imádság-elméleti jegyeit is érvényesíti.

Tudjuk, hogy igen későn jutott el addig, hogy külföldön tanulhasson. Konta Györgyön kívül debreceni személyeknek, s mindenekelőtt Debrecen városának szólt a köszönet: a város ősi szimbólumait (nap, igaz vallás, egyház s iskola mint veteményeskert, főnix város) mély párosszal emlegette. Nagyon sanyarú helyzetből önműveléssel jutott el idáig sok támogatással. Amikor újfalusi rektorságából Debrecenbe menekült, nem kapott lelkesítő státust, s jobb híján beiratkozott diáknak (1659). Mindkét debreceni tanára (Martonfalvi, Debreceni Szűcs János) Váradon iskolatársa volt. Jobb módúak lehettek: előbbi hamarabb (1654–), az utóbbi Diószegivel egy időben indult (1657–), csakhogy Szűcs külföldre ment tanulni, míg Diószegi csak hazai rektorságra pénzt gyűjteni. 1659-ben az egyháztörténeti adatok szerint utóbbival egy időben érhetek vissza Debrecenbe: Szűcs mint külföldet látott ember tanári státust kapott, Diószegi pedig jobb híján beállt hozzá diáknak. 1660 nyarának a végén pedig megérkezett a váradai diákság is Debrecenbe, Martonfalvival az élén.

A városi helyzet ebben az időben válságos volt: a Szejdi Ahmed-féle sarcolás idején (1660. május) „mind a debreceni s mind a vidékségről befürtött praedikátor urak külön-külön bizonyos helyeken szolgáltaták ki az isteni tiszteletet, könyörgést és praedikációt”.⁵⁶ Az olyan háborús időszakokban, mint az 1657 és 64 közti partiumi időszak, majd az összes egyházmegyei gyűlés témái közt mindig az első helyen szerepel az üresedésben (vacuo) lévő gyülekezetek helyzete⁵⁷ és a kérhető/adható általános egyházi salariumok ügye.⁵⁸ Az előbbit kezelték gyors ordinációval: a török elől menekülő papt csak megintették, s az esperes felszólította, hogy mihamarabb álljon munkába.⁵⁹ A salariumok miatt pedig gyakran tanácskoztak, hogy mi kérhető s adható, és adatokat jegyeztek fel a helyrerázódott gyülekezetek fenntartói adományairól. Míg Debrecenben 100 forint volt a juss (s ezt is

⁵⁵ PESTI BRIGITTA: Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében. Bp., 2013.

⁵⁶ BARTHA BOLDIZSÁR: Rövid krónika [...] Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról. Debrecen, 1666. (RMNY 3272.); kiad.: Ozsváthné Krankovics Ilona. Debrecen, 1984. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 11.) 39. p.

⁵⁷ TTREL. I. 31. a) 1661. november 2–3.; 1662. március 28–30.

⁵⁸ Pl. TTREL. I. 31. a) 1661. április 6–7.; 1661. november 2–3.

⁵⁹ Némethi István szoboszlói pap a nyilatkozata alapján olyan félelemben élt, hogy rettegett visszamenni státusába, s Nógrádi Mátyás esperes külön lelki beszélgetéseket folytatott vele, s diszponálta a talpra állásra. TTREL. I. 31. a) 1663. április 4.

kevesellték a debreceni papok intézményesen),⁶⁰ a kisebb városokban kevesebb jövedelemmel kellett beérni: Berettyóújfalu 75, Derecske 50 forintot tudott kigazdálkodni, a falvokról nem is beszélve.⁶¹ Adatokkal bizonyítható, hogy ebben az időszakban a menekültek s letelepülni vágyók tömege miatt óriási méretűre duzzadt a város.⁶²

Az 1679-es *Ajánlólevél*ből kiderül, hogy Diószegi is nagy félelemben élhetett, úgy menekült be Debrecenbe, s nem szándékozott visszamenni Újfaluba. Ha Diószegit a váradi háttérű kereskedő-család (Biczó) segítette ki azzal, hogy nevelői állásba fogadta, akkor ezek szerint már nem tudta tovább támogatni Konta György, de még nem kaphatott városi ösztöndíjat sem. Az iskoláztatás azonban nem volt ingyenes: az akkori diák vagy saját keretből élt (nemes), vagy valakinek a finanszírozásában (városi vagy patrónusi ösztöndíjas), vagy a felsős diákok cselédje lehetett. A lent közölt *Ajánlólevél* lábjegyzeteinek adataiból látható, hogy max. 1659 és 63 közt foglalkozhatott az akkor még kisgyermek Dobozi Istvánnal (2–6 év) s Jánnossal (0–4 év), azaz mint nemesi ifjak nevelője, „szárazdajkája” kaphatott támogatást a váradi–debreceni háttérű kereskedőcsaládtól az iskola végzéséhez. A kántori szolgálatért (1661–63) már városi fizetés járt, tehát ebből tudott valamit félretenni Diószegi az ezzel eltöltött 1,5 év alatt. A később (1663) Komáromi Csipkés révén számára kijárt városi ösztöndíj lehetővé tette, hogy az ekkora már „véndiák” elindulhasson külföldre hosszabb időre tanulni.

Itt van egy zavaró adat, amelyre eddig nem találtam megoldást. A *Bursa sacra* (a debreceni Collegiumnak az „in Academiis exoticis promoventibus” ügyeit segélyező ösztöndíj alapja) aláírója 1666. január 21-én a két debreceni rector, Martonfalvi György és Diószegi István.⁶³ Ez az instrukció minden egyházi és világi potentáthoz szólt, hogy támogassák a peregrinációba menőket, mivel több a tehetséges diák s kevesebb a ráfordítható pénz. Az iskola két, teológiai doktori fokozattal (SSTD) rendelkező rectora írta alá a dokumentumot, tehát Diószegi már januárban viselte a fokozatot és megvolt a beosztása? Mindennek ellenére 1666. február 2-án doktrált,⁶⁴ éspedig Hollandiában, majd téziseit ez évben ott megjelentette: azaz 1 szűk hónap alatt kellett volna kijutnia külföldre. A városi alkalmazásáról pedig csak ez év nyarán van adatunk: az 1666. július 10-i városi tanácsi határozattal alkalmazták debreceni tanárként Martonfalvi György mellett.⁶⁵

Több megoldás lehetséges addig, amíg az egyiket erősítő adat elő nem kerül. A *Bursa sacra* idézett, adott irata másolat, és rosszul másolták be (*jún.* helyett *jan.* lett a dátum) vagy antedatálták, hogy korábbról legyen érvényben. Vagy Diószegi hazajött 1665-ben, amikor Debreceni Szűcs János Martonfalvi mellől böszörményi papságra távozott, s eszerint beségi-

⁶⁰ TTREL. I. 31. a) 1661. április 6.

⁶¹ TTREL. I. 31. a) 1664. március 26.

⁶² Ld.: SZENDREY ISTVÁN: Debrecen, a mezőváros. In: Debrecen története 1693-ig. Szerk.: Szendrey István. I. köt. Debrecen, 1984. (Debrecen története, 1.) 233–248. p.

⁶³ Ld. a *Bursa sacra* kéziratát: Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. R 490. 24–25. p.: 1666. január 21.

⁶⁴ EREDICS, 2008. 74. p.

⁶⁵ MNL. HBMLt. IV. A. 1011/a. 16. köt. (1665–1666) 1666. július 10.

tett neki rectorként. S ez esetben megelőlegezte magának a doktori címet, majd miután a támogatást tető alá hozták, visszatért ledoktorálni (amit a címlap szerint *cum gratis* kapott meg), s maradt még egy félévet. Emellett szól, hogy önmaga csak 2 évi kollégaságról beszélt, tehát Martonfalvival az 1666 és 68 közti időszakot tartotta számon. Az is lehetséges, hogy kiküldték hozzá az iratot, hiszen mindkét külföldi disputáját a városnak ajánlotta, akik ilyen esetben azonnal megszavazhattak egy komolyabb összeget, s azt a következő diákkal utána küldhették.⁶⁶ Ezt támasztja alá, hogy az irat 2 kéz nyomát viseli magán: Martonfalvié az írás végig (a kérvény és a diáképviselők névsora), s Diószegi saját aláírása a kettő közé van ékelve.

Ami biztos, hogy Diószegi járt Franeker, Utrecht és Groningen egyetemén, disputált opponensként s respondensként, carmenel köszöntötte egyik társát.⁶⁷ A hátrányos indulás ellenére tudományosan a legmagasabbra jutott: Franekerből doktorátussal tért haza.⁶⁸ 1668. június 10-i fehérgyarmati zsinaton felszentelt lelkész, kihelyezve szülőfalujába,⁶⁹ 1677-től érmelléki esperes,⁷⁰ 1689-ben egyházkerületi főjegyző lett, 1693. október 2-ii zilahi zsinattól pedig a haláláig (Diószeg, 1698. június 22.) a tiszántúli kerület püspöke (episcopus) volt.⁷¹

A kulcsfontosságú 1679-es előszó lábjegyzetei több kérdést tisztáznak, ezért közlöm e tanulmány mellékleteként. A szöveget a mai helyesírási állapot szerint egységesítettem, az egybefüggő szöveget az ismétléses alakzatok szerint bekezdésekre tördeltem, de eredeti kiemeléseit megtartottam. Az előszó történeti utalásainak feloldását a lábjegyzet tartalmazza. A biblikus nyelvezet hipotextusait pótoltam, a locusok utalásait maira cseréltem, azonban nem a Diószegi által feltehetően használt valamelyik biblia (például a Szenci Molnár-féle *Oppenheimi Biblia*, 1612) alapján, hanem a mai fülnek könnyebb, revideált Károli alapján jelöltem.⁷² Ennek az oka az, hogy az itteni idézetei mind parafrázisok, a saját helyzetére értett megfogalmazások, amelyek így ebben a formában sehol nem találhatók meg a Bibliában.

⁶⁶ Ld. ehhez a Diószegi után következő rektor esetét: „Laskói Lőrincz Nemet Országgi Academiában lévén, az Tisz: Tanacznak de Liberalitate Disputatioi dedicált, es az Tisz: Tanacz Beneficiumjat sollicitalta. Azert hogy jóvendőben az it valo Ecclesianak szolgállyon, conferált az Tanacz Talleros 50.”. Ld.: MNL. HBMLt. IV. A. 1011/a. 17. köt. (1667–1670) 1668. január 16.

⁶⁷ Opponens: RMK III. 2241.; respondens: N. Arnoldi, *Lux in tenebris*, Franekerae, 1665.. (ld.: HEREPEI, 1971. 58. p.); carmen: RMK III. 2373.

⁶⁸ *De Apparitione Spirituum* témában P. Moll vezetése alatt doktorált 1666 februárjában Franekerben. Ld.: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843. Hrg.: Postma, Ferenc – Sluis, Jan van. Leeuwarden, 1995. (Fryske Akademy, 460.) G/1666.2.; RMK III. 2325.

⁶⁹ TTREL, I. 1. a) 2. köt. 118. p.

⁷⁰ TTREL, I. 30. a. 1. köt.

⁷¹ TTREL, I. 1. a) 2. köt. 176. p.

⁷² A bibliai nyelvezet forrásszövegeinek a felfejtéséért a sárospataki homiletikatörténeti főszerkesztő hallgatóinak (Kobrin Mihály, Kocsis Sándor, Nyakas Gergő, Smajda Viktória, Széles Jákób) munkáját illesse köszönet. A revideált Károli ld. a biblia.hu nevű honlapon – 2017. február.

[*1v]

„És adott az egyiknek öt talentumot, a másikkal kettőt, a harmadiknak pedig egyet, kinek-kinek az ő erejéhez képest; és azonnal útra kelt.” (Mt 25,15)
 „Meg ne vesd a kegyelemnek benned való ajándékát, a mely adatott néked a prófétálásra, a Tanítók kezeinek reád tevésével” (1Tim 4,14)

[*2r] Ajánlólevél

Az én Mennyei dicsőséges Istenemnek az én Uram Jézus Krisztusban, szerelmes Atyámnak, jó gondviselő, tápláló Pásztoromnak. *Áldás és dicsőség és bölcsesség és hálaadás és tisztesség és hatalom és erő a mi Istenünknek mind örökkön örökké, Ámen* (Jel 7,12).

Én Mennyei dicsőséges Istenem, az én Uram Jézus Krisztusban szerelmes Atyám, jó gondviselő, tápláló Pásztorom, *akitől vagyton minden jó adomány és tökéletes ajándék* (Jk 1,17). *Én alávaló por, hamu, féreg* (1Móz 18,27; Zsolt 22,7).⁷³ E' világnak erőtlensége, e' világnak nemtelensége (1Kor 1,27).⁷⁴ Mivel fizessenek, oh, én Uram, minden én hozzám való jótéteményedért? (Zsolt 116,12).⁷⁵ *Kisebb vagyok minden te jótéteményednél, és igazságodnál, melyet cselekedtéltél én velem, te szolgálóddal* (1Móz 32,10).⁷⁶ Az üdvösségnek elvételére elrendeltél az én Uram Jézus Krisztus által (1Thessz 5,9). *Mielőtt megformáltalak az anyaméhben, már ismertelek, és mielőtt a világra jöttél, megszenteltelek, népek prófétájává tettelek* (Jer 1,5).

Jó Istenem voltál, oh, én jó Istenem: mert mikor csecsszópor koromban⁷⁷ testi szüleim, mind Atyám, mind Anyám elhagynának (Zsolt 27,[10])⁷⁸ Atyám helyett⁷⁹ való jó gondviselőt rendeltél Diószeg városának már ötödszöri mostani főbíráját Konta György urat,⁸⁰ aki a diószegi iskolában,⁸¹ azután a váradi iskolában⁸² rólam gondot viselt, és minden szükségemben táplált.

⁷³ „Bár én csak por és hamu vagyok” (1Móz 18,27); „De én féreg vagyok” (Zsolt 22,7).

⁷⁴ „Sőt azokat választotta ki az Isten, akik a világ szemében bolondok, hogy megszégyenítse a bölcseseket, és azokat választotta ki az Isten, akik a világ szemében erőtlének, hogy megszégyenítse az erőseket” (1Kor 1,27).

⁷⁵ „Mivel fizessenek az Úrnak minden hozzám való jótéteményéért?”

⁷⁶ „Kisebb vagyok minden te jótéteményednél, és igazságodnál, melyet cselekedtéltél a te szolgálóddal”.

⁷⁷ „Születésem óta a te gondod voltam; anyám méhétől fogva te voltál Istenem” (Zsolt 22,11).

⁷⁸ „Ha atyám és anyám elhagynának is, az Úr magához vesz engem” (Zsolt 27,10).

⁷⁹ Egy személyre illik ez a leírás az iskolatörténeti adatok alapján: Diószegi P[ap] István (1611–1635k).

⁸⁰ Az 1679-es évre megválasztott főbíró 5. ciklusa nem folyamatos 5 évet jelent, mivel a mezővárosok évente váltottak, hanem akár az illető 21 éves kora óta eltelt évek közötti 5 külön évet. Molnár János már idézett könyve nem tartalmaz erre semmi pontosabb megjelölést, és az Érmelléki Egyházmegye iratai sem, amely Molnár alapforrását jelentette.

⁸¹ Ahogy a főbíróról, úgy a városi iskoláról sincs adat.

⁸² A váradi iskoláztatáshoz Herepei adattára nem tartalmaz idevágó részt. A többi életrajzi adat alapján Diószegi talán az 1650-es évek második felében járhatott Váradra, ekkor itt tanítottak: Tarpai Szilágyi András (1652–57), Szatmári Baka Péter (1653–54), ifjú Geleji Katona István (1653–55) és id. Köleséri Sámuel (1657–59).

Minekutána [*2v] [berettyó]újfalusi⁸³ iskolamesterségemet boldogul eltöltöttem volna, amaz boldogtalan esztendőkb⁸⁴ (melyekben elvételék a szegény magyar Izráeltól a dicsőség (1Sám 4,22)⁸⁵ és elesett a mi fejünknek koronája (JSir 5,16).

Oh, mely sokszor sok veszedelemtől szabadítottál, meg oh, én jó Istenem. E' boldogtalan időben boldogtalanná lettem, mert tégedet én jól tevő Isteneimet, káromló, háborgató, bosszantó voltam, de én rajtam édes Atyám megkönyörültél (1Tim 1,13).⁸⁶ Ama *Magyar Jeruzsálemben*⁸⁷ a debreceni dicséretes iskolában, ama tudós Gamálielek lábainál⁸⁸ letettél.⁸⁹

⁸³ Berettyóújfaluban Zoványi szerint Diószegi 1657-től tartózkodott s 1660-tól már Debrecenben volt. A fent idézett iskolatörténeti adatok alapján ez pontosítható: 1659-ben már biztosan a cívisvárosban élt.

⁸⁴ A Jeremiás siralmaira való utalás és a zsidó–magyar sorspárhuzam alkalmazása, majd később a szövegben „amaz *Magyar Jeruzsálemben a' Debreczeni* dicséretes Scholában” metafora ismét csak felidézi id. Köleséri Sámuelnek a *Bánkódó lélek nyögési* (Debrecen, 1666) címen kiadott jajjos imádságait, melyek Várad elestét (1660 augusztus) idézték meg ekként a zsidó–magyar sorspárhuzam képeivel, és ezzel kijelölték a fatális évekről való gondolkodás nyelvi erőterét. Az 1657-től bekövetkezett tatárdúlás a kortársak szemében az 1657–58-as évekhez kötődött, és nagyjából Apafi fejedelemiségének első éveig tartott (1661–62). Ezek szerint Diószegi 1657–58-ban (talán még 1659-ben is) lehetett újfalusi rektor.

⁸⁵ „Oda van Izrael dicsősége, mert elvételék az Isten ládája” (1Sám 4,22).

⁸⁶ Jóllehet előbb őt káromló, az övét üldöző és erőszakos ember voltam, mégis irgalmat nyertem, mert hitelenségemben tudatlanul cselekedtem (1Tim 1,13). A „fatális esztendő” ellenére Diószegi élete megmaradt, de e metaforikus mondat mögött, melyben az Istent bosszantó felfogását idézte meg, a rákövetkező mondat indoka sejlik fel: Debrecenbe futott, azaz az újfalusi iskolamesterségét elhagyta.

⁸⁷ Zsidó–magyar sorspárhuzam kedvelt szintagmája: az erősség, amelyet az Úr véd, még megtartott a veszedelmek idején. Magyar párjai még a 17. században: Várad, Kassa.

⁸⁸ Utalás Pál apostol beszédére: „Gamáliél lábainál kaptam nevelést az ősi törvény szigora szerint, és én is így rajongtam Istenért, ahogyan ma ti mindnyájan.” (ApCsel 22,3; 5,34). Gamálielek néven Martonfalvi Tóth György és Debreceni Szűcs János nevű tanárait utalt. Ld. MAKKAI LÁSZLÓ: Debrecen iskolájából ország iskolája. (1660–1703) In: A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk.: Kocsis Elemér. Debrecen, 1988. 52. p. A franekeri doktoriját Debrecen akkori lelkészeinek és ennek a két, egykori collegiumi tanárának ajánlotta. (RMK III. 2325.)

⁸⁹ A debreceni beiratkozása 1659-ben történt. Ld. SZABADI, 2013. I. 288., 2126. sz. Az ebben a forrásban itt található egyéb bejegyzések értelme: Rector Debreceniensis (1666–68-ra vonatkozik). Promotus in Academiis (1663-tól érvényes kijelentés). A városi jegyzőkönyvek töredékesen erről az időszakról. – MNL. HBMLt. IV. A. 1011/a. 15. köt. (1658–1664) Ez az a bizonyos kötet, amelynek az első harmada hiányzik (csak 1661-től olvasható folyamatosan), mivel az egyik háborús időszakban (1705) a városra törő kurucok, majd németek feltörve a Titkos levéltárat, azt feldúlták, s ezt a kötetet szétszabdalták, s ez olyan látványos, hogy a katona kardjának ívét is valósággal ki lehet rajta tapintani.

Oh, én jó Istenem, mely sok jóakarót szerzettél. Először ama boldog emlékeztű *Biczó Istvánt* Debrecen városának akkori főbíráját, aki a deáki sereg előtt való éneklésre elő állított.⁹⁰

Oh, én jó Istenemnek hozzám való jó volta, rendeltél nekem jóakarókat. *Tiszt[eletes] Dobozi István*, Debrecen városának mindenek felett való, többszöri főbíráját,⁹¹ akinek unokáit⁹² (mostan szépen virágzó becsületes ifjú embereket) tanítottam.⁹³

Oh, én jó Istenemnek hozzám való nagy jó volta! *Tiszteletes Erdődi János* uram főbíróságában,⁹⁴ felindítottad annak az ekklézsiának régen fénylő csillagát⁹⁵ *Tiszteletes Komáromi Csipkés György*⁹⁶ uramat, és az ő kegyelme instan-

⁹⁰ Biczó István több ízben is volt debreceni főbíró. Ez megtörténhetett az 1653-as évben, 1661 végén (Vígkedvű Mihály kivégzése után, szeptember 1. – december 31. közt) és 1663 tavaszáig (március 29-én temették). Mivel Diószeginek a kántorságról való lemondása 1663 januárjában történt, az kiesik; az első időszakban pedig még váradi diákként tanult, tehát marad a középső periódus. Azaz a berettyóújfalui rektorság után beállt vénfejjel (24 éves körül járt ekkor) újra a diákok közé (1659), és 1661 őszétől pedig kántorként keresett pénzt legalább 1,5 évig. A „boldog emlékeztű” szintagma utal arra, hogy Biczó főbíró nincs már az élők sorában a könyv kiadásakor.

⁹¹ 1650 második fele, 1654, 1656, 1658, 1660, 1662, 1664, 1669, 1671, 1673, 1675. SZŰCS, 1871–1872. II. 536. p. Dobozi I. István (1605–1679) első felesége Biczó István Anna nevű lánya (1628–1667) volt. Tehát Diószegi magántanára volt Dobozi I. István unokáinak, akik egyben Biczó István dédunokái voltak. Mivel az *Ajánlólevél* még élőként hivatkozik rá, s Dobozi I. Istvánt pedig 1679. augusztus 2-án temették, tehát ez előtt készült a szöveg. Temetéséről fennmaradt két halotti beszéd: KABAI BODOR GELLÉRT. A jó előljáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügü Elmélkedés. [Halotti beszéd id. Dobozi István felett.] Debrecen, 1679. (RMKP 2094.); ID. KÖLESÉRI SÁMUEL: Istennek s Nemzetnek végig híven szolgáló David patriarcha. [Halotti beszéd id. Dobozi István felett.] Debrecen, 1679. (RMKP 2095.)

⁹² Dobozi I. István első nejétől 3 lánya (Anna, Erzsébet, Katalin) és 1 fia (János) maradt, a második neje pedig egy lányt (Balogh Kata) hozott a házasságba (aki Komáromi Csipkés György felesége lett). János (1636–1666) fiának 3 fia (István, János, Mihály) s 1 lánya született (Erzsébet), kik közül időrendi okok miatt 2 fia jöhet szóba, mint tanítvány: Dobozi II. István (1657–1709) és Dobozi III. János (1659–1704).

⁹³ A fiúk virágkora 20–22 éves kort rejt, amikor Dobozi II. István már házas ember volt, s jómódú debreceni kereskedő. A debreceni Collegiumban tanult (de nem iratkozott be városi civis), majd külföldön is járt. Egy Zürichben fennmaradt levél szerint 1676-ban Bécsen keresztül (a kereskedelmi úton) készült Zürichbe Heidegger professzorhoz tanulni. Ld.: Zentralbibliothek Zürich. Mss D 181. Nr. 111. Nagypapához hasonlóan városi szenátor, majd többszörös főbírója volt Debrecennek (1686-tól). Ld.: BALOGH ISTVÁN: Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz, 1703–1709. Debrecen, 1986. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 14.) (továbbiakban: BALOGH, 1986.) 5–6. p. Neje Komáromi Csipkés György Kata nevű lánya lett, tőle 11 gyermeke született. Egyik fia, IV. István már Franekert is látogatta (1700–1701, BOZZAY-LADÁNYI, 2007. Nr. 605.), Angliát és Németalföldet kétszer felkereste diplomáciai útjain. BALOGH, 1986. 10. p. János pedig nagyatyai birtokán gazdálkodott ez időben.

⁹⁴ Erdődi János többször volt debreceni főbíró: 1663 tavaszától az év végéig, 1665-ben és 1667-ben (SZŰCS, i. m., 536). A beadvány még Biczó István idején történt, annak elbírálása, mint azt fent idéztem, 1663 májusában.

⁹⁵ Dán 12,3.

tiájára⁹⁷ annak a dicséretes *emlékezetes Patmosznak*,⁹⁸ Debrecen városának költségével, idegen országba küldtél.⁹⁹

Oh, én jó Istenemnek hozzám való nagy jó volta! Mely boldog úttal, boldog előmenetellel, mely változás nélkül való egészséggel megáldottál, minden tudományban boldogul boldogítottál, azokban az idegen országokban levő, Angyal tudományú¹⁰⁰ Tudós emberek száma közé számláltál.¹⁰¹

Oh, én jó Istenemnek hozzám való nagy jó volta! Édes haza nélkül való hazámba meghoztál, a nagy hírrel tündöklő debreceni iskolában iskolai Mesterségre (tanárságra) elő állítottál.

Oh, én jó Istenemnek hozzám való nagy jó volta! Az én tudós Gamálielemnek Tiszteletes Martonfalvi uramnak,¹⁰² kollégaságában két esztendeig boldogul boldogítottál.¹⁰³

Oh, én jó Istenemnek hozzám való nagy jó volta! Visszafordítottál az én hazámba Jákob módjára, hogy lennék az én Anyámnak anyja,¹⁰⁴ és külső-belső minden áldásoddal bőven megáldottál.

Kiváltképpen, *oh, én jó Istenem*, már tíz eszten-[*3r] dők leforgása alatt a te szent igédnek prédikálásában,¹⁰⁵ az erőtlenségem által¹⁰⁶ a te nagy erődöt kijelentetted.

Oh, én jó Istenem kimondhatatlan jó voltodat közölted én velem; mit tudok Uram, oh, én jó Istenem adni? Hanem mind e' világ előtt hálaadással emlegetem Felséged én hozzám való jó voltát! Mit tudok Uram adni, hanem amit énnekem adtál, ím, nyereségre újabban kiadom,¹⁰⁷ viseljed gondját.

Oh, én jó Istenem e' kis Tálentumnak hadd jöjjön bőséges nyeresége Felséged által, hadd épüljön a te szent Anyaszentegyházad, hadd növekedjék a te dicsőséged, hadd bízzanak¹⁰⁸ az erőtlenek te benned.

⁹⁶ (1628–1678) református lelkész, debreceni collegiumi professzor, hollandiai doktorátussal, városi lelkész.

⁹⁷ Ennek a támogatásnak (instantia jelentése: kérelem), ha volt, írásos nyoma nem maradt.

⁹⁸ Utalás Patmosz szigetére, ide számúzték János apostolt, aki itt látta a látomásait (Jel 1,9). Debrecen metaforája itt a menedék és a tiszta Látás helyszínéként értendő.

⁹⁹ Cf. MNL. HBMLt. IV. A. 1011/a. 15. köt. (1658–1664), 1663. május 7.

¹⁰⁰ Cf. egyrészt az ördögi tudomány ellentéte (ApCsel 8,9), másrészt az ószövetségi angyaloknak a többszörösen ebben a szövegben is megidézett Jákob-történetbeli szerepére is lehet utalni.

¹⁰¹ Ez a teológiai doktori fokozat (SSTD) megszerzésének körülírása.

¹⁰² Martonfalvi Tóth György (1635–81), váradai, majd debreceni collegiumi professzor. Előtte Debreceni Szűcs János (1659–65), őt követően pedig Újlaskói Lőrinc (1668–71) volt lektorként foglalkoztatva. Ld. MAKKAI, i. m., 52.

¹⁰³ Az 1666 és 1668 közti tanárságáról van szó.

¹⁰⁴ Az 1Móz 32,9-re utal, Jákob hazatérésének ígéretére.

¹⁰⁵ Az 1668 és 1678 közti diószegi lelkipásztorkodására utal.

¹⁰⁶ „az én erőm erőtlenség általvégeztetik el” (2Kor 12,9).

¹⁰⁷ Cf. Mt 25,14-37.

¹⁰⁸ Cf. „Azért te benned bíznak, a kik ismerik a te nevedet; mert nem hagyta el, Uram, a kik keresnek téged” (Zsolt 9,11); „Ő vette el a mi erőtlenségünket” (Mt 8,17).

Oh, én mennyei dicsőséges, jó Istenem! Felségednek ajánlom, ez írásom, én magamat, minden szándékomat, a fent említett és számos jóakarómat, e sok iga alatt¹⁰⁹ levő [bihar]diószegi szent gyülekezetet egészen, melyet, oh, én jó Istenem e' sok idők alatt, az én pásztorságom alá bízta. Tarts meg Uram, szenteld magad számára, és jövendőben dicsőíts meg, Amen!

Felségednek méltatlan, együgyű
hivatalos szegény szolgája
Diószegi István

¹⁰⁹ „A kik iga alatt vannak, mint szolgák, az ő uraikat minden tisztességre méltóknak tekintsék, hogy Isten neve és a tudomány ne káromoltassék” (1Tím 6,1).

Az egyházfegyelem gyakorlata a Kecskeméti Református Egyházközségben a 18. században

Ruzsa-Nagy Zoltán

Illyés Endre a múlt században írta azt a tételmondatát, miszerint „a romlott, a lázadó, az önző Isten-ellenes akarat, az egész emberi életirány Isten vonalába juttatása az egyházfegyelem egyes hívővel szemben való célja”.¹ Ezért az egyházfegyelem „az egyház életének minden vonatkozásában, így az egyes egyén lelki berendezésének Óhozza szabásában nyilvánul meg”.² A református egyházi élet szerves része volt az egyházfegyelem gyakorlása a 18. század utolsó negyedéig. A protestáns gyülekezetekben alkalmazott egyházfegyelem kutatásának eredményei mind az egyháztörténet, mind a vallási néprajz,³ mind a társadalomtörténet számára érdekesek lehetnek. Az utóbbi években a jogtörténet⁴ és a történeti demográfia képviselői is foglalkoztak az egyházfegyelemmel, továbbá a szegények kapcsán helytörténeti⁵ vizsgálatok is születtek. Egyháztörténeti szempontból Illyés Endre 1941-ben írt, egyházi kánonokat és számos gyülekezetben feljegyzett gyakorlatot összevető összefoglaló munkája⁶ igyekezett átfogó képet rajzolni a református egyházfegyelemről a reformációtól kezdve egészen a 19–20. század fordulójáig.

Az egyházfegyelem bibliai alapja a Máté evangéliuma 16. fejezetében leírt kulcsok hatalma, mely a bűnös ember megtérésre vezetését és így életének helyreállítását szolgálja. Kálvin fő művében az egyház fontos életjele a kulcsok hatalmával való élés. Az egyházfegyelemnek a kálvini teológia szerint hármas célja van: egyfelől, hogy Isten gyalázatára a bűnösök ne

¹ ILLYÉS ENDRE: Egyházfegyelem a magyar református egyházban. (XVI–XIX. sz.) Debrecen, 1941. (továbbiakban: ILLYÉS, 1941.) 19. p.

² ILLYÉS, 1941. 16. p.

³ JÁVOR KATALIN: Egy XIX. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: Népi Kultúra – Népi Társadalom. V–VI. Bp., 1971. 71–103. p. (továbbiakban: JÁVOR, 1971.); HORVÁTH BARNÁ: Adalékok Igrici község önkormányzatának és művelődéstörténetének kezdeteihez. Mezőcsát, 1974.; KÓSA LÁSZLÓ: Erkölcsi kihágások és büntetések Gyulán a XIX. sz. első felében. In: *Békési Élet*, 1979. 1. sz. 118–125. p.; UŐ: Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Népszokás, néphit, népi vallásosság. Magyar Néprajz VII. Főszerk.: Dömötör Tekla. Bp., 1990. (továbbiakban: KÓSA, 1990.); BALÁZS–KOVÁCS SÁNDOR: „Nem viselem e remete életöt”. Egy sárközi református falu presbiteri jegyzőkönyve feljegyzéseiből. In: *Dunatáj*, 1980. 37–48. p. (továbbiakban: BALÁZS–KOVÁCS, 1980.); KISS RÉKA: Egyház és közösség a kora újkorban. A küllői református egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Bp., 2011. (Néprajzi tanulmányok.) (továbbiakban: KISS, 2011.)

⁴ NAGY JANKA TEODÓRA: A „Janus-arcú” megszegyenítő büntetések. (Vajna Károly emlékezete.) In: *Börtönügyi Szemle*, 2012. 2. sz. 79–90. p. (továbbiakban: NAGY, 2012.)

⁵ SZAKÁL AURÉL: Szegénykő és pellengér a Duna-Tisza közén. In: Határjelek és hagyásfák. A 70. életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok. Szerk.: Kothencz Kelemen. Baja, 2014. 420–429. p. (továbbiakban: SZAKÁL, 2014.)

⁶ ILLYÉS, 1941.

számíttassanak a keresztyének közé, másfelől, hogy a gonosz „megszokása” folytán a jó erkölcs meg ne romoljon, harmadszor, hogy a vétkeket bűnbánatra indítsa.⁷

Kálvin a bűnöket két csoportra osztotta: magán vagy rejtettebb bűnök, melyekkel szemben a „szelíd és atyai” dorgálás elegendő, hogy a bűnöst megtérésre indítsa, míg a nyilvános – cégéres – bűnök elkövetőjével szemben nem elegendő a dorgálás, hanem azt ki kell zárni az úrvacsora közösségéből, amíg az egyház előtt bűnbánatot nem tart és a botránkozásra okot adó magatartását meg nem szünteti.⁸ Ugyanakkor Kálvin óva int a túlzott büntetéstől, mivel az nem igaz bűnbánathoz, hanem vagy képmutatáshoz, vagy a legnagyobb kétségbeeséshez vezethet.⁹ Az egyházi fenyíték alól még az uralkodók sem kivételek.¹⁰

Az európai protestáns egyházak kora újkori presbitérium (konzisztórium) általi egyházfegyelmezését vizsgáló nemzetközi szakirodalom nem csupán a külső viselkedés normáinak betartását kikényszerítő intézménynek látja a presbitériumokat, hanem azok pásztori szerepét is kiemeli. A 16. századi genfi konzisztórium az exkommunikációt nem pusztán büntetésként, hanem teológiai céljának megfelelően a bűnös megtéréséhez vezető eszközként alkalmazta.¹¹

Magyarországon a felső-dunamelléki kerületben az 1623. szeptember 13-án tartott komjáti zsinat kánonai III., lelkipásztorokról szóló részének XXXIV–LXI. pontjai tartalmazzák az egyházfegyelmi rendelkezéseket.¹² A kánonok mögött álló Samarjai János ágendás könyve is foglalkozik az egyházfegyelmem gyakorlásával és a bűnösök visszafogadásával. A satmárnémeti nemzeti zsinat végzéseit összegző Geleji kánonok 43. és 44. pontja tartalmazza az egyházfegyelmi rendelkezéseket. A 17. században, pontosabban ott ahol nem alakult meg presbitérium, az egyházfegyelmezés alsó fokon a lelkész feladata volt, melyet a patrónus vagy más helyi hatóság karhatalmára támaszkodva gyakorolhatott.¹³ A lelkész egyházfegyelmi tevékenységét azonban erősen korlátozta a nemesekkel szembeni fellépés nehézsége (akik a vármegye joghatósága alá tartoztak), a gyülekezettől való egzisztenciális függése, továbbá a papmarasztás intézménye. A lelkész egyházfegyelmező munkáját erősítette az évenkénti esperesi vizitáció, mely egyházfegyelmi kérdéseket is vizsgált, mind a gyülekezetre, mind a lelkipásztorra vonatkozóan. A lelkipásztor is a minősített egyházfegyelmi eseteket az egyházmegye elé kellett hogy terjessze.¹⁴ Az erdélyi küküllői egy-

⁷ KÁLVIN JÁNOS: A keresztyén vallás rendszere. Ford.: Czeglédy Sándor – Rábold Gusztáv. Pápa, 1909–1910. (továbbiakban: Kálvin, 1909–1910.) IV. 12. 5.

⁸ Kálvin, 1909–1910. IV. 12. 7.

⁹ Kálvin, 1909–1910. IV. 12. 8.

¹⁰ Kálvin Theodosius császár példájára hivatkozik, aki Thesszalonika lakóinak meggyilkolásáért kellett nyilvános bűnvallást tartson Ambrosius püspöknél. Kálvin, 1909–1910.

¹¹ A nemzetközi szakirodalom rövid ismertetését bővebben lásd: KISS, 2011. 25–28. p.

¹² Közölte: THURY ETELE: A Dunántúli Református Egyházkerület története. Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár) (továbbiakban: THURY, 1998.) I. 465–473. p.

¹³ ILLYÉS, 1941. 80. p.

¹⁴ Ld.: Egyházi Kánonok, melyet részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött és a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé

házmegye iratanyagából tudjuk, hogy az évenkénti esperesi látogatás azonban ahhoz ritka volt, hogy a kisebb vétségeket is számon tudja kérni a gyülekezet tagjain. A presbitérium megalakítása mellett Medgyesi Pál legfőbb érve a 17. században éppen az egyházfegyelem lelkészek általi gyakorlásának eleve kudarcra ítélt jellege volt.¹⁵

Az egyházfegyelmezés gyakorlatával kapcsolatban a dunamelléki egyházkerület területéről viszonylag kevés forrás maradt fenn. A legismertebb a kiskunhalasi szégyenkő, mely ma is megtekinthető, és az ezzel kapcsolatos halasi esetek. Halason a városi tanács, majd 1764-től az egyháztanács tárgyalta az egyházfegyelmi eseteket.¹⁶ Dunamellék másik nagy hagyományú gyülekezetében, Kecskeméten is fennmaradtak források az egyházfegyelem gyakorlásáról. A 18. század két időszakából maradtak ránk feljegyzések. Egyfelől a Kecskeméti Református Egyházközség legkorábbi anyakönyvének elején más egyháztörténeti feljegyzések között találhatunk utalásokat az egyházfegyelem gyakorlására nézve az 1710-es évek második feléből Veresmarti L. Péter lelképásztor¹⁷ tollából. Ezeket Szilágyi Sándor publikálta a 19. század közepén.¹⁸ Másfelől a 18. század közepén kezdtek vezetni azt a protocollumot, mely a presbitérium döntéseit tartalmazza ebből az időből, melyből már a presbitérium összetételét is megismerhetjük.

Illyés Endre máig meghatározó művében a 18. századot az egyházfegyelmezés tekintetében a „delelés korának” nevezi.¹⁹ A 18. század végén az egyházfegyelem gyakorlata átalakult, az eklézsiakövetés formája (ahol egyáltalán megmaradt) legtöbb esetben nem az egész gyülekezet, hanem a presbitérium vagy a lelkész előtt tartott bűnbánat lett. A következő évtizedekben egyházközségtől függően hol hamarabb, hol később ez is eltűnt. Az erkölcsi élet tisztasága mellett az egyházi hozzájárulás befizetésének ren-

jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igaz hitű egyházak püspöke, 1649. Ford.: Kiss Áron. Szatmárnémeti, 1875. (továbbiakban: Geleji Kánonok, 1875.) LXIII., LXIV. sz.; ILLYÉS, 1941. 79. p.

¹⁵ A lelképásztorok munkája jórészt hiábavaló a presbitérium nélkül: a lelkészek intését „a’ki akarja fogadja, s’ a’-ki nem, nem fogadja: sőt ellenségül veszi ez hasznos munkájokért őket a’ magok Nyája, szóllya, rágja, tsufollya; ki-szegik minden jármokat; eltapodják gyöngyöket, s’-magokat is meg-szaggattják, az testiségben merült nyakasok: nints ki pártjokat fogja, dolgokat jól magyarázza, óltalmazza; hanem tsak magok nyelnek minden bosszut, gyalázatot”. MEDGYESI PÁL: *Dialogus Politico Ecclesiasticus*. Bártfa, 1650. 179–180. p. Közli: RÉVÉSZ IMRE: *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Bp., 1947. (Reprint: Debrecen, 1993.) 20. p.

¹⁶ SZILÁDY ÁRON: *Szégyenkő*. In: *Magyar Nyelv*, 1906. 177. p.; RUZSA-NAGY Zoltán: *A Kiskunhalasi Református Egyházközség presbitériumának története a 18. században*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016. 2. sz. 39–59. p. (továbbiakban: RUZSA-NAGY, 2016.), 56. p.

¹⁷ Veresmarti Lázi Péter korábban fülöpszállási, majd 1712 és 1734 között kecskeméti prédikátor, 1729 és 1739 között a kecskeméti egyházmegye esperese, majd Dunamellék főjegyzője. Meghalt 1740-ben. POLGÁR MIHÁLY: *A kecskeméti eklézsia rövid története...* In: *Kecskeméti Közlöny*. Szerk.: Fördös Lajos. Kecskemét, 1858.

¹⁸ Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban: KREL.) 1. sz. Anyakönyv. Közölte: SZILÁGYI SÁNDOR: *Kecskeméti anyakönyvi följegyzések*. In: *Sárospataki füzetek*, 1856. 652. p.; 1857. 65. p.; 1860. 247–255. p.; 339–355. p.

¹⁹ ILLYÉS, 1941. 69. p.

dezése és kikényszerítése került előtérbe. Szigeti Jenő szerint a megszűnés oka részben a felvilágosodás, részben a társadalmi folyamatok (nemesség befolyásának növekedése a gyülekezetekben, illetve II. József császár rendelete következtében).²⁰

A 18. században a legtöbb helyen a világi hatóság vagy az évenkénti esperesi vizitáció gyakorolta az egyházfegyelmet. Az esperesi vizitáció által gyakorolt egyházfegyelmi feljegyzéseket dolgozták fel legalaposabban az erdélyi küiküllői református egyházmegeyében.²¹ Itt a 18. század második évtizedében a fegyelmi esetek 30%-a volt paráznság (szexuális normasértés), ennél valamivel több a becsületsértés, fizikai agresszió (34,1%), az esetek nagyjából tizede volt egyházzal való ellenkezés, eklézsiakövetés megtagadása, illetve templomkerülés, lopás 7,5 % és mindössze két ízben fegyelmeztek ünnepontás, illetve fonó tartása miatt.²²

A néprajzi kutatásoknak köszönhetően vannak feldolgozott esetek a presbitérium által a 19. században gyakorolt egyházfegyelemről.²³ Azonban ezeket csak óvatosan szabad összevetni a 18. századi, különösen a II. József kora előtti forrásokkal, mivel mind a gondolkodás, mind a vallásosság, mind a reformkori társadalom jelentős változáson ment át időközben. A Zemplén megyei Cigándon néprajzi szemszögből vizsgálták az egyházfegyelmezést a gyülekezetben, illetve a különbséget aközött, hogy hogyan gyakorolta az egyházi fenytéket a falu bírása és esküdtjei, és később egy tisztán egyházi testület, a presbitérium. Ott, noha az első jegyzőkönyvi bejegyzés csak 1807-ből való, a presbitérium 1771-ben alakult meg, éppen azért, hogy „az Ecclésiába tsak az Evangéliummal megegyező és abból parancsoltatott büntetésekkel éljenek”.²⁴ A korábbi állapotokról, amikor a világi hatóság volt egyben az egyházi is, a lelkész feljegyzése megjegyezte, hogy a vitás felek összebékítése gyakran részegeskedésbe és még nagyobb ellenségeskedésbe torkollott.²⁵ A 19. században már a prédikátor erős, ill. gyengekezűségén múltott, hogy a presbitérium mennyire erősen gyakorolta az egyházfegyelmet.²⁶

Az erdélyi Szilágy megyei Krasznán az egyházfegyelmi hiányosságok készítették a patrónusokat és a lelkészt a presbitérium megszervezésére a 18. század közepén.²⁷ A krasznai presbitérium az egyházfegyelmet komolyan gyakorolta is. A legsúlyosabb vétségekért (házasságtörés, káromlás) testi fenytést, pácázást szabott ki, enyhébb vétségekért megintett, adott esetben még presbitert is az ott „curatoratus”-nak nevezett presbitérium.²⁸

²⁰ SZIGETI JENŐ: A református egyházfegyelem gyakorlásának válsága a XVIII. és XIX. század fordulóján. In: Bűn, bűnhődés, büntetés. Szerk.: Horváth Emőke. Bp., 2011. 70–80. p.

²¹ KISS, 2011.

²² KISS, 2011. 212. p., 8. táblázat.

²³ JÁVOR, 1971.; KÓSA, 1990.; BALÁZS–KOVÁCS, 1980.

²⁴ Idézi: JÁVOR, 1971. 75. p.

²⁵ JÁVOR, 1971. 75. p.

²⁶ JÁVOR, 1971. 83. p.

²⁷ SIPOS GÁBOR: A krasznai presbitérium első félszáz éve. In: Reformata Transylvania. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2012. (továbbiakban: SIPOS, 2012.) 259–261. p.

²⁸ SIPOS, 2012. 264–265., 274–277. p.

Kiskunhalason a városi tanács, majd megalakulása után a presbitérium gyakorolta az egyházfegyelmet. A kiskunhalasi református egyházközség anyakönyvében 1690 és 1792 között összesen 289 paráznaságot jegyeztek fel, az egyéb vétségek száma elenyésző. Mindössze 5 tolvajság és egy-egy káromkodás, ill. hamis esküvés lett megörökítve.²⁹ Emellett a konzisztórium jegyzőkönyvébe is jegyezték fel esetlegesen egyházfegyelmi eseteket.³⁰ A kiskunhalasi anyakönyv és presbiteri jegyzőkönyv 18. századi feljegyzései alapján a kiskunhalasi egyházfegyelmi rendelkezések nagyon hasonlítottak a kecskeméti egyházfegyelmezéshez.³¹

Kecskemét, bár jogilag egészen 1848-ig mezőváros volt, számos kiváltságot élvezett. A város maga választotta elöljáróit és papját, a városi tanács bíraskodási jogkörrel is rendelkezett.³² A városnak hat földesura volt, a legnagyobb részt a katolikus Koháry család birtokolta, akivel a városnak nem mindig volt felhőtlen a kapcsolata, de kevésbé háborgatták a protestánsokat.

Kecskeméten 1564-ben a katolikusok és reformátusok megegyeztek, mely szerint a protestánsok meghagyták a templomot a katolikusoknak, és maguknak egy új fatemplomot építettek a Szent Miklós plébániatemplom kerítésén belül a város központjában.³³ Ez a megegyezés évszázadokig, még az ellenreformáció alatt is, a két felekezet egymás mellett élését alapozta meg. A 18. század közepén már kétszer annyi katolikus, mint református élt a városban. Bár Kecskemét a váci egyházmegyéhez tartozott, egészen 1772-ig a pápi szolgálatot a helybéli ferences atyák látták el. 1715-ben telepedett le a piarista rend Kecskeméten. 1718-ban Althan váci püspök a református egyházat is vizsgálta, és nehezményezte, hogy a gyülekezet két prédikátort tart, és a református iskolában is tanítanak filozófiát és teológiát. Megjegyzendő, hogy minden bizonnyal az 1564. évi egyezés hatására Kecskeméten a város kényszerrel ügyelt a vallási türelemre, és kemény ítélettel sújtotta a másik felekezetet gyalázókat.³⁴ A város arra is ügyelt, hogy anyagiilag is egyenlő mértékben támogassa a két egyházat és iskoláit.³⁵

²⁹ SZAKÁL, 2014. 422. p.

³⁰ A kiskunhalasi egyháztanács egyházfegyelmi tevékenységével kapcsolatban: RUZSÁNAGY, 2016.

³¹ Ezt részletesen feldolgozta: MELEGH ATTILA: Házasságtörés Halason a 17–18. században. In: A Központi Statisztikai Hivatal Népesedéstudományi Kutatóintézetének 2000. évi történeti demográfiai évkönyve. Szerk.: Faragó Tamás – Óri Péter. Bp., 2000. 266–291. p.; Uő: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. Bp., 2000.

³² IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR: Kecskemét története, 1686–1849. In: Kecskemét története 1849-ig. Kecskemét monográfiája. I. Szerk.: Bárh János. Kecskemét, 2002. (továbbiakban: IVÁNYOSI-SZABÓ, 2002.) 274. p.

³³ IVÁNYOSI-SZABÓ, 2002. 567–568. p.

³⁴ 1747-ben a reformátusokat káromló („a kálomista papok az én kutyámmal egy hiten vannak”) katolikus személyt 60 korbácsra büntették. A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei. II. 1712–1811. Összeáll.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1998. 139. p.

³⁵ IVÁNYOSI-SZABÓ, 2002. 570–571. p.

A presbitérium Kecskeméten a 17. század második felében alakult meg, erről azonban csak elszórt adataink vannak.³⁶ A kecskeméti egyház-köztség levéltára 1. sz. anyakönyvéből egyértelműen kiderül, hogy 1717-ben már működött Kecskeméten presbitérium. A 18. század első harmadában a kecskeméti presbitérium összetételéről, létszámáról semmit sem tudunk. A presbiteri ülésekről jegyzőkönyv nem maradt fenn, arról tudunk, amit a lelkész a maga szorgalmából feljegyzett. Ebben az időszakban Kecskeméten az egyházfegyelmi ügyek közül szinte kizárólag a „főbenjáró”, azaz csak az eklézsiakövetéssel járó bűnöket jegyezték fel, melyet a bűnös egy vagy több hétig tartó szégyenkőre állításával gyakoroltak. Nem tudjuk miért csupán ezeket az eseteket örökítették meg, vagy azért mert csupán ezeket tárgyalta a presbitérium, vagy azért, mert a kisebbeket (például: intést) szóban intézték el és nem látták fontosnak feljegyezni. A 17 megfegyelmezett személy közül 15-öt paráznaság miatt ítélték szégyenkőre. A házastársát megcsaló és a még nem házas személy büntetése között nem volt különbség. Kecskeméten korántsem csak a nőket vonták felelősségre a szexuális kihágásokért, sőt a büntetés mértékében sem volt különbség a nemek között.

A szégyenkő az erdélyi szász településeken már a 13. századtól használatban volt, és a reformáció után is megmaradt. A 20. század elején (már nem használt) szégyenkövet, illetve szégyenoszlopot találtak több szász településen is.³⁷ A szégyenoszlophoz odaláncolták a bűnöst, míg a kisebb szégyenkövet (tarisznyakő) az alföldi gyakorlattal ellentétben úgy használták, hogy láncon az eklézsiakövetésre ítélt bűnös nyakába akasztották és úgy kellett állnia vagy a vásár idején járnia.³⁸ A pellengér és a szégyenkő között az elsődleges különbség, hogy a pellengért a világi hatóság (város, úriszék, stb.) alkalmazta, míg a szégyenkő egyházi büntetés volt.³⁹ Bár valószínűleg sok helyen lehetett szégyenkő, de mára kevés maradt fenn. Kiskunhalas mellett Kunszentmiklóson, Átány és Bugyi községekben is tudunk arról, hogy szégyenkőre kellett állniuk az eklézsiát követőknek.⁴⁰ Bugyin a hagyomány megőrizte az eklézsiakövetés „liturgiáját” is, melynek során az egész gyülekezet a vétkes szemére vetette bűnét.⁴¹ Nagykőrösön a 18. század végén és a 19. század elején a nyilvános eklézsiakövetésre ítélt személyt a református templomban erre a célra fenntartott fekete székre ültették.⁴² Ezeken a településeken elsősorban házasságtörés miatt szabták ki az eklézsiakövetést, Kiskunhalason visszaeső káromkodót is szégyenkőre állásra ítélték.⁴³ II. József 1786-ban betiltotta a paráznaság miatti megszegyenyítő büntetéseket, csak az önkéntes penitenciát engedélyezte. Azonban például Kiskunhalason 1792-ig találunk egyházfegyelmi feljegyzéseket, sőt

³⁶ Minden bizonnyal a város vallási megosztottsága is segítette a presbitérium megalakulását. NAGY GÉZA: A református egyház története, 1608–1715. Máriabesnyő – Gödöllő, 2008. II. 292. p.

³⁷ TÉGLÁS ISTVÁN: Szégyenkövek és szégyenoszlopok. In: *Ethnographia*, 1912. 223–224. p.

³⁸ SZAKÁL, 2014. 420. p.

³⁹ SZAKÁL, 2014. 420. p.; Kiskunlacháza esetében: Uo., 428. p.

⁴⁰ A Duna–Tisza-közi szégyenkövekről: SZAKÁL, 2014. 425. p.

⁴¹ Részletesebben ld.: SZAKÁL, 2014. 427. p.

⁴² SZAKÁL, 2014. 428. p.

⁴³ RUZSA-NAGY, 2016. 56. p.

Szilády Áron szerint a szégyenkő gyakorlata a 19. század elejéig fennmaradt.⁴⁴

Kecskeméten a város vallási helyzetéből, a katolikus – református együttélésből fakadt az egyházfegyelem egyik nehézsége. A házassági hűtlenséget elkövetők között többször is előfordult, hogy a bűnt egy katolikus személlyel követték el. Természetszerűleg a református presbitérium csak a maga felekezetének tagjait büntethette, és időről időre felvetődött, hogy a megfegyelmezett egyének az áttéréssel fenyegetőztek. Ilyen esetekben a presbitérium ragaszkodott a református fél egyházi fenyítékéhez, a világi büntetést követően. Kecskeméten a házasságtörők büntetése a városi hatóság előtt 40 rajnai forint pénzbüntetés volt (vallástól függetlenül). Ezt követően került sor az egyházi fenyítékre, mely, ha első ízben elkövetett paráznaságról volt szó, egy heti szégyenkövön állást jelentett a vasárnapi istentisztelet végéig. Súlyosbító körülménynak számított, melyért két hét szégyenkövön állás járt, ha a férje rokonával követte el az illető,⁴⁵ illetve ha egy református egy katolikus személlyel követte el bűnét.

Az 1715–16-os évben négy házasságtörést is feljegyeztek az anyakönyvbe. Ennek, illetve a minősített paráznaság (rokonnal) eseteinek következményeképp 1717-ben Veresmarti L. Péter vezetésével a presbitérium újra megerősítette az egyházfegyelmezés szabályait, különösen is a paráznaságra vonatkozókat. Az új rendszabályok szerint a visszaeső házasságtörőknek kettő vagy még több hétig kellett a szégyenkövön állniuk. Emellett a gyülekezet gondnoka fekete gyászruhát (palástot) készíttetett, melyet a szégyenkövön állás alatt végig viselni kellett.⁴⁶ Amennyiben házasságba követte el a kihágást, a penitentia lejártával a megcsalt fél odaállt a hitszegő társ mellé, ezzel is kifejezve, hogy visszafogadja őt. Ezután újra elmondta a házassági eskü szövegét, mivel a házasságtöréssel felbomlott az eredeti szövetség. Az 1720-as évekből tudunk esetekről, mikor a visszafogadó fél nem volt hajlandó elmondani az esküt, ezzel mintegy vadházasságban éltek tovább. A feljegyző lelkész szomorúságának ad hangot, de úgy tűnik, meggátolni nem tudta. Egy ízben a megcsalt feleség első (özvegyi) házasságából való fia örökségéből fizette ki a második hozzá hűtlenné lett férjének 40 forintos büntetését. Nincs feljegyezve olyan eset, amikor a hitszegő házastársat nem fogadta volna vissza párja, ez azonban véleményem szerint nem minden esetben a megbocsátást, mint inkább a gyülekezet elvárásának való megfelelést is mutathatja.

Az egyházfegyelmi szabályokat a presbitérium hozta, és a templomban, a vasárnapi istentisztelet végén az egész gyülekezetnek kihirdették. Azonban a lelkész sajnálkozó bejegyzéséből úgy tűnik, az új rendelkezést nem gyakorolta a presbitérium. Az egyházfegyelmi esetek lejegyzése is megszűnt, s csak évtizedekkel később kezdték újra.

I. „Az eccla becs. gondviselője fekete vászonbol poenitentia tartáshoz ilendő gyász ruhát, ÷ palástot vagy köpönyeget csináltasson, és a poenitentia tartó bűnös, abban állyon a szégyen kövön fen, mind egész poenentiájára rendeltetett idejének végéig.”

⁴⁴ SZILÁDY ÁRON: Szégyenkő. In: *Magyar Nyelv*, 1906. 178. p.

⁴⁵ KREL. I/1. sz. Anyakönyve 68. p.

⁴⁶ Uo.

II. „Az Házás paráznának a Házassági életében való házás társa, melly ártatlan félnek mondatik, ha mellé akarja venni elébbeni házasságára, paráznává lött házás társát akár férfi akár asszony. [...] Az olyan felől azt rendeli a Sz. Presbitérium, hogy az olyan kedvező fél (indulgens pars) mikor az ő bűnös társa a poenitentia tartó helyen utolszór fen áll s elbocsátatik álylon mellette a kedvező társa is, az egész Isteni tisztelet idején és minek utánna bűnös társa absolváltatik, ugyan azon helyen, azon nyomban az egész gyülekezet jelenlétében az Egyházi Szolga még fen állván a Predikáló Székben, mind a két személyt az törvényes házassági élet esküvésének formája szerint (és ha mi azon kívül kívántatnék mint: szemére nem hányod többé abban nem léledzel etc. etc.) esküttesse öszve, s úgy menyenek öszve az Házassági életben együtt lakásra, mert előbbi házasságoknak frigye s esküvése a paráznaság által botránkozató képpen felbomlott, egybe kelések is az ilyeknek közönséges botránkozató tisztességtelen és bűnös, Isten törvénye ellen van, azért szükség azt példásan amint lehet orvosolni, másoknak félelmekre, s tanuságokra. Melly törvény sok jó Lelkek fájdmára nem kezdett practizáltatni.”⁴⁷

Mindezek mellett egy-egy fegyelmi eset volt emberölésért (két hét szégyenkő) és a szülő káromlásáért és bántalmazásáért. Minden egyes esetben a világi büntetés után következett az egyházfegyelmi tárgyalás a presbitériumban. A megfegyelmezettek társadalmi státusát nem említi a feljegyzés, csupán a címmel járó megnevezés (nemes és nemzetes) hiányából következtethetünk arra, hogy sem nemes, sem városi tisztviselő nem volt közöttük.

Bár nem jegyezték fel konkrét esetet, az 1717. januári gyűlés jegyzőkönyve egy érdekes jelenségre is rávilágít: az esti istentisztelet után, különösen télen, mikor már korán sötétedik, a karzaton ülő ifjak gyakran siettek, hogy a leányokkal együtt hagyják el a templomot, hogy így „szemtelen enyelgések és egyéb botránkozások” lehetőségére találjanak alkalmat. Ezért a presbitérium utasította a harangozót, hogy a karzat ajtaját tartsa zárva, amíg a fehérség el nem hagyja a templomot.⁴⁸ Eszerint az egyházközség kiemelt feladatnak tekintette a nemek közötti kapcsolat tisztaságának megőrzését.

A 18. század második felében írt jegyzőkönyv részletesen beszámol a presbitérium újjáalakulásáról. A protocollum a presbitéri szabályzat leírását követően az ülések részletes jegyzőkönyvét tartalmazza. Eszerint az újjáalakult presbitérium első ülésén 1755. február 24-én a hétközi istentisztelet rendjét, a keresztelés rendjét és a harangozást szabályozták.⁴⁹ Valószínűleg sok rendezetlen ügy volt a gyülekezetben, ezért szükségesnek látták, hogy másnap is tartsanak konzisztórium gyűlést. Ezen a konfirmandus gyermekek vizsgáját szabályozták, valamint általános egyházfegyelmi rendelkezéseket hoztak.⁵⁰ A következő nap ismét presbitéri gyűlést tartottak, ahol az előző napi egyházfegyelmi rendelkezéseket konkrét ese-

⁴⁷ KREL. I/1. sz. Anyakönyve 68–69. p.

⁴⁸ KREL. I/1. sz. Anyakönyve 70. p.

⁴⁹ KREL. II/1. Protocollum 19.

⁵⁰ KREL. II/1. Protocollum 19–20.

tekben a gyakorlatba is átültették.⁵¹ Ebben az időben a curator mindig „nemzetes” volt, azaz a mezőváros elöljáróságának tekintélyes tagja, időnként nemes ember. Az egyházfi és a harangozó csak „uram,” azaz polgár. Mindhárom évente választotta a presbitérium, azonban a tisztviselő ismételtetett is. Minden választás „egyező vox”-szal, azaz egyhangúlag történt. A presbitériumnak valószínűleg nemesek és mezővárosi polgárok egyaránt tagjai voltak, erről azonban csak 1771-ből van az első forrásunk, amikor a „Szent Ekklesia mindkét renden lévő elöljáróinak megegyezéséből” hívták meg az új prédikátort.⁵² A presbitérium önkiegészítéssel pótolta a tagságát: a presbiterek megegyeztek a jelöltek személyét illetően, majd második körben ugyanők szavaztak, hogy ki kerüljön be a presbitériumba.⁵³ Ez abban a korszakban általános gyakorlatnak mondható.

Általánosságban elmondható, hogy az egyházfegyelmi intézkedést mindig a világi bíróság (Kecskeméten általában az úriszék) ítéletét követően szabták ki.⁵⁴ Az egyháztanács nem folytatott bizonyítási eljárást, a „tényállást” teljes mértékben a világi bíróságtól vette át. A büntetést is a világi büntetés kiszabása és végrehajtása után szabta ki. Ez alól csak a részeskedés és a templomkerülés volt kivétel, mely nem járt világi büntetéssel.

Az 1. sz. táblázatban⁵⁵ láthatók a világi hatóság által kiszabott pellen-
gér büntetések Kecskeméten a 17–18. század során. A pellengérhez láncolást általában vasárnap hajtották végre, kifejezetten úgy, hogy a templomból kijövő nép jól lássa az illetőt. A nyolc fennmaradt esetből ezt a nyilvános megszégyenítéssel járó büntetést 3 lopás, 2 káromkodás, átkozódás, 1 kifejezetten Istenkáromlás és 1 puskával fenyegetőzés miatt szabták ki.

ítélethozatal ideje	elkövetett bűn	büntetés	megjegyzés
1642.	átkok, szidalmak	két vasárnap a pellengéren, a harmadik vasárnap a szegyenkövön	
1682.	szitkozódás, káromkodás	a város kapujában „erősen veretessék meg”	
1699.	puskával és égetéssel fenyegetőzés	verjék meg erősen, utána tartsák vasban	szolgálo
1726.	istenkáromlás	száz korbácsütés	
1773.	kurta kocsmá tartás	24 korbácsütés	figyelmeztetést követő pénzbüntetés után
1777.	lopás	botozás	két fő
1779.	vásári lopás	30 és 24 korbácsütés	anya és lánya
1780.	lopás és „különben is már rossz élete miatt”	25 korbácsütés és a városból kitiltás	szolgálo

⁵¹ KREL. II/1. Protocollum 20.

⁵² KREL. II/1. Protocollum 24.

⁵³ KREL. II/1. Protocolluma 24.

⁵⁴ Kiskunhalason hasonlóképpen a magisztrátus büntetését követte az egyházfegyelmi ítélet. RUZSA-NAGY, 2016. 56. p.

⁵⁵ Az adatok forrása: SZAKÁL, 2014. 428–429. p.

A 2. sz. táblázat mutatja, hogy a kecskeméti presbitérium komolyan gyakorolta az egyházfegyelmet a 18. század második felében. A legtöbb esetben továbbra is eklézsiakövetés volt a kiszabott büntetés, ám ez az esetek kevesebb, mint felét jelentette. Az intések nagy számából azonban kitűnik, hogy ebben nem az ítélkezés vagy megszégyenítés volt a cél, hanem hogy a „bűnös megtérjen és éljen”. Újdonságként a harmadik leggyakoribb a békéltetés, azaz a kibékülésre intés volt. Ezt két gyakori esetben alkalmazták: egyfelől elmérgesedett házassági konfliktusok esetén, másfelől vitás család-fők kibékítésére (esetenként intéssel egybekötve is). További újdonság a presbitérium felmentő ítélete, mely két esetben született, az úriszék kedvező döntését követően.

2. táblázat: Egyházfegyelmi ügyek a református egyházközségben, 1757–1784⁵⁶

egyházi büntetés	esetek száma
exkommunikáció	4
ekléziakövetés	23
szóbeli intés	14
felmentés (excomm. alól)	2
házastársak békéltetése	5
vitában álló férfiak békéltetése	4
ÖSSZESEN	52

Az egyházfegyelmelem legsúlyosabb büntetése az exkommunikáció, a közösségből való teljes kizárás volt.⁵⁷ Ezt az eklézsiakövetést (akár több ízben is) megtagadó egyháztagokkal szemben alkalmazták. Egy 1768-ban történt esetben az exkommunikált férfi több ízben is káromolta a lelkipásztorokat és a presbitereket, mivel azok nem keresztelték meg házasságon kívül született unokáját. A presbitérium több ízben is felszólította, hogy az egyháztanács ülésén kérjen bocsánatot, ő ezt megtagadta, legtöbbször meg sem jelent a presbitérium előtt, ha mégis, akkor az intésekre káromlásokkal válaszolt. Ezért a presbitérium „Krisztustól és az Apostoloktól rendeltetett fenyítéssel élve” azt az ítéletet hozta, hogy ez a férfi „a jövő Úrnak napjáig a Sz[ent] Sacramentumoktól eltiltatik, ha pedig addig sem akarna jobb észre jönni és az Istennel és T. Prédikátor és Ekklézsiái Elöljáró uraimmal békességre lépni, tehát akkor közönséges helyen az Isteni tiszteletnek min-

⁵⁶ Forrás: KREL. II/1. Protocollum.

⁵⁷ A XXIV. komjáti kánon szerint: Akik „Isten Igéjének hallgatásáról és a szentségekkel való éléről lemondanak, és az egyházak lelkipásztorai iránt örökös ellenségeskedést táplálnak” kétszeri megintés után „nyilvánosan megdorgáltassanak”, ha ezután sem tartanak bűnbánatot „nemcsak életükben de halálukban is mind tőlük, mind az ő nyomdokaikat követő hozzátartozóiktól végképp megvonassék az egyházi szolgálat, és még a közönséges temetőhelyből is kizárattassanak, hogy Krisztus utasítása szerint a halottak temessék el az ő halottaikat.” Közli: THURY, 1998. I. 465. p. Szintén említi a gyülekezet közösségből való kizárást, azonban ezt az esperes, ill. az egyházmegyei gyűlés jogának tartotta fenn, ld.: Geleji Kánonok, 1875. XLIV. sz. Kecskeméten nincs utalás arra, hogy a presbitérium kikérte volna akár az esperes, akár a „tractuale consistorium” hozzájárulását.

den részeitől el fog tiltatni.” A határozatot két presbiter az illető házához elmenve tudtára adta. A bocsánatkérés elmaradt, az exkommunikáció megtörtént. Az illető néhány hónap múlva meghalt, s „tiszteletes temetés és közönséges temető helytől megtiltatott”.⁵⁸ Exkommunikációval fenyegették meg azokat is, akik az Egyháztanács többszöri idézésére, hogy intést kapjanak, nem jelentek meg.⁵⁹ 1761-ben a hivatalvesztés mellett kiközösítették az iskolai praeceptort,⁶⁰ aki több személlyel, köztük egy özvegyasszonnyal is fajtalanzkodott, és egyéb illetlen dolgokat cselekedett.⁶¹ A kiközösített személy gyülekezetbe való visszafogadásának feltétele eklézsiakövetés tartása volt. A Geleji Kánonoknak némiképp ellentmondva,⁶² azokat, akiket az úriszék büntetőeljárás alá vont, a világi ítélelehozatalig eltiltották a sákramentumoktól, afféle „ideiglenes ítélet”-ként.⁶³ Ugyanezt tették, ha a vétkes az úriszék ítéletét megfellebbezte.⁶⁴ Ugyanakkor a világi bíróság felmentő ítéletét követően az egyházi kiközösítést is visszavonták.⁶⁵

Az eklézsiakövetés (publica poenitentia) a legsúlyosabb egyházi fenyték, mely az exkommunikáció megelőzésére szolgált. Az eklézsiakövetés Kecskeméten, mint azt már láttuk a 18. század eleji esetek tárgyalásakor, a szegyenköre való felállással valósult meg. A szegyenköre állítás a megszégyenítő büntetések kategóriájába tartozik, azon belül is az ún. közvélemény-büntetés csoportjába, mivel nem a világi hatóság, hanem egy közösség szabta ki a normasértőre.⁶⁶ A szegyenköre állítás az eklézsiakövetés kísérő része volt, meglátásom szerint azonban nem annyira a megszégyenítés, mint inkább az elrettentés lehetett a célja. Azonban, mivel a 18. századi magyarországi és erdélyi városok lakossága még meglehetősen zárt közösséget alkotott, a szegyenköre állítás nemcsak az adott személy saját életére nézve jelentett megbélyegzést a közösség részéről, hanem még leszármazottai számára is, például leánykérés esetén.⁶⁷ Azt azonban fontos megjegyezni, hogy az eklézsiakövetés minden esetben visszafogadással és a teljes jogú egyháztagság helyreállításával zárult.

Kecskeméten is a szegyenköre állás az eklézsiakövetéshez kapcsolódott. Amint az 1. táblázatban látszik, a kecskeméti szegyenkő létezéséről az

⁵⁸ KREL. II/1. Protocollum 23.

⁵⁹ Például egy templomkerülő férfi esetében. KREL. II/1. Protocollum 20.

⁶⁰ Iskolai tanítók a korszakban kevés kivételtől eltekintve legény emberek voltak.

⁶¹ KREL. II/1. Protocollum 21.

⁶² „Az olyanokat azonban, kiknek bűnök még nincs bizonyítva, hanem csak némelyek suttogása vagy éppen vádolása miatt estek valamely bűn gyanújába, valamint azokat is, kik nem előre elszánt szándékból vagy megátalkodott gonoszságból, hanem vagy tudatlanságból, vagy önvédelmükből, vagy más történetes esetből emberölést vagy más bűnt követtek el, – nem kell azonnal kizárni a szent gyülekezetből, hanem előbb meginteni és bizonyos határidőt szabni eléjük, amely alatt magukat azon gyaláztatból illető bírának előtt kitisztíthassák.” Geleji Kánonok, 1875. XLIV. sz.

⁶³ KREL. II/1. Protocollum 19.

⁶⁴ KREL. II/1. Protocollum 20.

⁶⁵ KREL. II/1. Protocollum 19.

⁶⁶ NAGY, 2012. 80–83. p.

⁶⁷ SZAKÁL, 2014. 423. p.

első adat 1642-ből való.⁶⁸ A kiskunhalasi szegénykő a templomon belül a bejárat mellett állt, a kecskeméti elhelyezkedése nem ismert. A paráznaságért kiszabott szegénykőre ítélték többek között a már említett kiközösített iskolai tanítóval viszonyt folytató özvegyasszonyt. 1762-ben péntektől vasárnapig kellett a kövön állnia a feleségét megcsaló férjnek, aki önként jelentkezett a presbitériumnál. Egy másik, feleségét elhagyó, de visszaköltöző férjnek szombat reggeltől a vasárnapi istentisztelet végéig kellett penitenciát tartani.⁶⁹ A nem házas fiatalok szexuális kapcsolata is a paráznaság ítélete alá esett. 1771-ben a kántor fiának a cselédjükkal hosszabb időn át viszonya volt, melynek során a leány állapotos lett, és a kántor lakásában szült is. A presbitérium ezt nemcsak paráznaságnak, hanem az egyház jó hírére esett sérelemnek is tekintette. Ezért nemcsak a kántor fiának írta elő a szegénykőre állást, hanem azon a héten a kántor szolgálatát is felfüggesztette, mivel elnézte a házában a bűnt. Továbbá („a nép zúgolódása miatt”) a cselédlányt kötelezték, hogy költözzön haza a városban lakó szüleihez.⁷⁰ A paráznaság miatt eklézsiakövetésre ítélték a városnak járó komoly pénzbüntetés megfizetése után álltak fel a szegénykőre.

3. sz. táblázat: Eklézsiakövetéssel büntetett bűnök Kecskeméten 1756 és 1784 között⁷¹

elkövetett bűn	esetek száma
paráznaság és „botránkozató társalkodás”	8
káromlások	7
lopás	5
hamis esküvés	1
ismeretlen ok	1

A szegénykőre állást a presbitérium valóban a súlyos vétségekre, de – a fél évszázaddal korábbi gyakorlattal ellentétben – korántsem csupán paráznaságért szabta ki. Az egyéb okok miatt kiszabott eklézsiakövetések közül 1762-ben egy városi hadnagy és egy városi tisztviselő hűtlen kezelés és lopás miatt vasárnap egy órát kellett a szegénykővön álljon. 1761-ben egy visszaeső káromkodót, aki gyakran részeges volt és a feleségével szemben „békétlen”, a presbitérium 1 napi szegénykővön állásra ítélte.⁷² Ezekben az esetekben is a presbitérium határozatát megelőzte az úriszék elmarasztaló ítélete. Az utolsó feljegyzett egyházfegyelmi eset több év szünet után, 1784-ben egy lutheránus szülőktől származott asszony eklézsiakövetése volt, azonban azt nem jegyezték fel, miért kapta ezt a büntetést.⁷³

⁶⁸ A városi tanács Simon Mihálynét rútközödéért és átközödéért két egymást követő vasárnap pellengérré állásra, a harmadik vasárnap a szegénykőre állásra kötelezte: „Harmadik vasárnapon az kőre álván az Szent Istent megh kövesse, Szana Mihált és az ecclesiabeli keresztyéneket is hasonlóképpen.” Idézi: SZAKÁL, 2014. 428. p.

⁶⁹ KREL. II/1. Protocollum 21.

⁷⁰ KREL. II/1. Protocollum 24.

⁷¹ Forrás: KREL. II/1. Protocollum.

⁷² KREL. II/1. Protocollum 21.

⁷³ KREL. II/1. Protocollum. 34.

Általánosságban a felvilágosodás az egyházon belül is a megszüenyítő eklézsiaakövetés elvetése irányába mozdította el a gyülekezetvezetők gondolkodását, egyre többen szorgalmazták a hagyományos fegyelmezési formákkal szemben a bűnösök értelmére való lelki ráhatást, a „szeretetre” alapuló egyházi fenyítést.⁷⁴

Az elmarasztaló egyházfegyelmi ítéletek enyhébb csoportja a szóbeli intés volt, mely általában nem a templomban, hanem a presbitérium előtt történt. A szóbeli intések számát és okait a 4. táblázat mutatja. A legnagyobb számban részegeskedésért (és esetenként hozzá kapcsolódó családon belüli erőszakért) ítétek. Másodsorban templomkerülés és káromkodás volt az intés oka. Intés járt a babonaságért és a kisebb lopásért is.

4. sz. táblázat: Szóbeli intést érdemlő bűnök Kecskeméten 1756 és 1784 között⁷⁵

elkövetett bűn	esetek száma
részegeskedés	6
templomkerülés	3
káromlás	2
botránkoztató életvitel	1
lopás	1
babonaság	1
egyházi előljárók sértegetése (a presbitérium előtt önként tett bűnvallás után)	1

Feltűnő, hogy azonosnak tűnő vétségekért (lopás, káromlás) egyes esetekben eklézsiaakövetés, máskor „csak” intés járt. Ennek oka nem derül ki a jegyzőkönyvből, nem tudjuk, hogy a vétkek eltérő súlya miatt ítélte a presbitérium eltérően, vagy más okból. A vétkes jogállásával (nemes vagy jobbágy) nem magyarázható, mert mindössze egy ízben került egyházfegyelem alá egy nemes, aki viszálykodásért szóbeli intést kapott.⁷⁶

1757-ben eklézsiaakövetésre ítéltek egy személyt, aki az egyházat, a lelkészeket és a presbitereket káromolta. Azonban, mivel önként megjelent a presbitérium előtt és bocsánatot kért, az ítéletet szóbeli intésre enyhítették.⁷⁷ Ugyancsak 1757 januárjában egy csizmadia „felettébb elmerülvén a részegeskedésben és compániázásban sőt némelly gyanús társalkodásban is, keményen megintetett” a presbitérium előtt.⁷⁸ Egy másik személyt megintettek, hogy házánál „haszontalan borivó és botránkoztató társalkodásokat ne szenvedgyen”.⁷⁹ Ehhez kapcsolódik, hogy 1757 januárjában a presbitérium betiltotta a muzsikát és a táncmulatságot a lakodalmak alkalmával. Megszegőinek egyházi fenyítéket helyeztek kilátásba.⁸⁰ Meghatározták,

⁷⁴ KÓSA, 1990. 460. p.

⁷⁵ Forrás: KREL. II/1. Protocollum.

⁷⁶ KREL. II/1. Protocollum 27.

⁷⁷ KREL. II/1. Protocollum 18.

⁷⁸ KREL. II/1. Protocollum 17.

⁷⁹ KREL. II/1. Protocollum 18.

⁸⁰ Ez a rendelkezés az LIV. komjáti kánon szellemében született: „Akár köz-, akár magánhelyeken az Isten szolgálóinak, ezek feleségeinek és leányainak, valamint az iskolák rektorainak és tanulóinak a táncot egyáltalában megtiltjuk, és ezen tilalom áthágóit

hogyan a vendégség csak az esti harangozásig tarthat. 1758-ban egy lelkészözvegy kapott intést a presbitériumtól, mert botránkoztató módon élt, s a lányát is úgy nevelte: lakodalmi és céhbeli táncmultságokra járatta. Itt olvassuk, hogy alelkész özvegye megköszönte a presbitérium intését.⁸¹ Ugyancsak szóbeli intést kaptak a templomba nem járók is. Továbbá szóbeli intést kapott a részegeskedők, feleségükkel békétlenkedők nagy része is.⁸²

A 18. század második felében jelent meg Kecskeméten az egyházfegyvelmezésnek újabb módja: vitás felek békességre intése, melyet az érintettek a presbitérium jelenlétében ígéretet téve fogadtak meg. A békéltetések egyik része a házastársak közötti elmérgesedett konfliktusok békés rendezése volt. Egy esetben a kegyetlenkedő férjétől elköltöző asszonyt (és édesanyját) arra kéri a presbitérium, hogy költözzön vissza a férjéhez, miközben a férjet is megintették feleségének bántalmazása miatt.⁸³ Más esetben a férjnél „tapasztaltatván felesége iránt való gyűlölsége”, ezért őt házastársával való megbékélésre intették.⁸⁴ Hasonló eset történt 1774-ben is, mikor a férj „részegeskedéssel, mocskolódásokkal és rút káromkodásokkal” a feleségét házától elűzte. A presbitérium (ha nehezen is) meggyőzte az asszonyt a visszatérésről. A presbitérium előtt „itt egymást először mindekről megkövetvén, és minden jókra ígérték magukat”.⁸⁵ A szűkszavú beszámolók alapján úgy tűnik, hogy a békéltetés során mindkét fél egyszerre jelen volt a presbitérium ülésén, s a gyülekezet elöljárói mindkét fél meghallgatása után intették és békéltették a feleket.

A házasságok helyreállítása mellett a presbitérium igyekezett az egymással haragban álló férfiakat a haragvásért meginteni és egymással öszszebékíteni. Ilyen esetekben a felek a presbitérium előtt egymástól kölcsönösen bocsánatot kértek és „atyafiúi szeretetre” kötelezték magukat.⁸⁶ Előfordult, hogy különböző rangú emberek közötti (nemes és mezővárosi polgár) viszálykodást is megbékéltetett a presbitérium.⁸⁷

Mindent egybevetve bátran mondhatjuk, hogy a Kecskeméten fennmaradt 18. századi egyházfegyvelmet bemutató források értékes adalékkal szolgálnak a gyülekezet történetére nézve, bepillantást engedve a református gyülekezet belső rendjébe. A 18. század második felében az egyházfegyvel már korántsem csupán a büntetésről szólt, hanem az a célkitűzés rajzolódik ki, hogy a gyülekezetben „mindenek ékesen és jó renddel legyenek”. (1Kor. 14,40.)

szigorúan megbüntetni rendeljük. Sőt a világiakat is keményen intjük, hogy ezen pogány eszelősködéssel hagyjanak már fel valahára.” Közli: THURY, 1998. I. 471. p.

⁸¹ KREL. II/1. Protocollum 17.

⁸² KREL. II/1. Protocollum 18.

⁸³ KREL. II/1. Protocollum 19.

⁸⁴ KREL. II/1. Protocollum 20.

⁸⁵ KREL. II/1. Protocollum 27.

⁸⁶ KREL. II/1. Protocollum 22.

⁸⁷ KREL. II/1. Protocollum 27.

A „lankadatlan fürge szorgalmú” Ürmösi Sándortól a „szegény, szerencsétlen” Ürmösi Sándorig. – Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének életpályája I.*

Szakál Anna

Az alább következő esettanulmány célja annak végigkövetése, ahogy az Ürmösi Sándorról¹ alkotott kép két-három évtized alatt megváltozik, és a szorgalmas, eredményes gyűjtő helyébe a magatartása miatt sehol szívesen nem látott lelkész alakja kerül. Kísérlet ez az írás arra vonatkozólag is, hogy kevés folklorisztikai forrással, az egyes gyűjtők hagyatékának hiányában, elsősorban egyháztörténeti forrásokra támaszkodva lehetséges-e árnyalni a *Vadrózsákról* kialakult képet.

Ürmösi Sándorhoz, illetve rajta keresztül általában a gyűjtők, még távolabban a 19. század közepi unitárius lelkészek, tanítók mindennapjaihoz két irányból próbálok közelíteni. A források egy része a gyűjtő, író Ürmösi-ről tudósít, míg az általam használt másik forráscsoport a lelkész Ürmösi-ről segít képet rajzolni. Mindkét irányból csupán egy-egy szűk keresztmetszetét láthatjuk egy ember életének, amelynek egymásra vetítéséből talán valamivel közelebb kerülhetünk hozzá, és emellett megérthetünk valamennyit abból a szociokulturális háttérből, amiben a *Vadrózsák* gyűjtői tevékenykedtek.

I. Ürmösi Sándor életpályája az első lelkészi kinevezéséig (1815–1844)

A következőkben először az Ürmösi Sándor életéről tudható,² forrásokkal alátámasztható adatokat próbálok egy helyre gyűjteni, hogy képet alkothassunk életének arról a szakaszáról, amit feltehetően a legjobban meghatározott a népköltészeti gyűjtés. Ürmösi Sándor nevét bár ismeri a néprajztudomány, életéről mégis nagyon kevés adattal rendelkezünk.³

* A tanulmány folytatását következő lapszámunkban közöljük. A tanulmányhoz készült *Adattár az Egyháztörténeti Szemle* internetes kiadásában hozzáférhető: www.egyhtortszemle.hu. Továbbiakban: Ürmösi-adattár. (A Szerk.)

¹ A család neve sokféle írásformában felbukkan. Ürmösi Sándor saját nevét leggyakrabban Ürmösy, illetve az y-ra tett két ponttal írt alakban használja. A család férfitagjainak neve a 20. századi forrásokban legtöbbször Ürmössyként szerepel. Kriza János és az esperesek szinte kivétel nélkül Ürmösiként írják le a nevét. Jelen dolgozatomban én is az utóbbit szerepeltetem. Kivételt képeznek az olyan idézetek és levelek, amelyekben valaki egy másik formát használt; ilyenkor az eredeti szöveg írásmódján nem változtatok.

² Ürmösi Sándor életében a könnyebb eligazodást egy idővonal is segíti, ami a mellékletben kapott helyet. Ld. Ürmösi-adattár.

³ Életrajzát többen megírták, többnyire meglehetősen pontatlanul. Először Szinnyei József foglalja össze életrajzát, aki az Ürmösi könyvéről megjelent egyik ismertetés hivatkozását tévesen adja meg, helyesen: *Erdélyi Híradó*, 1844. március 5. (19. sz.) 107. p. Vö. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Bp., 1914. 699–

A néprajzi szakirodalom elszórt adatai egy sokoldalú, tehetséges lelkész alakját rajzolják meg. Ennek megalkotásában a legnagyobb szerepe Faragó Józsefnek volt, aki 1975-ben, mint mesegyűjtőt is a legjobbak közé emelte, mivel meglátása szerint „Ürmösi Sándor meséit például átdolgozás nélkül lehetett közölni, szövegükben Kriza mindössze hangtani módosításokat végzett”.⁴ Ezzel a kijelentéssel az egyetlen probléma, hogy Kriza Jánosnak nem volt módja Ürmösi meséit közölni. Mesegyűjtőként 1956-os írásában Kovács Ágnes is a „tudományos szempontból elsőrendű »leírók«”⁵ közé sorolja – Marosi Gergellyel együtt. Annál különösebb, hogy

700. p. Paládi-Kovács Attila emeli be újra 1985-ben a (néprajzi) köztudatba Ürmösi Sándort, amikor a *Magyar tájak néprajzi felfedezői* című válogatáskötetébe az ő munkájából (*Az elbujdosott magyarok Oláhországban*) is közöl egy részletet: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Ürmössy Sándor. In: Uő: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Bp., 1985. (A magyar néprajz klasszikusai) (továbbiakban: PALÁDI-KOVÁCS, 1985.) 457–467. p. Ennek az életrajzi ismertetésnek az erőssége, hogy primer forrásokra (Ürmösi Sándornak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (továbbiakban: MTAKK.) található mesegyűjtéseire) és korábban, más által nem ismertett egykorú újsághírre (Ürmösi 1862-ben a *Kolozsvári Közlönyben* megjelent felhívására) is felhívja a későbbi kutatók figyelmét. PALÁDI-KOVÁCS, 1985. 457–458. p. Paládi-Kovács munkája alapján írja meg Balázs Dénes azt a szócikket, amelyben, félreértve Paládi-Kovács Attila rövid Ürmösi-életrajzát, úgy véli, hogy a munténiai út célja az volt, hogy Ürmösi az ottani magyarokat „felkutassa, leírja életüket, szokásaikat, feljegyezze a megőrzött népdalaikat, meséiket, balladáikat,” holott ennek az útnak a során biztosan nem végzett Ürmösi komolyabb gyűjtést. – Magyar utazók lexikona. Szerk.: Balázs Dénes. Bp., 1993. 400. p. Kelemen Miklós a híresen pontatlan lexikonban összekeveri a két azonos nevű 19. századi unitárius lelkész Ürmösi Sándor életrajzát, így történhet meg, hogy az általa ismertett személynek csaknem 20 évvel a születése előtt már könyve jelenik meg. – Ürmössy Sándor. In: *Unitárius kislexikon*. Szerk.: Kelemen Miklós. Bp., 1999. 176. p. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkében tévesen az szerepel, hogy Ürmösi Sándor „járt Moldvában, a csángók között”. – BODOLAY GÉZA: Ürmössy Sándor. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. Szerk.: Péter László. III. köt. Bp., 2000. (2. kiad.) 2345. p. Ennek a tévedésnek talán Kriza János pontatlan fogalmazása lehet az oka. KRIZA JÁNOS: *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Első kötet. Kolozsvártt, 1863. (továbbiakban: KRIZA, 1863.) 526. p. („A moldovai utazásairól ismert Ürmösi Sándor.”) Utoljára az általam írt szócikk jelent meg a *Vadrózsák* levelesgyűjteményének mellékletében. Ez szintén számos hibás adatot tartalmaz, melyeket reményeim szerint a többi pontatlansággal együtt ebben az írásban korrigálhatok. „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez. Szerk.: Szakál Anna. Kolozsvár, 2012. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6.; Kriza Könyvtár.) (továbbiakban: SZAKÁL, 2012.) 330–331. p.

⁴ Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye Faragó József gondozásában. Bukarest, 1975. 15. p.

⁵ Ld.: KOVÁCS ÁGNES: Utószó. In: *Székely Népköltési Gyűjtemény*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékból. Szerk.: Gergely Pál – Kovács Ágnes. II. köt. Bp., 1956. 447–456. p., 453. p. Kovács Ágnes ekkor megkülönböztet művészi és tudományos szempontból elsőrendű leírókat, előbbi kategóriába Kiss Mihály, utóbbiba Marosi Gergely és Ürmösi Sándor kerültek.

1961-ben már Péterfi Sándor kerül Marosi Gergely mellé a legjobb gyűjtők diadaloszlopán.⁶ Ez azért is meglepő, mivel tudunkkal Péterfi Sándor gyűjtéseiből csupán egyetlen meseszöveg maradt fenn.

A fent említettek mellett Ürmösi Sándor neve általában olyan kontextusban kerül elő, mint a *Vadrózsák* legkorábbi, legszorgalmasabb gyűjtője, balladák felfedezője, illetve mint aki a *Vadrózsák* számára gyűjtötte az előfizetőket, beutazta Munténiát, és az itt gyűjtött néhány táncszava eljuttott Erdélyi Jánoshoz és bekerült Erdélyi gyűjteményébe is.⁷

Ennek ismeretében lássuk, hogy új források bevonásával mennyire alakul át a folklorisztikában Ürmösi Sándorról létrejött kép.

2. Gyermekkora, családja

A 19. században az Ürmösi-családnak két ága biztosan dokumentálható:⁸ egy muzsnai és egy abrudbányai.⁹ Ürmösi Sándor és családja a muzsnai ágba tartozott;¹⁰ a két ág között biztosan létezett valamilyen rokoni kapcsolat.

Az abrudbányai ág jelesebb (papi vagy tanítói pályára lépett) személyei voltak Abrudbányai Ürmösi Sámuel¹¹ szentháromsági (1831–47), majd

⁶ Ld.: KOVÁCS ÁGNES: Kriza János meséi. In: Az álomlátó fiú. Székely népmesék. Vál.: Kovács Ágnes. Bp., 1961. 259–266. p., 261–263. p. Ebben az írásában Ürmösit (akinek a keresztnévét tévesen Józsefnek írja) már éppen csak felsorolja, mint aki meséket is gyűjtött, Péterfi Sándorról viszont tudni véli, hogy Marosi Gergelyhez hasonlóan „modern eljárással gyűjtött”, mindketten „kiszemeltek néhány kiváló mesemondót [...] és közvetlenül az ő elmondásuk után írták le a szövegeket. Az ő meséik a legízesebbek, hangjuk a népi beszédmódhoz legközelebb álló.” Uo. 261–262. p.

⁷ Vö. pl.: FARAGÓ JÓZSEF: Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: Kriza János. Kolozsvár, 1971. 57–176. p., 80–81. p.; TANA GYULA: Adalék a Vadrózsák történetéhez. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1979. 1. sz. 59–61. p., 61. p.

⁸ A két családhoz tartozó személyek áttekintését ld.: Ürmösi-adattár. (A számítógépes munkálatokért Muntag Mártonnak tartozom köszönettel!)

⁹ Arról, hogy ennek az előnévnek a használata pontosan milyen előzményekre ment vissza, miért alakult ki, nincs adatunk, de az 1868-as összeírásból az egyértelműen látszik, hogy míg Abrudbányán számos Ürmösi nevű személy élt, addig Muzsnán egy sem (vagy legfeljebb egy, amikor valamelyik Ürmösi ott lett lelkész).

¹⁰ Ld.: PÉTER SÁNDOR: A mujnai unitárius egyházközség rövid története. In: *Keresztény Magvető*, 1935. 4–5. sz. 201–220. p., 203. p.

¹¹ Az Ürmösi Sámuel és Ürmösi Sándor közötti közeli családi kapcsolatot több levél is bizonyítja. Ürmösi Sándor egy levelében Ürmösi Sámuel bácsinak szólítja. Ld.: Ürmösi Sándor levele Ürmösi Sámuelnek. Kisadorján, 1846. november 20. – Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. (továbbiakban: MUEKvGyLt.) (A lelőhely megjelölése nélkül szereplő levelek mindegyike *Az unitárius püspök iratai* elnevezésű korpuszban, a levél keltének megfelelő év szerinti dobozban keresendők. Amennyiben más évnél találhatóak, azt jelzem.) Farkas György, marosszéki unitárius esperes egyik levelében azt írja, hogy Ürmösi Sándornak Sámuel „nem tsak Papja, de közelről atjafiais.” – Farkas György Székely Sándornak. Szentgerice, 1846. december 9. Ürmösi Sámuel „kedves jó Ötsém”-ként emlegeti. – Ürmösi Sámuel Farkas Györgynek. Szentháromság, 1846. december 6. A családfa kapcsán elképzelhető az is, hogy a két ág csak az apák szintjén vált szét. Lehetséges, hogy Ürmösi Sámuel és

kadácsi lelkész (1847–70)¹² és Ürmösi Károly, korondi tanító (1834–48).¹³ Utóbbi fia¹⁴ volt Ürmösi Kálmán, tarcsafalvi (1872–78), siménfalvi (1878–82), majd szentgericei lelkész (1882–1913).¹⁵ Ürmösi Kálmán egyik fia, Ürmösi Károly, homoródjánosfalvi (1898–1909), majd kolozsvári lelkész (1909–)¹⁶ volt, másik fia, Ürmösi József homoródszentpáli lelkész (1904–1930), majd 1930 és 1949 között püspöki titkár volt Kolozsváron.¹⁷ A családnak ebben az ágában is voltak olyanok, akikben határozott érdeklődés élt a népköltészet iránt. Ürmösi Kálmán és Ürmösi József a 19. század végének és a 20. század elejének egyik legjelentősebb, Kanyaró Ferenc által irányított népköltészeti gyűjtőmozgalmának legeredményesebb gyűjtői közé tartoztak.¹⁸

A muzsnai Ürmösi-ágba tartozó Ürmösi Sándor 1815-ben született Korondon¹⁹ lelkészcsaládba. Bár felmenői között generációkra visszamenően számos unitárius lelkész volt, a források segítségével egyelőre az édesapján kívül más személyt nem sikerült azonosítani.²⁰ Édesapja, Ürmösi József 1775-ben született, 1803 és 1807 között Gagyon, 1807 és 1817 között Korondon, majd 1817-től, 1858-ban bekövetkezett haláláig, Tordátfalván volt unitárius lelkész.²¹ Borbély Juliannával kötött házasságából hat gyermek született: Károly (1810), Samu (1812), Sándor (1815), Eszter (1817), Zsuzsanna (1820) és Mária (1823).²² A szülőkről kevés adatunk van. Egy 20.

Ürmösi Károly testvérek lehetnek. További találgatás már, hogy az édesapjuk nem az az Ürmösi Lajos volt-e, aki Abrudbánya 1849-es pusztulása és a lelkész halála után három évig „mint egy ős próféta teljesítette a papi teendőket bibliaolvasással, kereszttel és temetett egy-egy miatyánk mondásával”. Ld.: BENCZÉDI GERGELY: *Az abrudbányai és verespataki eklezsia története*. In: *Keresztény Magvető*, 1898. 4. sz. 219–232. p. 228. p.

- ¹² Ld.: Geréb Zsigmond: *Unitárius lelkészek 1568-tól. Székelykeresztúr, 1943.* – MUEKvGyLt. (továbbiakban: GERÉB, 1943.) 122., 159. p.
- ¹³ Hargita megyei Állami Levéltár, Csíkszereda [Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale] (továbbiakban: HmÁLt.) A korondi unitárius egyházközség halotti anyakönyve (továbbiakban: Korond, anyakönyv / ...) 44v. A 31. szám alatt olvasható, hogy a helyi rektor, Ürmösi Károly 36 esztendő korában, kolerában elhunyt.
- ¹⁴ HmÁLt. Korond, anyakönyv / Keresztelés. 46v–47.
- ¹⁵ Ld.: GERÉB, 1943. 190., 180., 120. p.
- ¹⁶ Ld.: GERÉB, 1943. 221., 316. p. (Nem adja meg kolozsvári lelkészségének a záróévét.)
- ¹⁷ Ld.: GERÉB, 1943. 215. p.
- ¹⁸ Ürmösi Kálmánnak és Józsefnek a Kanyaró-gyűjtésben való részvételével kapcsolatban: KANYARÓ FERENC: *Erdélyi népballadák és epikus énekek, 1892–1905.* Kritikai kiadás. Szerk.: Olosz Katalin. Kolozsvár, 2015. (továbbiakban: KANYARÓ, 2015.) 873–874. p.
- ¹⁹ HmÁLt. Korond, anyakönyv / Keresztelés. 36.
- ²⁰ Az eddig feltárt forrásokban nincs a felmenőkre név szerinti utalás, a gyászjelentők pedig a 19. század előtről hiányoznak.
- ²¹ Ld.: GERÉB, 1943. 157., 163., 192. p.
- ²² Vö.: HmÁLt. Korond, anyakönyv / Keresztelés. 33, 34v, 36.; Uo. A tordátfalvi unitárius egyházközség kereszteleési anyakönyve (továbbiakban: Tordátfalva, anyakönyv / ...) 45v, 46v, 48. Megjegyzendő, hogy ameddig a lelkész fiainak nevét

század eleji méltatás szerint Ürmösi József „jeles szónok, kiváló emberbarát és tudós férfi” volt, aki „olyan sajtáságos hatást tudott gyakorolni hiveire, hogy még a dédunokák is áhitattal nézték a templom mellett őrizett sírkövét”.²³ A leírás szavahihetőségét kissé elbizonytalanítja Ürmösi Sándor levele, aki szerint apja sírkövét nem sokkal halála után, 1862 körül néhány presbitériumi tag „meggyalázta” és eltávolította a helyéről.²⁴ Ürmösi Sándor levelének azonban ellentmond a presbiteri jegyzőkönyv, amely szerint a sírkő ledőlését követően presbitériumi gyűlést tartottak, azonnal a helyszínre siettek és nyomozást rendeltek el.²⁵ Az egyházközségi monográfia is a kiváló, építő lelkész és az elégedett egyházközség képét erősíti.²⁶ A lelkész ellen hosszú szolgálati ideje alatt panasz nem érkezett, csupán a felesége és a tanító felesége közötti konfliktus árnyékolta be rövid időre a közösséggel való viszonyát.²⁷ Ürmösi József lelkészsége idején bont-

születésükkor csupa nagybetűvel, „Éljen!”-feliratokkal kísérve jegyzi be az anyakönyvbe, addig a lányok esetében ez elmarad.

²³ Ürmössy Miklós. In: *Unitárius Közlöny*, 1906. 5. sz. 68–70. p. (továbbiakban: N. N., 1906.) 68. p.

²⁴ Ürmösi Sándor panaszos levelében a következőképpen írja le az esetet: „kiderült, hogy néhai atyám sírköve meggyalázásának a mostani presbyterium, melynek tagjait nem az ecclesia választotta – az okozója, mint égy eszközlője; mert a czinteremet át adta az ifjúságnak jádzó helyül, nyári tanácskozmányi gyülhelynek, és két felől gyalog ösvényt nyitott ki a mezőre, kiviláglot, hogy a sírkő rablója éppen közülök támadot, mint esküt egyházfi Szőke Gergely István és ugyan egyházfi Gombos Ferencz”. – Ürmösi Sándor Kriza Jánosnak. Tordátfalva, 1862. június 26.

²⁵ 1861. április 2-i teljes megyegyűlésen az 1. pont szerint „a mult éjszaka a Templom kerítésében nyugvó nehaj Tiszt: Ürmösi Josef úr sir hantjához fel állított emlék oszlop, vagy magára, vagy erőszak által le dőlt, és a közepin ketté törtött”. Ezután felszólítják az eklézsia tagjait, hogy menjenek ki azonnal a helyszínre, hogy eldöntsék: magától vagy erőszakkal dőlt-e le az emlékoszlop. „Mely fel szolittásra, az egész gyülés felkelvén egyenessen a helyszínre ment, s ott az említett ledőlt és el tört oszlopot, s annak helyét, a hol fenn állott, szorossan meg vizsgálták, a következőleg talaltattott. – Hogy az oszlop fokos és magos volt; jollehet oly talappal látva, a mely egyenes, vízmértékre készített helyen, akár örök időkig is fenn alhatot volna; de hova fel állittáskor, a talapot nem elegendő viz mértékre készítették, ugy nagyon kis erő kelle a le döntésére.” Visszatérve úgy nyilatkoztak, hogy az oszlop nem magára, hanem erő által dőlt le, s „ezen egész Ecclesiánkban botránkozást okozo, s nehaj volt Lelkésziünk T: Ürmösi Josef úr emlékét megsértő tett elkövetőjét” haladéktalanul szoros nyomozás által fel kell kutatni. – Tordátfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (továbbiakban: TUEK Lt.) Presbyterialis Ülések Jegyző Könyve s.p.

²⁶ „Az 1817es lelkészváltás szerencsés esemény volt az egyházközségre nézve. Az új lelkész Ürmösi József fiatalos lelkesedéssel kezd hozzá 41 évig tartó építő munkájához.” KISS GERGELY: A tordátfalvi unitárius egyházközség története, 1971. – MUEKvGyLt. Lelkészképesítő dolgozat, Egyházközségi monográfiák között. (továbbiakban: KISS, 1971.) 7. p.

²⁷ A presbiteri jegyzőkönyvben 1825-ben és 1837-ben adják fel a papnét és a tanítónét összeférhetlenségük miatt. Az 1825. szeptember 11-i vizitáció alkalmával azt panaszolják a falubeliek, hogy a pap és a tanító felesége „békételen életet” élnek, „melly miatt vagy az Isten Házábanis együtt nem mennek vagy ha mennekis botránkoztatolag ülnek”, „hogy a templomat restül gyakorolnak, és így másoknak rossz példát adnak”, s a mesterné a férjével is „lármás és botránkozato életet élnek”.

ják le a régi templomot, s szentelik fel 1824-ben az újat, amelyet ekkor új kerítéssel vesznek körül és hozzá új harangot vásárolnak. 1837-ben új orgonát készíttetnek. 1840-ben cseréppel újrafedik a templomot. 1850-ben pedig ismét új orgonát vesznek.²⁸ Benczédi Gergely Ürmösi Józsefről szintén mint „Tordátfalvi derék papról”²⁹ emlékezik meg.

Nemcsak Ürmösi Sándor édesapja, de a forrásokban szereplő testvérei, illetve azok gyermekei is a helyi társadalom munkás, semmilyen panaszra okot nem adó tagjainak tűnnek, akik között különösen magas a továbbtanulók és értelmiségi hivatást választók aránya, néhányan – például Ürmösi Samu, Derzsi Károly vagy Gombos Samu – pedig korukban különösen kimagasló, jeles személyekként voltak ismertek.³⁰

Ürmösi Sándor testvérei közül a legidősebb Károly feltehetően még kollégiumi tanulmányai idején elhunyt, mivel később nincs nyoma a forrásokban.³¹

A második fiú, Samu a székelykeresztúri és a kolozsvári unitárius kollégium befejezése után³² jogot végzett, majd híresen művelt feleségével,

TUEKt. Curatori számadáros Jegyző Könyv, 1825. szeptember 11. s.p. 1837-ben egy lúd volt az összeszólalkozás oka. – TUEKt. Számado Protocollum (1837. november 29.) 16. Mindkét esetben kibékülésre intették a feleket. A tordátfalvi unitárius egyházközség levéltári anyagát Nyárádi Zsolt, székelyudvarhelyi régész-muzeológus rendezte, digitalizálta és bocsátotta a rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök. A konfliktusokra mintaszerű tanulmánya hívta fel a figyelmemet: NYÁRÁDI ZSOLT – REJTŐ ANDRÁS: Tordátfalva és egyháza. (Adatok a 18–19. századi unitárius egyházközségi levéltári forrásokból.) In: Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve. Főszerk.: Kinda István. Sepsiszentgyörgy, 2011. 227–256. p., 240. p.

²⁸ Vö.: KISS, 1971. 7–8. p.

²⁹ MUEKvGyLt. Büntetések Jegyzőkönyve 90. sz. alatt.

³⁰ A mellékletben megtalálható Ürmösi-családfán aláhúzással (is) jelöltem, hogy mely családtagok választottak értelmiségi hivatást. Ld. Ürmösi-adattár.

³¹ A tordátfalvi iskolába és a székelykeresztúri kollégiumba még biztosan járt. Nehezíti azonosítását, hogy feltehetően két évvel később született az az Ürmösi Károly, aki korondi tanító lett. Azonosságuk ellen szól, hogy míg például Ürmösi Samu és gyermekei következetesen a muzsnai előnevet használják, addig Ürmösi Károly gyermekei és unokái mindig abrudbányaiként identifikálják magukat. Bizonyosságot a tordai matrikula hozhatna (ha kiderülne, hogy ott is tanult ugyanabban az időben, amikor Székelykeresztúron egy Ürmösi Károly), vagy az abrudbányai anyakönyv (ha valóban ott született). A tordátfalvi halotti anyakönyv 1832 és 1838 közötti éveit nem láttam, így lehetséges, hogy akkor hunyt el. A korábbi és a későbbi években nem szerepel a neve. A tordai unitárius kollégium matrikulája az általam áttekintett levéltárak fondjaiban nem bukkant elő. Az abrudbányai anyakönyv feltehetően a Gyulafehérvári Állami Levéltárban található.

³² A kolozsvári matrikulában az 1830. évnél szerepel Ürmösi Sámuel, s bár biztosan róla van szó, ezt mégis elbizonytalanítja, hogy oda Samuel Ürmösi de Kis Solyosként jegyezték be. Azonban az időpont egyezik, továbbá a később odajegyzett információ is: anno 1836 fit R. Tab. Cancellista. Ld. MUEKvGyLt. Matricula Studiosorum, 1774. sz. Az Igazgatói matrikulában ezzel szemben csak az 1827-ben beiratkozottak között szerepel egy Ürmösi Sámuel, aki azonban tordátfalvi születésű. Vö.: MUEKvGyLt. Igazgató Anyakönyv, 1827. A két anyakönyv évbéli eltérésére nem sikerült magyarázatot találnom. Azonban arról, hogy egyes diákok a születési helyüket hogyan változtatták a különböző bejegyzésekben, Olosz Katalin osztott meg velem néhány,

Ajtai B. Borbálával és gyermekeivel Kolozsváron, a Majális utcában élt. Az Andrassy, Kemény és Bánffy családok ügyvédeként és jószágigazgatójaként működött, s az 1850–60-as években otthonuk „az unitáriusság központja”,³³ „Erdély magyarságának egyik szellemi fókusa”³⁴ volt, ahol Kriza János, Brassai Sámuel, Mikó Lőrinc, Kovácsi Antal, Jakab Elek, Nagy Lajos, Simén Domokos, Káli Nagy Elek, Székely Mózes, Ferencz József, Buzogány Áron, Gyulai Pál és sokan mások találkoztak és cseréltek eszmét.³⁵ Kelemen Lajos Kolozsvár olyan szellemi központjaként írja le házukat, ahol nemcsak az unitárius értelmiségiek találkoztak egymással, hanem az a „Kolozsvárra lejáró pesti művészeknek is kedves vendéglátó otthona volt”.³⁶ A család gyermekeinek nevelője 1854-től Simén Domokos, a fiatalon elhunyt jeles unitárius kollégiumi tanár, aki unitárius szerzők műveit és önéletrírásait gyűjtötte össze. Simén Domokos Ürmösi Samu halálát követően feleségül vette a nagyműveltségű özvegyet.³⁷ Ürmösi Samu gyermekei közül Miklós miniszteri osztálytanácsos lett Budapesten gróf Andrassy Gyula mellett, Lajos egyháztanácsos és író,³⁸ aki az *Ellenzék*et is megvásárolta, a fiatalon elhunyt Kálmán mérnök, Gyula budapesti tanár, Jenő pedig földbirtokos.³⁹

Kanyaró-gyűjtőkkel kapcsolatos példát, melyet ezúton is köszönök. Az egyik Kanyaró-gyűjtő, Ürmösi József születési helyéül középiskolás korában Alsósíménfálvát írták, majd a teológián már szentgercei születésűnek tünteti fel az unitárius kollégium értesítője. Egy másik gyűjtő, Mikó Imre külföldi egyetemjárása idején egyik helyen Kolozsvárt írta be születési helyéül, a másik egyetemen Magyarfenest. Ebben az időszakban tehát csak fenntartásokkal lehet elfogadni a matrikulákban talált, születési helyre vonatkozó adatokat. Azonban Ürmösi Sámuel esetében a matrikula mellett az olvasótársaság névsora is tanúsítja, hogy ekkor járt a kollégiumba. Vö.: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca] (továbbiakban: KvAKt.) Ms.U. 1308. (=Az Olvasó Egylet tagjainak névsora 1833 évben.) 3v. Az 1835/36-os iskolai évben, a neve mellé jegyezve a következő szerepel: „jogász. elment 1836ban”.

³³ N. N., 1906. 68. p.

³⁴ V.A. [VÁRI ALBERT]: Ürmössy Lajos 1831–1915. In: *Keresztény Magvető*, 1915. 3. sz. 188. p.

³⁵ Az oda járó személyek kapcsán: N. N., 1906. 68. p.; KELEMEN LAJOS: A régi Mátéfi-vagy Ürmössy-ház. In: *UÓ: Művészettörténeti tanulmányok. II.* Szerk.: B. Nagy Margit. Bukarest, 1982. 90–93. p., 91–92. p.

³⁶ Uo., 91. p.

³⁷ VÁRI ALBERT: Simén Domokos. (1836–1878) In: *Keresztény Magvető*, 1912. 4. sz. 193–208., 5. sz. 257–274. p., 271. p. (Nagyon rövid volt a közös életük, 1874-ben hunyt el Ürmössy Samu, 1877 márciusában házasodtak össze, pár hónappal később elhunyt az egyik fiú, Ürmössy Kálmán, majd nem sokkal később Ajtai Borbála és 1878-ban Simén Domokos is.)

³⁸ Művei például: ÜRMÖSI LAJOS: Tizenhét év Erdély történetéből 1849. júl. 19-től 1866. április 17-ig. I–II. Kolozsvár, 1887–1894.; *UÓ: Erdély irányadó lapja az 1830–40-es években.* Kolozsvár, 1907.

³⁹ Vö.: N. N., 1906.; Ürmösi-gyászjelentők. – MUEKvGyLt. Gyászjelentő-gyűjtemény, Ürmösi.

Ürmösi Sándor legidősebb lánytestvére Eszter, Gombos János tordátfalvi földművessel házasodott össze 1841-ben.⁴⁰ Gyermekük közül az egyetlen fiú, Gombos Sámuel a székelykeresztúri kollégium kiváló magyar-, német-, történelem- és földrajztanáráként működött 1907-ig.⁴¹ Gombos Samu fia, ifjabb Gombos János a kolozsvári unitárius kollégiumban Kanyaró Ferenc eredményes népköltészeti gyűjtőjének bizonyult, s azon kevesek közé tartozott, akik még végzett ügyvédként is küldtek Kanyarónak népköltészeti szöveget.⁴²

Ürmösi Zsuzsanna a nagygalambfalvi református tanítóhoz, Benedek Ferenchez ment hozzá,⁴³ házasságukból egy kislány, Ürmösi Emília⁴⁴ született, akit édesanyja korai halála után 1845-ben a nagyszülők vettek magukhoz.⁴⁵

Ürmösi Sándor legkisebb testvére, Mária a helybeli tanítóval, Derzsi Józseffel⁴⁶ házasodott össze 1842-ben.⁴⁷ Hét gyermekük közül a másodszü-

⁴⁰ MUEKvGyLt. Az unitáriusok név és lélekszám szerinti összeírása II. 157.; HmÁLt. Tordátfalva, anyakönyv / Esketés. 156v–157.

⁴¹ A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története. Szerk.: Fekete János. Kolozsvár, 1993. (továbbiakban: FEKETE, 1993.) 126. p.

⁴² Olosz Katalin mutat rá arra, hogy megfigyelhető valamilyen folytonosság, amely a Kriza-gyűjtő Ürmösi Sándortól Gombos Sámuelhez, onnan pedig Gombos Sámuel fiához (Gombos Jánoshoz) és Gombos Samu tanítványaihoz (Rédiger Ödönhöz és Antal Józsefhez) vezet, akiket Kanyaró Ferenc kimagaslóan jó gyűjtői között tarthatunk számon. Minden bizonnyal ez a három diák valami pluszt vitt magával a székelykeresztúri kollégiumból, mivel Kolozsvárra érkezve csaknem azonnal bekapcsolódtak a gyűjtőmunkába, és a régi stílusú, klasszikus balladák nagy részét (mintegy 80 százalékat) ők szedték össze (Másképpen fogalmazva, tulajdonképpen ők voltak azok, akik a klasszikus balladák gyűjtése tekintetében szó szerint Kriza/Ürmösi nyomdokában jártak.). Emellett Gombos János és Rédiger Ödön mennyiségben is a legtöbbet gyűjtött (Gombosnak 12, Rédigernek 26 balladát köszönhetünk.). Gombos Jánosnak és Gombos Sámuel tanítványainak a Kanyaró-gyűjtésben való részvételével kapcsolatban: KANYARÓ, 2015. 852–876. p.

⁴³ HmÁLt. Tordátfalva, anyakönyv / Keresztelés. 70v.

⁴⁴ A gyermeket a nagyapa nevezi a keresztelési anyakönyvben Ürmösi Emiliának. Ebben valószínűleg közrejátszhat az Ürmösi Zsuzsanna és Benedek Ferenc közötti viszony megromlása, ami a házastársak válásával végződött. Ld.: HmÁLt. Tordátfalva, anyakönyv / Keresztelés. 70v.; Uo. Tordátfalva, anyakönyv / Halotti. 108. (Különös jegyzet cím alatt) A keresztelési anyakönyvben a gyermek keresztelésekor szüleinek megnevezésénél megjegyzi, hogy „Elváló törvény közbe vagnak”.

⁴⁵ HmÁLt. Tordátfalva, anyakönyv / Halotti. 108. (Különös jegyzet cím alatt itt Ürmösi József nem említi a válást, sőt a tanító „szeretett” nőjét gyászolja, s együtt töltött boldog 2 év és 9 hónapról ír, csupán amiatt valószínűsíthető, hogy a válás csaknem bekövetkezhetett, mivel a gyereket 3 nappal az anya halála után nagyszülei magukhoz veszik és Tordátfalvára viszik.)

⁴⁶ Dersi / Derzsi József városfalvi vagy medeséri származású lehetett, Kriza Jánossal azonos évben, 1825-ben iratkozott be Székelykeresztúrra, de innen később, csupán 1835-ben ment Kolozsvárra. Itt az 1835/36-os és az 1839/40-es évben is szerepel az olvasótársaság tagjainak névsorában. Vö.: FEKETE, 1993. 146. p.; MUEKvGyLt. Igazgatói Anyakönyv, 1835.; KvAKt. Ms.U. 3.

⁴⁷ MUEKvGyLt. Az unitáriusok név és lélekszám szerinti összeírása II. 155.; HmÁLt. Tordátfalva, anyakönyv / Esketés. 157v–158.

lött fiú, Derzsi Károly híres tordai unitárius kollégiumi tanár és budapesti unitárius lelkész lett,⁴⁸ a fiatalabb fiúk közül Domokosról nagy, Gáborról pedig kissolymosi tanítóként írnak a források.⁴⁹

Ürmösi Sándor és testvérei gyermekkorukat és korai iskolás éveiket (a legnagyobb fiú kivételével) valamennyien Tordátfalván töltötték. Ezekről az évekről csupán az iskolalátogatási jegyzőkönyvből értesülhetünk.⁵⁰ Az tűnik ki belőle, hogy Jakab János tanítósága alatt (vagyis mindaddig, amíg az Ürmösi-gyerekek ebbe az iskolába jártak) a tordátfalvi szülők gyerekeiket sokszor rendszertelenül vagy egyáltalán nem járatták fel az iskolába, ami miatt a vizitáció több alkalommal is megróttá mind a tanítót, mind a szülőket.⁵¹ Ez az Ürmösi-gyerekek iskolalátogatási szokásaira is igaznak tűnik, ha a jegyzőkönyvet megnézzük. Ürmösi Sándort először 1820-ban találjuk a feljáró gyermekek között, azonban a következő évben nem szerepel a neve a tanulók lajstromában. 1822-ben ismét ott van, de a következő két évről nincs adat a jegyzőkönyvben (a vizitáció csupán meginti a tanítót és a szülőket). 1825-ben, amikor már az olvasók közé sorolják, az szerepel a neve mellett, hogy 2 télen járt fel, továbbá, hogy ennek az évnak a „9ber felít negligálta”, vagyis késve küldték fel szülei az iskolába. 1826-ban ismét szerepel a neve, 1827-ben nem, 1828-ban pedig újra. Lehetséges persze, hogy Ürmösi Sándor beteges gyerek volt, vagy, hogy éppen a vizsgálat idején volt annyira beteg, hogy szülei nem engedték iskolába. Bár talán azt várnánk, hogy a lelkész a leányait is több évig járattja iskolába, mégis úgy tűnik, hogy ez nem volt így: a legnagyobb lány, Eszter két évig (1825–26-ban), a középső, Zsuzsanna pedig három évig (1827–29-ig) járt iskolába. A legkisebb csak egy (beazonosíthatatlan) évben szerepel a néhol hiányos⁵² jegyzőkönyvben.

Feltehetően 1828-ban került Ürmösi Sándor a székelykeresztúri unitárius kollégiumba,⁵³ ahonnan 1836-ban⁵⁴ ment tovább a kolozsvári kollégi-

⁴⁸ HmÁLt. Tordátfalva, anyakönyv / Keresztelés. 81v–82. Az azonosításban nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Keszeg Vilmosnak. Derzsi Károly már 1870-től, 21 éves korától a tordai kollégiumban tanított, 1872 és 1874 között a londoni Manchester New College-ban tanult klasszikafileológiát, 1874-től rendes tanára a kollégiumnak. 1881–97-ig budapesti unitárius lelkészként épít, szerkeszt, szervez. 1897-ben visszatér Tordára, ahol haláláig, 1905-ig tanít latint és görögöt. Könyvtárát a tordai unitárius kollégiumra hagyja. Ennek jegyzékét ld.: KvAKt. Ms.U. 1395/A. (= Derzsi Károly: Könyveim Lajstroma. London, 1874. Torda, 1880.) Az életrajzi adatok kapcsán vö. VARGA DÉNES: A tordai unitárius gimnázium története. Torda, 1907. 150–153. p.

⁴⁹ Ld.: GYÖRFFY FERENC: A Kereszturkőri dalkör. In: *Unitárius Közlöny*, 1889. 10. sz. 186–187. p.

⁵⁰ Ld.: TUEkLt. Protocollum puerorum scholasticorum... s.p.

⁵¹ Ld. pl.: TUEkLt. Protocollum puerorum scholasticorum... s.p. 1822–1824.

⁵² Csak olyan évek hiányoznak, amikor a legkisebb járhatott még iskolába. A nagyobb gyerekek akkor már biztosan nem jártak iskolába.

⁵³ A pontos év meghatározását nehezíti egyfelől az, hogy a megjelent matrikula Ürmösi Sándor nevét nem tartalmazza, csak egy Ürmösi Jánost Korondról. Azonban mivel Korondon ebben az időszakban más Ürmösi nem született, s ebben az időszakban is csupán az 1849-ben elhunyt Ürmösi Károly nevű tanító apró gyermekei éltek, így majdnem biztosan névelírásról lehet szó. Az eredeti matrikulával való összevetést egyelőre nem sikerült elvégezni. A kollégiumi tanulmányok pontos meghatározását

umba. Itt két, későbbi jeles, ismertté váló történész-író is osztálytársa volt, egyikük a szintén a székelykeresztúri kollégiumból érkező „Alexis Jakab de Szent Gerlicze” (vagyis Jakab Elek, Kriza János későbbi barátja, a *Vadrózsák* aktív segítője, Kolozsvár jeles történésze), a másikuk a tordai unitárius kollégiumból jött „Ladislaus Kővári de Ó Torda”.⁵⁵ Ürmösi Sándor a kolozsvári kollégiumba érkezésekor már elmúlt 21 éves, ami ha kirívónak nem is számíthatott a korban,⁵⁶ valamivel mégis idősebb lehetett az átlagnál, mivel a vele együtt iratkozó fent említett két diák⁵⁷ ekkor 16, illetve 17 éves volt.

nehezíti, hogy Ürmösi Sándor két testvére esetében a székelykeresztúri matrikulában szereplő adat ellentmond a tordátfalvi iskolalátogatási jegyzőkönyv adatainak. A keresztúri matrikula diáknévsora szerint Ürmösi Károly 1817-ben, Samu pedig 1819-ben iratkozott be. Ezzel szemben Ürmösi Károly még 1818-ban is szerepel a tordátfalvi iskolalátogatási jegyzőkönyvben, Samu neve pedig utoljára az 1821-es jegyzőkönyvben olvasható. Vö.: TUEkLt. *Protocollum puerorum scholasticorum...* Ha Ürmösi Sándor valóban csak véletlenül szerepelne is Jánosként, az évszámok akkor sem egyeznek nála sem, mivel Tordátfalván még 1828-ban is felsorolják mint vizsgát kiálló diákot, miközben a korondi születésű Ürmösi Jánost 1823-ban írták a székelykeresztúri kollégiumba. Nem tudom, valóban volt-e ilyen gyakorlat, de ezen adatok alapján arra tudok csupán gondolni, hogy valamelyik évben beírták a gyermekeket, de azután még egy ideig mégsem vitték fel őket, így ténylegesen valamennyien kicsivel vagy sokkal később kezdték meg székelykeresztúri tanulmányaikat a matrikulába beírtnál. Vö.: FEKETE, 1993. 143–147. p. (Az eredeti matrikula feltehetően Székelykeresztúron található.)

⁵⁴ Megjegyzendő, hogy Lakó Elemér Ürmösi Sándor kolozsvári diákságát 1833 és 1840 közé teszi. Az általa hivatkozott könyvkölcsönzési jegyzéket ilyen szempontból nem ellenőriztem, de mivel a jegyzékekben általában áthúzott nevek szerepelnek, 1830-tól pedig a testvére, Ürmösi Sámuel is a kollégium diákja, aki azonban Lakó diáknévsorában nem szerepel, ezért feltételezem, hogy esetleg 1833-ban nem Ürmösi Sándor, hanem Ürmösi Sámuel kölcsönzött a könyvtárból, s Lakó Elemér tévedett. Vö.: LAKÓ ELEMÉR: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között. In: *Erdélyi Múzeum*, 1994. 1–2. sz. 51–74. p. (továbbiakban: LAKÓ, 1994.) 70. p.

⁵⁵ Vö.: MUEKvGyLt. *Igazgatói Anyakönyv*, 1836. Kőváry László nevét mind ő, mind a korabeli források Kővári és Kőváry alakban egyforma gyakorisággal használják.

⁵⁶ Kriza János unitárius gyűjtői 14 és 22 év között voltak, amikor beiratkoztak a kolozsvári kollégiumba. 20 évesnél idősebben hatan iratkoztak be, kettejük (Pálfi Lajos, székelykeresztúri lelkész és Pap Mózes, a kolozsvári tanár) életében a székelykeresztúri és a kolozsvári kollégiumi tanulmányaikat megszakította a szabadságharc, amelyben aktívan (Kossuth-huszárként, illetve őrmesterként) vettek részt. Sándor Jánost, a későbbi székelykeresztúri igazgató-tanárt szülei egyetlen gyermekként sokáig (öccse kései megszületéséig) nem engedték továbbtanulni. Tiboldi István, a kedei tanító és Nagy Lajos, a kolozsvári tanár kései kolozsvári kollégiumi beiratkozására nem találtam magyarázatot. A megszokott mindenképpen a 17-18 évesként beiratkozott diák lehetett.

⁵⁷ Az 1836-ban beiratkoztak közül csupán ők ketten azok, akiket (biztos születési évvel) be tudtam azonosítani.

2. A Kolozsvári Unitárius Kollégiumban

Ürmösi Sándor kolozsvári diákságát a két matrikula⁵⁸ mellett az unitárius Olvasótársaság névsora is tanúsítja.⁵⁹ Három tanéven keresztül tűnik fel Ürmösi Sándor neve a kollégiumi Olvasó Egylet tagjainak sorában olyan személyek mellett, mint Jakab Elek, Péterfi Sándor, Kelemen István, Lőrinczi Elek, Barabás Sándor vagy Tóth Ferenc, akik utóbb valamennyien aktív közreműködői lettek a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatának.

Az olvasótársaságban pozíciót nem tölt be, a beszédvárba, bírálati tárba, a kéziratok lapokba,⁶⁰ illetve a *Remény*be nem ír,⁶¹ az olvasótársasági jegyzőkönyv nem említi a nevét semmilyen összefüggésben sem.⁶² Eddig csupán egyetlen megjelent versét sikerült felfedezni, amely a *Mulattató* 1839. február 7-i számában látott napvilágot.⁶³ Mindezek ellenére (bár konkrét forrásokkal nem tudom alátámasztani) azt gondolom, hogy az a közege, amely körbevette őt ekkor, az 1834-es országgyűlés és Wesselényi nem sokkal korábbi szerepének emléke, a szervezkedő, társadalmi változást óhajtó ifjak, a Kolozsváron élő Brassai Sámuel és a *Vasárnapi Újság* vagy Bölöni Farkas Sándor és az *Utazás Észak-Amerikában* mind hatottak rá valamelyest.⁶⁴

⁵⁸ Ld.: MUEKvGyLt. Matricula Studiosorum... 1896. sz. Itt szerepel Alexander Ürmösi de Tordátfalva, ill.: MUEKvGyLt. Igazgatói Anyakönyv, 1836. (A Székelykeresztúrról érkezők között sorolják fel Alexander Ürmösi de Thordátfalvaként.)

⁵⁹ KvAKt. Ms.U. 1395/A.; Ms.U. 1308. 4, 5v, 9. Ld. az 1836/37-es, 1837/38-as és 1838/39-es tanév tagnévsorát.

⁶⁰ Vö. a különböző kéziratok füzeteit: KvAKt. Ms.U. 1306/C. (= Bírálati tár 1832–39.); Ms.U. 1306/D. (= Beszédvár 1834–53.); Ms.U. 1306/F. (= Serdület Másodévi folyama 1836–37.); Ms.U. 1306/G. (= Remény 1837–39.); Ms.U. 1306/H. (= Virulat 1837–38.); Ms.U. 1306/I. (= Ébredő 1837–39.)

⁶¹ A *Remény* című zsebkönyv először 1839-ben jelent meg, Kriza János szerkesztésében. Ez az olvasótársaság (volt) tagjainak korábban, a kéziratok lapokban megjelent vagy újabban keletkezett művei közül a legjobbakat tartalmazta. A zsebkönyvre és benne különösen Kriza és barátja, Szentiváni Mihály munkáira Toldy Ferenc is felfigyelt, a *Figyelmezőben* megjelent dicsérő szavainak nagy hatása volt a folytatásra is. A második kötet 1840-ben, a harmadik 1841-ben az időközben Kolozsvárra költözött Szentiváni Mihály szerkesztésében jelent meg. A zsebkönyv történetéről összefoglalóan ld. Hofbauer L. 1931.

⁶² Vö.: KvAKt. Ms.U. 1376–I. (=Az Kolozsvári Unitarium Kollegyombeli Olvasó Társaság 1834/5 oskolai év elején kezdett Jegyző Könyve.)

⁶³ A folyóiratokat nem néztem át következetesen, tehát könnyen előfordulhat, hogy Ürmösi Sándor ennél több művet is publikált, csak valamiért nem a kollégiumhoz köthető füzeteit részesítette előnyben. A *Mulattatóban* megjelent versét (mivel eddig ez az egyetlen ilyen adat és egészen meglepő Ürmösi későbbi története felől nézve) itt közlöm. „Búcsú-dal. Te szép vidék / A bájoló téren / S te csörgedő / Kis folyam ár / Virágos völgyesen, / Isten veled! Te partvirány / Himzette békelak, / nincsen kellemed; / Ott nem dereng / Lóráam, a bájalak, / Isten veled! Parányi kert / Szelid virága te, / Magányba most, / S te rózsafák / Illathozó szele, / Isten veled/ Szép napjaim / Ellengett bájai, / Köszöntelek; / O mult, e sziv / Téged fog áldani, / Isten veled!”

⁶⁴ Ezzel kapcsolatban: ANTAL ÁRPÁD: Szentiváni Mihály. Bukarest, 1958. (továbbiakban: ANTAL, 1958.); BENKŐ SAMU: Bölöni Farkas Sándor. In Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Sajtó alá rend.: Benkő Samu. Bukarest, 1966. 5–59. p.

Ahogy az előző kijelentés, úgy az is csak feltételezés lehet (amit mind-ezek mellett is érdemesnek gondolok felvetni), hogy Ürmösi Sándornak esetleg köze lehetett az 1838-ban létrejött tordátfalvi olvasótársasághoz. Nem sokkal Ürmösi Sándor Kolozsvárra érkezése után jött létre Székelykeresztúron, majd a következő években további három faluban⁶⁵ (Alsó-Siménfalván, Tordátfalván és Medeséren) olvasótársaság. Ezeknek közös jellemzőjük, hogy feltehetően unitárius kezdeményezésre alakultak meg, és a *Vasárnapi Újság* olvasásának igénye központi szerepet töltött be a megalkulásukban. A tordátfalvi olvasótársaságról kevés információnk van, az azonban valószínűsíthető, hogy idős kora miatt azt nem Ürmösi József, az ekkor már 63 éves lelkész hozta létre. Az ekkori tordátfalvi tanítót,⁶⁶ Demeter Istvánt az egyik forrás úgy dicséri, mint aki a társaság létrehozásának eszméjét a gyakorlatba ültette.⁶⁷ Mivel a falvakban ekkor kevés értelmiségi élt, kizárásos alapon gondolhatunk arra, hogy az iskolai szünetben hazalátogatva Ürmösi Sándor, a kolozsvári Olvasótársaság egyik tagja, a *Vasárnapi Újság* ismerője kezdeményezte a falusi társaság létrehozását.

Ürmösi Sándor kolozsvári diákságáról még három további iskolatörténeti forrás (a Büntetések jegyzőkönyvének 1., a Rerum Scholasticarum 11., illetve a Protocollum Classificationis, vagyis Érdemsorozati jegyzőkönyv 2. kötete⁶⁸) szolgáltathat számunkra némi adatot. Ezekből azonban messze nem következtetéseket nem lehet levonni Ürmösi Sándor magaviseletére vagy személyiségére vonatkozóan. Bár a források bejegyzései alapján Ürmösi több alkalommal volt büntetve, többnyire csak kisebb bűnöket követett el, sok esetben pedig betegsége vagy másra hivatkozva végül nem marasztalta el az iskolai esküdtszék. Leggyakrabban egy-egy órát, templomozást, precest („könyörgést”) vagy cantiot („éneket”) mulasztott, s csupán két valamivel súlyosabb vétségben találták bűnösnek: egy esetben megverte egy társát, egy másik alkalommal pedig leszaggatta valakinek a gombja-

(továbbiakban: BENKÓ, 1966.); EGYED ÁKOS: Előszó. In: Az utazás divatja. Útleírások, útijegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. Szerk.: Egyed Ákos. Bukarest, 1973. 5–26. p. (továbbiakban: EGYED, 1973.); HÜBERT ILDIKÓ: Előszó. In: Szentiváni Mihály: Gyaloglat Erdélyben. Sajtó alá rend.: Húbert Ildikó. Bp., 1986. (Pro Memoria) (továbbiakban: HÜBERT, 1986.) 7–28. p.

⁶⁵ Ezek mellett más településeken is jöttek létre akár ezt megelőzően vagy közvetlenül ez után olvasótársaságok.

⁶⁶ Az ekkori tordátfalvi tanító Demeter István. Őt az itt említett dicséretet követő évben érkezett panasz nyomán helyezik el 1840 őszén. Derzsi József, a következő tanító ekkor még maga is kollégiumi (és olvasótársasági) diák Kolozsvárott.

⁶⁷ „[...] egy új Tarsasági egyesületis alakított, nem tsak az Ifjuságból; hanem Házasokbólis, mi szerént V. Ujság olvasás, vallás, Enek, Erkölc Tanulás Gazdasági értekeződés mind Tárgyai ezen Egyesületnek – Mellyben minémű elő haladást tetteken, annak bizonyítására egy probátis mutatának bé a Templomban a Visgáló Hivatalnak, mellyben meg elégedésit talván a visitatio midőn szép Hármóniás Eneket zengének, nem tsak helyben hagyással; hanem ditsérettel koronáztaték a Szorgalombol kitűnt ipar, és elő haladás. – Ugy a szép Eneklésre ezeket Tanított Mesternek ditséreteis méltán méltányóltatik, valamint azis, a ki indítványba hozta az Ifjakra nézve ezen szép Pályafutást.” – TUEkLt. Számado Protocollum... (1838. december 2.) 21.

⁶⁸ Valamennyi megtalálható: MUEKvGyLt.

it.⁶⁹ Előbbiek semmiképp sem számítottak különösebben kirívónak,⁷⁰ a Rerum Scholasticarumban áttekintett félév⁷¹ alatt a két osztálytárs és mintadiák Jakab Elek és Kőváry László legalább ugyanannyiszor volt büntetve vagy bevádolva mulasztások miatt, mint Ürmösi – bár igaz, más vétségben őket sosem találták bűnösnek.⁷²

Az érdemsorozati jegyzőkönyv alapján valamivel egyértelműbb képet alkothatunk Ürmösi Sándor tanulmányi előmeneteléről. Az 1836/37-es tanév mindkét félévében még jó tanulónak számított, secundát⁷³ semmilyen tantárgyból sem kapott,⁷⁴ az év végén a diákok felsorolásában a 15. helyen találjuk.⁷⁵ A következő iskolai évben a 4+2 tantárgyból⁷⁶ már háromból került a secunda classisba, miközben két említett osztálytársa Jakab Elek és Kőváry László mindenből az eminensek között szerepelt.⁷⁷ Az 1838/39-es tanévben még tovább romlik Ürmösi Sándor tanulmányi eredménye, az 1. szemeszterben a három fő tantárgy közül kettőből secunda classisba, a harmadikból pedig a classis tertiába került.⁷⁸ A 2. szemeszterben két tantárgyból állapítható meg viszonylagos pontossággal,⁷⁹ hogy hányadik helyen szerepelt Ürmösi Sándor az osztályból. Teológiából úgy tűnik, hogy 15 eminens, 10 prima és 10 secunda előzte meg őt, s így a 11. secundát kapta, geometriából pedig 6 eminens, 8 prima után a 3. secundás lett Ürmösi.⁸⁰ A következő félévben is csupán 2-3 diákot sikerült maga

⁶⁹ Vö.: MUEKvGyLt. Rerum Scholasticarum 373, 378–379, 383–384, 389, 398, 401, 402, 407–408, 409, 413, 414, 416, 421, 426, 427, 428, 429, 432–433, 435.

⁷⁰ A verekedés az egyetlen komolyabb vétség ezek között, amelynek a büntetési tétele is 2 RFT-ig terjedhetett, Ürmösi esetében 1 RFT-ban szabták meg a büntetés mértékét.

⁷¹ Az alaposan áttekintett fél év 1839 júniusától decemberéig tartott. A kiválasztást az is indokolta, hogy ezt a félévet lehetett a legkönnyebben vizsgálni, mivel ekkortól a források nyelve latinról magyarra változott.

⁷² Vö.: MUEKvGyLt. Rerum Scholasticarum 372, 378–379, 395, 398, 403–404, 405–406, 408, 422, 429. (Jakab Elekre és Kőváry Lászlóra vonatkozóan.)

⁷³ Az osztályzás az első években négy csoportra osztotta csupán a diákokat: az *eminensekre* (vagyis jeles tanulóokra), a *prima classis*ba (vagyis 1. rendbe), a *secunda classis*ba (2. rendbe) és a *classis tertiába* (3. rendbe) tartozókra. Az osztályzatok a diákok ülésrendjében is elkülönült. Később (Ürmösi esetében a 6. félévtől kezdődően) mindegyik renden belül is sorrendet állítottak fel, és azt is jelezték az osztályzatban, így lehetett valaki első eminens vagy 13. prima classis vagy 6. secunda classis.

⁷⁴ Ekkor azonban a 22 főből álló osztályban csupán három (az 1. félévben), illetve 5 (a 2. félévben) diáknak volt bármiből is secundája. Vö.: MUEKvGyLt. Protocollum Classificationis... 63, 70.

⁷⁵ Uo. 76.

⁷⁶ Általában a diákoknak 3–4 fő tantárgyuk volt, amelyek szemeszterről szemeszterre változtak, emellett jegyet kaptak énekből (*cantu*) és erkölcsi magaviseletből (*mori-bus*) is.

⁷⁷ MUEKvGyLt. Protocollum Classificationis... 80., 89.

⁷⁸ Uo. 101.

⁷⁹ Ennek oka, hogy nem minden esetben lehet teljes biztonsággal eldönteni, hogy az érdemsort kitöltő személy P vagy S betűt írt.

⁸⁰ MUEKvGyLt. Protocollum Classificationis... 108–109. Teológiából a felettük járó évfolyammal közös volt az órájuk, ezért vannak többen, és ezért lehetett Jakab Elek is csak 3. eminens, Kőváry László pedig 8. eminens.

mögé utasítania,⁸¹ ez az utolsó félévben változik valamelyest, amikor pasztorálteológiából a 24. prima classist szerzi meg, amivel öten kerülnek mögé és 32-n elé,⁸² kémiából pedig 6. prima lesz (ekkor 6-an vannak mögötte és 16-an előtte). Azonban a legmeglepőbb, hogy héber nyelvből mindenkit, még az örök eminens Jakab Eleket és Kőváry Lászlót is maga mögé utasítja és első primát⁸³ szerez.⁸⁴

Fontos még – a későbbi tanítói-lelkészi pályafutása szempontjából – megjegyezni, hogy éneklésből többször is rossz osztályzatot kap.⁸⁵ Különös továbbá, hogy az 1840/41-es évnél az Absoluti Togatik⁸⁶ között minden osztálytársa fel van sorolva, őt kivéve.⁸⁷

Ürmösi Sándor 1840 nyarán hagyja el a kollégiumot, hogy édesapja mellett, Tordátfalván kápláni feladatokat lásson el. 1844-ig – bár ő és édesapja is többször kérvényezik⁸⁸ – nem kap (segéd)lelkészi kinevezést. Kinevezésének elhúzódsában közrejátszhatott az is, hogy a diákok érdemsorában az utolsók között szerepelt, így meg kellett várnia, míg mindenkit kineveztek valahova, aki nála jobb eredménnyel végzett a kollégiumban.⁸⁹ Így édesapja mellett – ahogy a püspök Ürmösi Józsefet utasítja – alapvetően „mint tanuló Déák gyakorolja magát a prédikálásban és könyörgésben”.⁹⁰ Ez egyúttal azt is jelentette, hogy Ürmösi Sándorra ezekben az években (1840 és 1844 között) nem vonatkoztak az egyházi törvénykönyv papokat érintő rendeletei. Ezek közül is a gyűjtés-utazás szempontjából a legfontosabb, hogy nem vonatkozott rá, azaz nem korlátozta a 233. kánon, amely szerint belső ember egyházközségét három napnál hosszabban csak indokolt esetben, esperesi engedéllyel hagyhatja el.⁹¹ Így tehát Ürmösi

⁸¹ MUEKvGyLt. Protocollum Classificationis... 119.

⁸² Ezt a tantárgyat az eggyel alattuk járó diákokkal közösen végezték, ezért nagyobb az összlétszám.

⁸³ Néhány tantárgynál eminens jegyet senkinek sem adtak, így történt ez ebben az esetben is, ahol az 1. prima Ürmösi, a 2. Jakab Elek, a 4. pedig Kőváry László lett.

⁸⁴ MUEKvGyLt. Protocollum Classificationis... 128–129.

⁸⁵ Az éneklésre kapott érdemjegyei a félévek szerinti sorrendben: 1, 1, 0, 1, 2, 2, 1, 1. Ugyanekkor például (a később nem papi pályára lépő) Kőváry László is gyengén szerepelt éneklésből, s hasonlóan rossz jegyeket kapott, mint Ürmösi.

⁸⁶ absoluti togati (lat.) 'végzett egyenruhások' Nem tudom, mi a magyarázata, hogy Ürmösi Sándor nem szerepel a felsorolt diákok között.

⁸⁷ MUEKvGyLt. Protocollum Classificationis... 136–137.

⁸⁸ Először 1840-ben kérvényezi segédlelkészi kinevezését édesapja és a tordátfalvi gyülekezet, ez a levél nem maradt fenn, csak a következő, 1841-es kérvényben hivatkoznak rá. Ld. Ürmösi Sándor Székely Miklósnak. Tordátfalva, 1841. július 21. Ezután 1842-ben Ürmösi József fogalmaz kérvényt: Ürmösi József Székely Miklósnak. Tordátfalva, 1842. május 22. Ezt szeptemberben végül visszavonja.

⁸⁹ Egyik levelében említi, hogy a püspök türelemre intette, amíg a „diák rendi sor”-ban rá nem kerül a kinevezés ideje. Egyúttal azt is hozzáteszi Ürmösi Sándor, hogy tudtával már nála alább helyet foglaló személyt is neveztek ki, így ő is reménykedik kápláni kirendelésében. Vö. Ürmösi Sándor Székely Miklósnak. Tordátfalva, 1841. július 21.

⁹⁰ Ürmösi József Székely Miklósnak. Tordátfalva, 1842. május 22.

⁹¹ Ld.: MUEKvGyLt. Az Unitárius vallás közönség Egyházi Törvényei. 233. Canon. (Az 1792. január 23-i kolozsvári főtanácscon hozott törvény.)

Sándor mellett, hogy gyakorolta magát a prédikálásban, megtehetette, hogy hetekre-hónapokra elmenjen gyűjtő- vagy felfedezőútra.

3. Az elbujdosott magyarok Oláhországban szerzője⁹²

Az egyik ilyen gyűjtő- és felfedezőútját, amiről utóbb ismertté lett, 1841. május 22. és július 15., illetve 1843. június 30. és július 24. között tette. Ez idő alatt beutazta Munténiát, ahol azokat a román városokat, falvakat próbálta bejárni, amelyekben Erdélyből kivándorolt magyarok éltek.

Bár maga az utazás szokása éppen ezekben az években vált divatosná, az útra kelő ifjak nagyon különböző célokért indulhattak el. Legtöbbször a tágabban vett szülőföld megismerésére, illetve a külföldi országok felfedezésére azért szánták rá magukat az utazók, hogy hazájuk haladása érdekében rámutassanak társadalmuk feudális elmaradottságára, visszasságaira és a polgári átalakulás szükségességére. Ürmösi Sándor esetében az alapvető hatások ebben az esetben is, úgy vélem, az unitárius kollégium falain belül, vagy azzal összefüggésben keresendők. Erdélyben – bár a híres utazók, mint gróf Széchényi Ferenc, Szemere Bertalan, Táncsics Mihály vagy Wesselényi Miklós munkái is hatottak – az utazás divattá válására és kiszélesedésére a legnagyobb hatása Bölöni Farkas Sándor 1834-ben megjelent *Utazás Észak-Amerikában* című könyve volt.⁹³ Ehhez járultak hozzá az erdélyi és magyarországi hírlapokban az 1830-as évek elejétől egyre nagyobb számmal megjelenő útleírások, amelyek közül a legjelentősebb hatása a Kolozsváron megjelenő *Erdélyi Híradó* melléklapjának, a *Nemzeti Társalkodónak* volt. Bölöni Farkas Sándor nagyon közeli kapcsolatban volt a kolozsvári Unitárius Kollégiummal. Az 1833-ban létrejött kolozsvári Kaszinó mintájára alakult meg 1834-ben az unitárius kollégiumbeli olvasótársaság. Ennek kéziratos lapjaiban szintén több útleírás – köztük talán a legismertebb a Kriza közvetlen baráti társaságába tartozó Gálfi Mihályé – kapott helyet.

Szentiváni Mihály – Kriza János egyik legközelebbi barátja – már a kolozsvári Unitárius Kollégium kinevezett tanáraként, a külföldi egyetemre szóló útlevelekre várva⁹⁴ járta be 1837-ben Erdély nagy részét. A *Nemzeti*

⁹² Az itt leírt utazásának állomásait, a később tárgyalt gyűjtéseinek helyszíneit és életének különböző állomáshelyeit egy összefoglaló térképen is nyomon követhetjük, ld. Ürmösi-adattár. A térképet az instrukcióim alapján Nagy Béla, térképész (tudományos munkatárs, MTA BTK TTI) készítette. Az elkészítést anyagilag az ELTE BTK HÖK támogatta, amit ezúton is köszönök.

⁹³ Egyed Ákos írja azt, hogy bár az irodalomtörténet adós a könyv hatástörténetének feltárásával, az biztos, hogy Erdélyben különösen erősen hatott a magyar és a román értelmiségiekre egyaránt ez az iskolateremtőnek tekinthető mű. Ő a balázsfalvi szeminárium példáját hozza fel, ahol a diákok jól ismerték a kötetet (ahogy azt George Barițiu egyik könyvében leírja). Vö.: EGYED, 1973. 6–8. p.

⁹⁴ Az útlevelet nem kapta meg az 1834-es országgyűlés alatti forradalmi tettei (amikor Wesselényi Miklós *Naplójának* betiltása után kézzel írt országgyűlési tudósításokat készített és terjesztett), illetve ismert, haladó gondolatai miatt. Ezért végül 1839-ben lemondott a tanári állásról (melyet csak külföldi egyetemjárás után foglalhatott volna el), s hivatalt vállalt. A *Remény* első kötetének sikere után megpróbált az irodalomnak élni, a következő *Remény*-köteteket ő szerkesztette, kapcsolatban állt több olvasóegylettel, levelezett Toldy Ferencsel, 1840-ben a *Vasárnapi Újságnál*,

*Társalkodó*ban szellemesen a következőképpen fogalmazta meg ennek mindennapiságát: „Utazni, s még inkább utazásokat írni korunk literaturai divatjai közé tartozik. Én is a divatnak kitelhetőleg hü fia, megsétálám magamat Erdély egyik végétől a másikig, s hogy a divat második ágának is eleget tegyek, ezennel közlöm csekély jegyzetím egy részét⁹⁵ az olvasóközönséggel.”⁹⁶

A Szentiváni Mihálynál csupán két évvel fiatalabb Ürmösi Sándor 1841-ben indult útnak. Arra, hogy Szentiváni utazásait, Gálfi Mihálynak a *Serdületben* 1835-ben megjelent útleírásait ismerte, vagy a *Nemzeti Társalkodót* olvasta volna, nincsen közvetlen bizonyítékunk,⁹⁷ csupán feltelegzük, hogy az Unitárius Kollégium Olvasótársaságának tagjaként nem kerülhette el ezek megismerését. Írásából egyedül Bölöni Farkas Sándor hatása, az ő műveinek az ismerete⁹⁸ olvasható ki bizonyosan.

„Igen, mert ellehet hinni, hogy egy Farkas Sándornak könnyebb, s bátor-ságosb béutazni egy Északamérikát, Angol, Frank és Német honokat, mint nékem egy ifjunak vagy más akárkinek, hozzám hasonorsúnak egy ollyatén országba utazni, [...] mellynek polgárai a magasb szellemtől mitsem lelkesítette, pártolatlanul néznek el minden világvétkeket, ha nem egyén-jökre vagy körükre tartoznak; egy ollyan nemzedék keblébe menni, melly annyi sok mivelte nemzetek példájára is, nem tudá, nem akara, vagy tán nem is teheté levetkezni vadkedélyéből, mely jelen világunkban testhason-lást szokott szülni, ez pedig pusztulást: – ezek s hasontudatok ijeszti visz-sza minden Oláhországba utazandót, mellyek engem is csaknem a vissza-térésre kényszerítének.”⁹⁹

Ebből a leírásból is látható, hogy Ürmösi Sándor célja nem annyira a román városok megismerése volt, hanem – ahogy megfogalmazza – az oda költözött magyaroknak „megmondani, besugni fülökbe, hogy visszatérve

1841-ben az *Erdélyi Híradónál* lett segédszerkesztő. 1842-ben 29 évesen hunyt el az erdélyi irodalom egyik legígéretesebb, legérdekesebb és legszimpatikusabb alakja. Vö.: ANTAL, 1958.

⁹⁵ Ekkor útinaplójának csupán kis részlete jelent meg, a teljes napló (amelyet nem készíthetett már elő kiadásra) kéziratban maradt 1986-os kiadásáig.

⁹⁶ VÁNDOR [SZENTIVÁNI MIHÁLY]: Közlemények Erdélyről. I. In: *Nemzeti Társalkodó*, 1839. II. 18. sz. 141–145. p., 141. p.

⁹⁷ Lakó Elemér tárta fel a kölcsönzési jegyzékek segítségével a kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasótársaságának olvasóit és politikai olvasmányaikat. Természetesen csak azt tudta vizsgálni, aminek írásos nyoma maradt, így a helyben olvasást (1837-től volt külön olvasószobája a társaságnak) és a baráti alapon való kölcsönzést nem. Ürmösi Sándor esetében csak a *Hasznos Mulatságok* egyszeri és a *Közhasznú Esmeretek Tárá*nak háromszori kölcsönzése volt kimutatható. Vö.: LAKÓ, 1994. 70. p.

⁹⁸ Ez a korszakban nem meglepő. Kóváry László írta Bölöni Farkas Sándor könyvének megjelenése kapcsán, hogy mint „villám és mennydörgés, velőt, csontot rázott, férfi és nő, agg és ifjú, minden, ki olvasni tudott, e könyv olvasásáért égett. Emlékszem, még gyermekek akkor, mint egy szent könyvet, összeülve a legnagyobb áhítattal olvasók”. Idézi (pontos hivatkozás nélkül): BENKÓ, 1966. 40. p.

⁹⁹ ÜRMÖSY SÁNDOR: Az elbujdosott magyarok Oláhországban. Kolozsvártt, 1844. (továbbiakban: ÜRMÖSY, 1844.) 4. p.

ezen kertbe,¹⁰⁰ élvezhetik benne a gyönyört, bódogulniok ismét szabad, a számkivettetés átka alól mentek lehetnek, csak benne is egy tiltott fa van, mellyhez nyulni sértőleg, ki próbáland, halálnak halálával hal meg, ez a Haza, melynek oltárán, a ki nem áldoz, megsértendi, és nem leszen méltó a paradicsomban lakni”.¹⁰¹ Célkitűzésének ismertetését követően Ürmösi Sándor sorra leírta a megismert városokat s az ott szerzett tapasztalatait, illetve – ami miatt a magyar folklorisztika is számon tartja utazását – Nagy-Kimpián (Câmpulung) városában emlékezetből hat táncszót jegyzett le, amelyeket Toldy Ferenc közvetítésével később Erdélyi János is átvett.¹⁰²

Az 1841-es utazásának állomásait csak felsorolásszerűen közölte a megjelent kötet második felében. Erről az útról csupán annyi ismert, hogy május 22. és július 15. között öt várost látogatott meg biztosan, amelyek az általa felsorolt¹⁰³ sorrendben a következők: Tirgovest (Târgoviște), Piteșt, (Pitești), Rimnik (Râmnicu Vâlcea), Krájova (Craiova) és Brailla (Brăila). Az 1843. évi utazásának leírása teszi ki a könyv nagyobb részét, így ebből utazásának módja és dinamikája is jobban körvonalazódik. Ürmösi Sándor a leírás tanúsága szerint végig gyalogszerrel és többnyire egyedül utazott. Három alkalommal szállt meg olyan személyeknél, akikhez tudatosan ment és ajánlólevele is volt (Câmpinában Demetrake Maxim kereskedőhöz, akinek felesége nagyajtai lány volt, Ploiești-ben Barabás József orvoshoz és Bukarestben Vásárhelyi Mózes Károly orvoshoz). Ez az útja nagyjából fele olyan hosszú volt, mint a két évvel korábbi: június 30-án lépte át Havasalföld határát és július 24-én ért újra magyar területre.¹⁰⁴ Utazása során a következő helyeket érintette: Préda-hegy (Predeal, júl. 1.), Bucseszhegy (Bucegi, júl. 1.), Bráza¹⁰⁵ falu (júl. 3.), Kis-Kimpián falu (júl. 4.), Nagy-

¹⁰⁰ Az Ürmösi által felépített hasonlatban a kert Erdélyt, az elhagyott hazát, az édenkertet jelenti.

¹⁰¹ ÜRMÖSY, 1844. 2–3. p.

¹⁰² ERDÉLYI JÁNOS: Népdalok és mondák. Magyar Népköltési Gyűjtemény. I–III. köt. Pest, 1846–1848. I. X. 78. sz. a.

¹⁰³ Ld.: ÜRMÖSY, 1844. 80–84. p. Ez a sorrend nem biztos, hogy egyben a települések bejárásának sorrendjét is jelentette.

¹⁰⁴ Párhuzamként érdemes megemlíteni, hogy alig néhány évvel később, 1851-ben Zajzoni Rab István is havasalföldi utazásra indult, és útja során szintén naplót is vezetett. Azonban a két naplóró nagyon mást látott meg a bejárt területen (amit akár eltérő habitusuk is magyarázhat), és nagyon eltérően értékelték a hazatérést is (ami viszont már egyértelműen az időközben megváltozott történelmi helyzet következménye). A párhuzamra Olosz Katalin hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki. Ld.: ZAJZONI RAB ISTVÁN: Bukaresti utazás. In: Uő: Összegyűjtött írások. Brassó, 2004. II. 303–312. p. Az útinaplóról: OLOSZ KATALIN: Zajzoni Rab István ismeretlen útinaplója és diákkori versei. In: Uo., I. 235–264. p.

¹⁰⁵ Néhány kisebb, a szövegben magyar helyesírással szereplő román helységnevet nem sikerült azonosítanom, így ezek után zárójelben nem szerepel a mai hivatalos román elnevezésük sem. Ezeket a helységneveket más, Ürmösi szövegéből idéző kutatók sem oldották fel. Vö.: FARAGÓ JÓZSEF: Ürmösi Sándor Bukarestben. In: *Erdélyi Helikon*, 1944. 1. sz. 45–48. p. (továbbiakban: FARAGÓ, 1944.) 45. p.; OLOSZ KATALIN: Egy erdélyi utazó „találkozása” Csoma Sándorral Havasalföldön 1843 nyarán. In: Kőrösi Csoma Sándor és keleti hagyományaink. Szerk.: Gazda József – Szabó Etelka. Kovácsna, 2007. 53–60. p. (továbbiakban: OLOSZ, 2007.) 56–57. p.

Kimpián (Câmpina, júl. 4–6. reggelig), Plojest (Ploiești, júl. 6–9. délutánig),¹⁰⁶ Berászka (valamikori szerb, ekkor magyar telepesfaló, Ploiești-től egy óra járásra, ezt júl. 9-én délelőtt keresi fel), Bukarest (București, júl. 10–17. reggelig), Csopla faló (júl. 17–19. reggelig),¹⁰⁷ Kimpilung (Câmpulung, júl. 19–21.).

Szembén a kor számos jeles utazójával (elég csak a már említett és a közvetlen környezetében élt Bölöni Farkas Sándorra vagy Szentiváni Mihályra gondolni) *Az elbujdosott magyarok Oláhországban* című írásban nem találunk megjelent munkákra való hivatkozásokat, a szöveg alapján úgy tűnik, hogy az ajánlólevelek beszerzésén kívül nem előzte meg az utazást komolyabb előzetes felkészülés. Ürmösi Sándor a kötetben ismertetett adatokat elsősorban szállásadói, illetve saját tapasztalatai alapján közli. Az útinapló egy lelkes, de kissé naiv és felkészületlen személyt állít eléünk, aki az elé kerülő eseményeknek-jelenségeknek inkább csak a felszínét veszi észre, nem igazán tud elvonatkoztatni vagy nagyobb távlatokba emelni a részleteket, és sokszor a fókuszpont nem is annyira az elé kerülő jelenségek, mint inkább önmagán van.¹⁰⁸ A munka 1844-ben jelent meg¹⁰⁹ Ko-

¹⁰⁶ A napok megjelölésében valamilyen zavar van, ez okozza, hogy pl. az általam jelzett dátumok nem azonosak az Olosz Katalin által megjelölt Ploiești-be érkezés időpontjával: OLOSZ, 2007. 57. p. 7. sz. jegyz. Ezt talán az okozza, hogy Ürmösi hol hónapot ad meg, hol pedig nyárhót jelöl. A szövegből a következő követhető nyomon: július 1-jén este a sinai kalugereknél száll meg, 2-án este egy szeszárusnál tölti az éjszakát, a következő nap (3-án) ér Bráza faluba, ahol szállás után tudakozódik, de az nem derül ki, hogy ott is tölti-e az éjszakát, vagy még éjjel nekivág az útnak. Az biztos, hogy a következő nap (vagyis 4-én) reggel 9-kor éri el a Kis-Kimpián nevezetű falut és még aznap (véleményem szerint 4-én) délután 4-re beér Nagy-Kimpián városába. A következő napot (július 5.) a városban tölti és másnap (6-án) indul el és érkezik meg Ploiești-be. Ezt a napot ő nyárhó 5-nek mondja, az én számításaim szerint azonban július 6. ÜRMÖSI, 1844. 10–28. p.

¹⁰⁷ Bár a kéziratban is ugyanezek a dátumok szerepelnek, de kevésbé hihető, hogy egy Bukarest közelében fekvő faluból pár óra alatt elért volna a viszonylag nagy távolságra fekvő Câmpulungba (mai útvonalszámítások szerint is a legrövidebb úton, Târgoviște-n keresztül 147 km a két város közötti út hossza). Ezért feltételezem, hogy esetleg Ürmösi július 17-én nem maradt Csopla faluban (erre nincs is a dátumon kívül direkt utalás a szövegben), hanem elindult Câmpulung felé, s így ért oda 19-én délre. Vö.: ÜRMÖSI, 1844. 75–76. p.

¹⁰⁸ E tekintetben valamelyest rokonítható a közel 20 évvel később, 1864-ben keletkezett Mentovich Gyula naplójával, ahol az Ürmösinél is sokkal fiatalabb (akkor 17 éves) fiú szemszögéből ismerjük meg Szabó Sámuel és hét diák hathetes gyűjtőútját. A fókuszpont időszakos máshová helyezését emeli ki Olosz Katalin is a naplót kísérő bevezető tanulmányában. „Lehet, hogy a napló írója túl fiatal volt ahhoz, hogy útijegyzetei kellő súllyal és komolysággal tükrözzék a hathetes út eredeti célkitűzésének megvalósítási folyamatát. Az is lehet, hogy a fiatalságon, esetleges éretlenségén túl alkatában is volt valami könnyed felületesség, ami néhol útijegyzeteiből is kiviláglik. [...] S mint már utaltunk rá, az útinapló arról is árulkodik, hogy Mentovich Gyula számára igen fontosak voltak a »kisasszonyokkal« való találkozások-ismerkedések, olyannyira, hogy ezekről csaknem több szó esik jegyzeteiben, mint az utazás eredeti célját szolgáló anyaggyűjtés munkájáról.” OLOSZ KATALIN: Egy kiállítás emlékképei. Kolozsvár, 2003. (Kriza könyvek, 16.) 16–17. p.

¹⁰⁹ A megjelent munkából részleteket közölt: PALÁDI-KOVÁCS, 1985.; OLOSZ, 2007. 58–60. p.

lozsvárott „Wásárhelyi Mózes Károl urnak, az oláhországi másad ezred érdemes katonagyógyászának” támogatásával. Megjelenése után két helyen – először az *Erdélyi Híradó*ban 1844 márciusában, majd a *Regélő Pesti Divatlap*ban 1844 júniusában¹¹⁰ – közölt róla egy eddig azonosítatlan személy ismertetését, csaknem azonos szöveggel. Ezekből az derül ki, hogy a recenzens is óhajtotta „volna, hogy utazónk kissé mélyebben vizsgálódjék; s minthogy a szomszédországra nekünk is sok okaink vannak pillantani, jó leendett volna terjedelmesebb leíratát s rajzát adni azon városoknak – mindjárt több érdeklődéssel bírna utazása. [...] Mi a szerző nyelvét illeti, az igen rossz; – a könyv sajtó és helyesírási hibáktól szinte hemzseg.” Az utóbbi megjegyzéssel kénytelen vagyok egyetérteni, mivel a nehézkes nyelvezet, a sokszor kusza, követhetetlen mondatszerkesztés nem a kor, hanem Ürmösi Sándor sajátja. Mindkét kritikát erősítik nemcsak az Ürmösi leveleiben tapasztalható hasonló stílusjegyek, hanem az összehasonlítás Szentiváni Mihály útinaplójának élvezetes stílusával, a széles látókörű szerző tájékozottságával, találó megjegyzéseivel, humoros, néhol ironikus leírásaival.¹¹¹

A könyv keletkezéstörténetét és megjelenését valamelyest magyarázhatja, ha alaposabban szemügyre vesszük a megjelent mű és a kéziratok szöveg¹¹² különbségeit. A Faragó József által cenzúrapéldánynak tartott kéziratról¹¹³ a következők állapíthatók meg biztosan. 1. A kéziratok szöveg feltehetően nem Ürmösi Sándor autográf kézírása (bár teljes bizonyossággal ez sem zárható ki). 2. Két kéz javítása különíthető el a szövegben. Az egyik kéz szavakat satírozott át (ezzel sokszor olvashatatlanná téve azokat), mintegy tompítva Ürmösi Sándor gyakran igen éles megfogalmazását, a kihúzott szavak helyettesítésére a szöveg mellett több esetben javaslatot is tett. A másik kéz egész oldalakat húzott át, sötétebb tónusú, de szintén fekete tintával. 3. A megjelent szöveg nem maradéktalanul azonos a kihúzott részek nélküli kéziratok szöveggel. Az áthúzott részek többnyire nem kerültek bele a nyomtatott műbe, de vannak olyan szakaszok, amik az áthúzás ellenére benne vannak, illetve olyan bekezdéseket is találunk a könyvben, amelyeknek a kéziratban nyoma sincs. Emellett a teljes szövegre érvényes, hogy valaki a kézirat helyesírását megváltoztatta (javításról nem lehet beszélni, mert a kézirat és a nyomtatott szövegnek egyként rossz a helyesírása, csupán a hibák különbözőek), szavakat toldott be, változtatott meg. 4. A kihúzott részek szinte minden esetben Sükei Imrére,¹¹⁴ az akkori

¹¹⁰ *Erdélyi Híradó*, 1844. március 5. 107. p.; Az elbujdosott magyarok Oláhországban. In: *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. június 16. 764–766. p. (továbbiakban: N.N., 1844.)

¹¹¹ Nemhiába írta Orbán Balázs is róla: „van Erdélyben tett utazásainak egy igen élénken tartott leírása, mely az akkori viszonyokat tüzetesen tárgyalja, az azon korban szerepelteket jellemzően ismerteti, s különben is igen szépen van írva, elannyira, hogy annak kiadása csak nyereség lenne irodalmunkra nézve.” Orbán Balázs: Székelyföld leírása. 4. 1870. 64. p. Idézi: HÜBERT, 1986. 7. p.

¹¹² A kéziratról nem tudom teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az Ürmösi Sándor autográf írása-e: KvAKt. Ms.C. 337. (=Az Elbujdosott Magyarok Oláh Országban Utazása után írta Ürmösi Sándor 1844.)

¹¹³ Vö.: FARAGÓ, 1944. 45. p.

¹¹⁴ Sükei Imre (Szókefalva, 1780 k. – Bukarest, 1848) református lelkész, kiemelkedő egyházszerzői tevékenységet folytatott. Ő alapította meg 1815-ben a bukaresti magyar református egyházat, magyarországi, erdélyi, törökországi, angliai

bukaresti református lelkészre vonatkozó dehonesztáló megjegyzések, illetve hosszas, öt becsmérő leírások. Emiatt – anélkül, hogy a havasalföldi magyarok belharcaiba belebonyolódnánk – feltételezhető, hogy Ürmösi Sándor oláhországi utazása idején a háttérben egy olyan belső harc zajlott, amelyben Ürmösi elkötelezte magát az egyik oldalon. Hogy hitte-e, amit leírt, úgy érezte-e, hogy megfelelőképpen tájékozódott, mielőtt valakivel szemben használni kezdte a tollát, nem tudjuk. Ami biztos, hogy ő a kiadást támogató (azaz feltehetően teljes egészében finanszírozó) Vásárhelyi Mózes Károly,¹¹⁵ ekkor Bukarestben élő orvos nézőpontjából mutatja be az eseményeket, és Sükei Imrét „nemzetgyilkolással”, folyamatos lopással, pénzhűséggel vádolja, és általában a „papi jellem legkisebb jele” nélküli személyként mutatja be.¹¹⁶ Az utóbb kihúzásra került hosszas leírásai anynyira túlzónak hatnak, hogy sokszor a falusi lelkészek elleni, alap nélküli panaszos levelek hangulatát idézik. Hogy ennek a megállapításnak lehet valós alapja, jelzi, hogy 1837-ben valóban vádlevelet fogalmaztak a pénzgyűjtő úton távollévő Sükei Imre ellen bukaresti hívei.¹¹⁷ Az ebben megfogalmazott vádak¹¹⁸ összecsengenek az Ürmösi által leírtakkal. Nem tudjuk, ki lehetett az, aki a Sükei Imrere vonatkozó részeket egy kivételével nem hagyta megjelentetni.¹¹⁹ Ha a cenzor lett volna,¹²⁰ miért állt érdekében

gyűjtéseivel elérte, hogy református magyar templom, iskola, pap- és kántori lak épüljön Bukarestben. Vö.: SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. XII. köt. Bp., 1909. 129–130. p.

- ¹¹⁵ Vásárhelyi Mózes Károly Makfalván született, édesapja a helyi református lelkész volt. Ő a marosvásárhelyi református kollégium elvégzése után külföldi tanulmányokat folytatott, majd a pesti gyalogezred ezredorvosa lett. 1832-ben hívták Romániába, ahol a bukaresti katonai kórház főorvosa lett. Vö. FODOR ISTVÁN: Akik száz évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kulturális életében. 1800–1845. II. füz. Marosvásárhely, 1939. (Krónikás Füzetek, IV. 6.) 63. p.
- ¹¹⁶ KvAKt. Ms.C. 337. 55., 94. A kéziratban háromféle számozás található, kettő tollal és egy ceruzával írt. Mivel úgy vélem, hogy a ceruzás lehet a levéltári számozás, ezért én ezt tüntetem fel oldalszámként a későbbiekben is.
- ¹¹⁷ DEMÉNY LAJOS: Sükei Imre lelkipásztor gyűjtései a bukaresti református templom és iskola építésére. In: *Debreceni Szemle*, 1998. 3. sz. 508–521. p. (továbbiakban: DEMÉNY, 1998.), 521. p. 15. sz. jegyz.
- ¹¹⁸ A rágalmatok Demény Lajos idézi tanulmányában: „Sükei a kolozsvári unitárius kollégiumból lopásért kicsapott diák volt, a bukaresti szász lutheránus pap Klockner faragott belőle református papot, soha el nem számolt az adakozásokból begyűlt pénzekekről.” Ld. DEMÉNY, 1998. 520. p. Ürmösi Sándor ehhez még hozzáteszi, hogy Sükei órát lopott a kollégiumban, s ezért menekült egészen Bukarestig, ahol először emiatt óraművesként dolgozott, majd kefekötő lett, mielőtt ráébredt arra, hogy lelkészként fog igazán sok pénzt gyűjteni. Ld.: KvAKt. Ms.C. 337. 64–69. Sükei Imre egyes adatok szerint a református kollégiumba járt Kolozsváron. – Sükei Imre. In: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk.: Markó László. V. Bp., 2004. 1324. p.
- ¹¹⁹ Az egyetlen olyan történet, ami Sükei Imrét rossz színben tünteti fel, nem tudni, miért maradhatott benne a kötetben, a kéziratban áthúzva nincs. Ld.: KvAKt. Ms.C. 337. 20–22. A recenzens is azonnal reflektált erre a részletre: „Mint szerző után kivehetjük, úgy látszik, hogy ott a reformatusoknál a pap Sükei úr némi hierarchiai szellemben uralkodik. A 15–16. lapokon előszámlált tény nem reformatus paphoz illik.” N.N., 1844. 766. p. Az első kéz, aki alaposabban satírozott és javasolt, néhol úgy tűnik, mintha kommunikálni is kívánt volna a szerzővel (vagy valaki mással). Ezzel magyarázható

Sükei védelme? Különös az is, hogy 1835-ben Mózes Károly volt az, aki a *Hazai s Külföldi Tudósítások* hasábjain hitet tett Sükei Imre „hivatali és erkölcsi szeplőtlensége” mellett.¹²¹ Az elfogulatlanak tűnő későbbi bukaresti lelkész, Koós Ferenc emlékiratában éppen Sükei Imre későbbi negatív megítélésére próbál magyarázattal szolgálni, s elsősorban azzal indokolja a Sükeiről az emlékezetben élő negatív képet, hogy nem számolt el pontosan a híveknek a különböző országokban gyűjtött adományokkal, így ők úgy vélték, magánvagyonot gyűjt az egyházi adományokból.¹²² Ennek azonban ellentmondanak a Bukaresti Református Egyházközség Levéltárában fennmaradt bevételi és kiadási naplók pontos számadatai.¹²³

Mindez tehát semmiképp sem tünteti fel a legjobb színben Ürmösi Sándort, aki megkérdőjelezhetetlen valóságként igyekezett tálalni valamennyi, a korban közzájön forgó Sükeiről szóló pletykát, mendemondát és rágalmat. Különösen akkor nem, ha megnézzük Sükei Imre az *Erdélyi Híradó*-ban megjelent rövid reflexióját Ürmösi kötetére.¹²⁴ Ebben amellet,

talán, hogy amikor kihúzza a következő szavakat: „Sükei urban csalatott, ki már [?] jár”, a szöveg mellé azt a kérdést írja: „baj van?”. Vö.: KvAKt. Ms.C. 337. 67.

¹²⁰ Faragó József egyértelműen a cenzor munkájának titulálja a kihúzásokat: FARAGÓ, 1944. Őt igazolja a következő, Ürmösi könyvének katalóguscéduláján piros tollal feljegyzett adat: „Cenzura nincs jelezve, de sok nyoma van az erős cenzori beavatkozásnak.” A kéziratról valóban hiányzik (az egyébként mindenhol kötelezően jelen lévő) cenzori bejegyzés és kézjegy. Számos, szintén az 1840-es években cenzúrázott, kéziratos kötet áttekintése után sem lehet bizonyosan kijelenteni, hogy a cenzor vagy másvalaki húzott-e ki oldalakat Ürmösi munkájából. Mert bár a cenzor (az áttekintett kötetek tanúsága szerint) többnyire nem teszi szinte olvashatatlanná a szöveget és csak egy-egy szót vagy sort ítél törlésre, azonban ritkán előfordul olyan is, amikor a sorokat az Ürmösi könyvében is látható különösen vastag tussal húzza át. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez esetben sem lehetünk egészen bizonyosak abban, hogy ez a pár soros áthúzás a cenzor műve, mivel ezek a kéziratok a kolozsvári római katolikus Lyceum könyvtárába kerültek, és például a diákok is (szemmel láthatóan) használták azokat. (Utóbbihoz vö. KvAKt. Ms.C. 27–28/I. Aranyosrákosi Székely Sándor: Világtörténetek (1842). Előbbihez pl. KvAKt. Ms.C. 27–28./II. Aranyosrákosi Székely Sándor: Világtörténetek (1842); KvAKt. Ms.C. 25–26. Kőváry László: Beszélytár (1842–43), KvAKt. Ms.C. 62. Eugen Sue: Matild (1843), KvAKt. Ms.C. 347. Erdélyi Magyar Nemzeti Színházi Zsebkönyv az 1842ik évre; KvAKt. Ms.C. 308–309. Remény (1841) – ennél egy vörös ceruzás kéz egy mondatot vastagon aláhúzott (a 137. oldalon), ami később ki is maradt a megjelent munkából.)

¹²¹ VÁSÁRHELYI MÓZES KÁROLY – BERECK KÁROLY: [Cím nélkül.] In: *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1835. 48. sz. 379. p.

¹²² Vö. KOÓS FERENC: Életem és emlékeim, 1828–1890. I–II. Brassó, 1890. I. 373–380. p. Hogy ez a vád mennyire volt helytálló, Koós sem tudja megválaszolni, de árnyalására Sükei Lajos (Sükei Imre fiatalabb fiának) néhány levelét idézi, amelyben a fiú apja fukarságáról ír. Emellet Koós azt is megemlíti, hogy Sükei halálakor nem lehetett elkülöníteni a pap magánvagyonát az egyháztól, s a vagyon nagy része az egyházé lett, így a fiúknak tulajdonképpen alig jutott valami. Az általa említett leveleket megsemmisítette, hogy azok „ne maradjanak meg az utókor számára”. Vö. Uo., I. 376. p.

¹²³ Ld.: DEMÉNY, 1998.

¹²⁴ Sükei ebben a közleményében azt ígéri, hogy Ürmösi „hamis vádakkal s nem igaz közlésekkel teljes könyve rövid időn meg fog czáfoltatni, s egyszersmind ellene elégtétel kerített”. Ld.: SÜKEI IMRE: [Cím nélkül.] In: *Erdélyi Híradó*, 1844. 33. sz.

hogy visszautasítja a vádakat és pontosítja Ürmösi szám- és egyéb adatait, így fejezi be közleményét: „Sajnálni lehet, hogy sorsa az illeténekről író tapasztalatlan vándornak (kit alólirt nyomasztó szükségeiben 70 – azaz hetven oláh pisterekkel segélett) illy álutakon keresni boldogulását.” Ez az „álutakon boldogulását kereső” Ürmösi-kép mintegy előrevetíti a későbbi, híveivel folyton konfliktusba keveredő, a valóságot szelektív módon észlelő lelkész alakját is.

A(z) egyébként a könyv olvasására biztató) kritikák ellenére (vagy éppen azok miatt) a korban Ürmösi Sándor műve viszonylag nagy népszerűségnek örvendett. Ennek oka feltehetően nem annyira a mondanivaló megszövegezésében, mint a téma aktualitásában rejlett. Az általam áttekintett 43 köz- és magánkönyvtárból¹²⁵ 21-ben volt megtalálható.¹²⁶ Összehasonlításképpen Kriza János *Vadrózsákja* ugyanezen könyvtárak lajstromai közül 16+6-ban¹²⁷ szerepelt. A korszak egyik legfelkapottabb írója, a kolozsvári kollégiumi tanulmányait Ürmösi Sándorral azonos időben megkezdő, az olvasótársaságnak kezdetektől aktív tagja, az 1838-ban már a *Nemzeti Társalkodóba* publikáló¹²⁸ Kóváry László.¹²⁹ Könyvei az általam vizsgált valamennyi könyvtárban legalább 1-2 példányban biztosan megvoltak. A történész Márki Sándor szerint Kóváry hatásának titka (s ez igaz lehet, ha

195. p. (Az *Erdélyi Híradó*ban 1844. november 29-ig hiába kerestem a részletesebb cáfolatot.)

¹²⁵ Ez idáig 52 kéziratos és 85 nyomtatott erdélyi könyvlajstromot tekintettem át, amelyek az 1840-es évek végétől a 19. század végéig biztosítottak adatokat.

¹²⁶ Az 1870-es évekre az áttekintett könyvtárak közül a következőkben volt megtalálható Ürmösi Sándor munkája: 1. a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára (Nagy Elek, főgondnok könyvtárából), majd Nagyajtai Kovács István később bekerülő könyvtárából), 2. a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasóegyletének könyvtára, 3. Stein János kölcsönkönyvtára, 4. Simén Domokos könyvtára, 5. Gedő József könyvtára, 6. Brassai Sámuel könyvtára, 7. Nagyajtai Kovács István könyvtára, 8. dr. Joo István könyvtára, 9. Sebes Pál könyvtára. Ürmösi Sándor könyve a következő könyvtárakban volt meg az általam áttekintett könyvlajstromok tanúsága szerint: Simén Domokos, Gedő József, Nagyajtai Kovács István, dr. Joó István, Brassai Sámuel, Kaáli Nagy Elek Sebes Pál és gróf Mikó Imre magánkönyvtárában, illetve a Kolozsvári Unitárius Kollégium, a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasó Egyletének, a Kolozsvári Református Kollégium, a Kolozsvári Református Kollégium Olvasó Egyletének, a Kolozsvári Katolikus Lyceum könyvtárában, Stein János kolozsvári kölcsönkönyvtárában, a Kolozsvári Polgári Társalkodó, a Kolozsvári Iparos Egylet, a Kolozsvári Női Olvasóegylet, a Nagyszebeni Magyar Polgári Kör, a Brassói Magyar Társalgó Olvasó Egylet, a Brassói Magyar Kaszinó és a Dési Kaszinó könyvtárában. Emellett tudható az is, hogy 1883-ban még kapható volt e munka Stein János kolozsvári könyvkereskedésében.

¹²⁷ Hat olyan könyvlajstromot találtam, amiben a könyv nem szerepel, de az illető személy (Jakab Elek, Simén Domokos, Filep Elek, Brassai Sámuel, Mikó Imre, Nagyajtai Kovács István) könyvtárában a kötet bizonyosan megtalálható volt.

¹²⁸ Teke, népszokásaival 1837. In: *Nemzeti Társalkodó*, 1838. II. 21. sz. 171–173. p., 22. sz. 180–181. p. Újraközlése: KÓVÁRY LÁSZLÓ: *Tájképek utazási rajzokban*. Szerk.: Bálint József. Bukarest, 1984. (Téka) 51–59. p.

¹²⁹ Kóváry László munkásságának alaposabb vizsgálatával még adós a néprajztudomány. Néprajzi jelentőségének számbavételéről az első jelentősebb publikáció: UJVÁRY ZOLTÁN: *Magyar folklórtörténet*. I. Debrecen, 2007. 232–256. p.

kisebb mértékben Ürmösi könyvére is), hogy „a történelemnek mindig arról a kérdéséről írt, mely az erdélyi olvasóközönséget legjobban érdekelte, s amire korábban a legnagyobb igény mutatkozott”.¹³⁰ Ürmösi Sándort ekkor és a későbbiekben is feltehetően kiemelten foglalkoztatta a migráció kérdése, az elvándoroltak nyelvének, szokásainak, viseletének változása. Úgy tűnik, hogy a népköltészeti gyűjtést is ebből az irányból kiindulva közelítette meg.

4. A folklórgyűjtő Ürmösi Sándor¹³¹

Ürmösi Sándor népköltészeti gyűjtéseinek részleteiről nagyon kevés biztos adatunk van. Bár bizonyosan nem csupán az 1840-es évek elején foglalkozott gyűjtéssel, konkrét források híján a gyűjtéseit itt tárgyalom, mivel életében feltehetően ebben a négy évben szentelhetett a legtöbb időt – a korábban már vázolt egyházi törvény és általában a lelkési munkával járó elfoglaltság miatt – az utazásra és az ezzel összekapcsolódó népköltészeti gyűjtésre. Tudjuk azonban, hogy 1848 után, az önkényuralom éveiben is gyűjtött népdalt,¹³² hogy az 1850-es években, bözödújfalusi lelkészsége idején az ottani szombatosokról állított össze egy hosszabb, feltehetően publikálásra előkészített munkát.¹³³ Az 1860-as években is több jel mutat arra, hogy nem hagyott fel a népköltészet gyűjtésének gondolatával. Az 1862-es levelében a *Vadrózsák* megjelenését várja és a második kötetre adatközlőt ajánl Kriza Jánosnak.¹³⁴ 1863-ban, ideiglenes nyugalomba helyezése idején önálló székely szótár összeállításának tervével lép a nagyközönség elé.¹³⁵ Gálffy Sándor,¹³⁶ Kriza barátja és gyűjtője egy 1866-ban írt levelében azt ajánlja, hogy Ürmösi Sándort kérdezzék meg egy korábban általa gyűjtött dal variánsairól.¹³⁷ 1867-ben Marosi Gergely levélben számol

¹³⁰ MÁRKI SÁNDOR: Emlékeszéd Kőváry László levelező tag felett. Bp., 1910. Idézi: UJVÁRY ZOLTÁN: Magyar folklórtörténet. I. Debrecen, 2007. 12. p.

¹³¹ Ürmösi Sándor valamennyi kéziratot művét ld. Ürmösi-adattár.

¹³² Olosz Katalin állapítja meg a *Vadrózsák* második kötetében megjelent Kossuth-nótáról, hogy az (témája miatt) nem keletkezhetett 1848-nál korábban. Vö. KRIZA JÁNOS: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok. Második köt. Szerk.: Olosz Katalin. Kolozsvár, 2013. (továbbiakban: KRIZA, 2013.)* 648. p. (61. sz. katonadal.) Ugyancsak szóba jöhet itt az 58. számú katonadal, amelynek eredeti lejegyzésében félreérthetetlen utalások vannak az abszolutizmus korára – pl. „Ferencz Josi most lett magyar király,/Jaj de hamar Rekutákat kíván”. Vö.: KRIZA, 2013. 648. p. 241. sz. jegyz.

¹³³ Ezt a munkát részletesebben ismertetem az Ürmösi Sándor bözödújfalusi lelkészségét tárgyaló fejezetben.

¹³⁴ Ürmösi Sándor Kriza Jánosnak. Tordátfalva, 1862. augusztus 28.

¹³⁵ Ld. *Kolozsvári Közlöny* 1862. VII. (159) 641. Szövegét Ürmösi Sándor tordátfalvi lelkészségét tárgyaló fejezetben közlöm.

¹³⁶ Gálffy Sándor neve a korabeli forrásokban többféle formában (Gálffi, Gálfi, Gálffy) fordul elő. Magam ebben a dolgozatban az általa leggyakrabban használt Gálffy formát fogom következetesen használni. Testvére, Gálfi Mihály vele ellentétben a leggyakrabban a Gálfi alakot használta, így az ő nevét én is úgy (Gálfiként) írom.

¹³⁷ Gálffy Sándor Kriza Jánosnak. Demeterfalva, 1866. augusztus 29. – SZAKÁL, 2012. 184–185. p. A hivatkozott gúnydal szövegét és Olosz Katalin hozzáfűzött magyarázatát ld.: KRIZA, 2013. 253. p. (72. sz.), 649–650. p.

be Kriza Jánosnak arról, hogy sikerült megszereznie az Ürmösi Sándor által gyűjtött népmesék többségét, melyeket Ürmösi először arra hivatkozva nem akart átadni, hogy azokat még purizálnia (vagyis átírnia, letisztáznia) kell.¹³⁸

Az itt felsorolt szórványos jelzések mellett azonban egyértelműen az 1840-es évek eleje volt kiemelkedő jelentőségű Ürmösi Sándor gyűjtései szempontjából. Ennek egyik bizonyítéka az 1842 augusztusából fennmaradt gyűjteményeit kísérő jegyzete vagy útinapló-töredéke.¹³⁹ Ebből az udvarhelyszéki gyűjtőútjának egyetlen állomásán, Oláhfaluban történekről kaphatunk képet.¹⁴⁰ Több szempontból is különösen jelentős ennek a néhány lapnak a fennmaradása. Egyfelől ilyen korai időpontból nemcsak nincs tudomásunk más, hasonló naplóról, de még annak a lehetőségével sem szoktunk számolni, hogy ebben a korszakban lehetséges forrásként gyűjtőnaplót keressünk. Másfelől ebből a rövid részletből is fontos információkat nyerhetünk arról, hogy Ürmösi Sándor hogyan képzelte el a gyűjtést az 1840-es évek legelején. 1842. augusztus 8-án érkezett meg Oláhfaluba, ahol a település egyetlen írni-olvasni tudó világi személyét kereste fel. Itt rövid várakozást követően (mialatt gyermekekkel és idősebb emberekkel beszélgetett, s ekkor szerzett benyomásait később szintén rögzítette) megérkezett Both Károly, a falu jegyzője, aki „összve híván két három nőt, leányokat, és égy két iffjakot, ezen könyvemben irt dalokat elénekelték, kértük, hogy csak szavalják-el – erre nem ajállották magokat, de nem is voltak elégségesek, mert probát tévén, még két rendet sem tudtak

¹³⁸ Marosi Gergely Kriza Jánosnak. Székelykeresztúr, 1867. május 10.

¹³⁹ A napló megmaradt oldalai már több ízben megjelentek. Ld.: KRIZA JÁNOS: Székely Népköltési Gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból. Szerk.: Gergely Pál – Kovács Ágnes. I-II. köt. Bp., 1956. (továbbiakban: KRIZA, 1956.) 401–406. p.; KRIZA, 2013. 594–597. p. (A két publikáció közül egyértelműen a másodikat, az Olosz Katalin által megjelentetett változatot érdemes használni, mivel az betűhíven követi az eredeti kéziratot.) Kérdés természetesen az, hogy minek tartsuk ezt a kéziratos szöveget, azaz, hogy tekinthető-e útinapló-töredéknek, bizonyosan volt-e kezdete és folytatása. Felmerülhet annak a gyanúja, hogy ez csupán elküldött / átadott népdalainak volt a kísérőjegyzete. Erre utal az, hogy a szövegnek van címe, datálása és aláírással befejezett lezárása, ami után a fennmaradó féloldalas helyet Ürmösi üresen hagyta.

¹⁴⁰ A napló többi része (ha létezett) lappang. Kevés esélye azonban van annak, hogy Dankanits Ádám ennek a naplónak az elejét láthatta, amikor Ürmösi Sándor 1842-es adatát idézi: „Kolozsvárról másfél nap alatt mentek még Tordára, az első nap a hármast fogadóig mentek, másnap délre hajtottak az utasok Tordára be.” VÖ. DANKANITS ÁDÁM: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet) 62. p. Hármast, ma Pusztaszentmárton nagyjából 10 km-re van Tordától. Tehát legalább fél napot a faluban kellett tölteniük, amit az is magyaráz, hogy a fogadó hosszú időn át pihenőhelye volt a hosszasan szekerező és gyalogló utasoknak. (Keszeg Vilmos szíves szóbeli kiegészítését ezúton is köszönöm.) Elbizonytalanítja ezt a feltételezést, hogy miért beszélne Ürmösi magáról vagy magukról többes szám harmadik személyben. A kézirat lelőhelyének kiderítése azonban nem egyszerű, mivel Dankanits Ádám jegyzetei és készülő könyvének legnagyobb része megsemmisült az 1977-es bukaresti földrengésben, ahol ő maga is (családjával és Szilágyi Domokos és Hervay Gizella Kobak fiával együtt) 45 évesen életét veszítette.

szóul elő-beszélni – annyival is inkább, mivel Cánturam protestalt Ohláfalu[!] kipiben, hogy ilyen hasztalanságokat nem enged onnan el-hoznom”.¹⁴¹ Ürmösi Sándor tehát helyszíni gyűjtést végzett és feltehetően valamilyen hozzávetőleges lejegyzést készített, amit később letisztázott és stilizált.¹⁴² A fennmaradt szövegrészletből az is láthatóvá válik, hogy mennyire nem egységes a falusi értelmiség gyűjtéshez való viszonya. Egyszerre van jelen olyan személy, aki aktív támogatója a gyűjtőnek (a későbbi országgyűlési képviselő, akkori mezővárosi jegyző Both Károly), olyan, aki bár segítőkész, de egyúttal óvatosságra is inti a gyűjtőket (a helyi lelkész) és az a személy, aki egyértelmű rosszallását fejezi ki a népdalok gyűjtése és feljegyzése miatt (a helyi kántor). A lelkész figyelmeztetése egy, a korban általános feltételezést is megerősít: miszerint a gyűjtés fogalma ekkor még szinte ismeretlen lehetett az emberek előtt, s így a magányos, messziről jött utazóban, aki (sokszor valószínűleg ostobaságnak ható) kérdéseket tesz fel, óhatatlanul kémet gyanítanak. Emiatt szükséges a hatalom eszköze, amivel az az ember, akibe „helyezi az egész város bizalmát és reményét, ki nékik nem csak követjek, hanem Jegyzők és égyetlenegy írás tudójok”¹⁴³ rendel magához a szerinte legalkalmasabb adatközlőket, akik így nem a megszokott közegükben és módon, de hajlandók megnyilatkozni az idegen előtt is.

Hogy ez a gyűjtőút pontosan merre folytatódott, nem tudjuk, csak annyit bizonyos, hogy népdalgyűjteményének összeállítása miatt „sok utazásokat kellett tennie Ürmösi Sándornak, Oláhfalva után a Homoród mentén folytatta útját.”¹⁴⁴ Székely Ádám, református papjelölt 1846-ban kelt, Erdélyi Jánoshoz írt levelében¹⁴⁵ szintén úgy tudja, hogy Ürmösi Udvarhelyszéken kívül nem gyűjtött. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen műfajokat gyűjtött ekkor, s hogy gyűjtésének egészét Kriza János kezébe adta-e. Fontos kérdés lenne annak kiderítése is, hogy Ürmösi Sándor miért nem önállóan próbálkozott meg a gyűjtemény kiadásával. Az eddigi adatok alapján azt feltételezhetjük, hogy az olvasótársaságbeli részvétel, az ott megjelent kéziratos és nyomtatott munkák ösztönözhatték Ürmösit arra, hogy munkáját is a kolozsvári kollégiumhoz kötődő, ekkor kolozsvári lelkész és tanár Krizának adja át. Ha ez valóban így volt, az egy újabb lépéssel

¹⁴¹ KRIZA, 2013. 596. p. (Az eredeti részt ld. MTAKK. Irod. 4-r. 415. 29v–30.)

¹⁴² Magam, az eddig feltárt források alapján azt gondolom, hogy általában Kriza János gyűjtőhálózata (és Olosz Katalin kutatásai alapján más 19. századi erdélyi gyűjtők) esetében inkább valószínűsíthető egy olyan gyűjtési mód, amikor a helyszíni, minél pontosabb lejegyzést egy otthoni letisztázás követett, mint egy teljesen új szöveg emlékezetből való megkonstruálása. Eddig nem találtam egyetlen olyan nyomot sem, ami arra mutatott volna, hogy ne helyszíni gyűjtés és lejegyzés előzte volna meg a később elküldött (vagy publikált) szöveget. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a kérdésfelvetés (amibe most magam is belekerültem) önmagában problémás, mivel olyan, elsősorban 20. századi gyűjtésre vonatkozó kategóriarendszerbe kényszeríti bele (és ez alapján ítéli meg/el) a 19. század közepi szövegeket és gyűjtőket, amelyek a korszakban, ebben a formában irrelevánsak, illetve amelyek egy 19. századi népköltészeti korpusz teljességét értelmezni akaró nézőpontból feleslegesek is.

¹⁴³ KRIZA, 2013. 595. p.

¹⁴⁴ KRIZA, 2013. 594–597. p.

¹⁴⁵ Székely Ádám Erdélyi Jánosnak. Pest, 1846. július 12–13. – SZAKÁL, 2012. 57–58. p.

megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a (publikálással is párosuló) népköltészeti gyűjtés gondolata az unitárius kollégium, s azon belül is az olvasótársaság keretein belül született meg.

Ami bizonyos, hogy az 1843-ból fennmaradt, nyomtatott előfizetési nyugtatóványokon egyedüli gyűjtőként Ürmösi Sándor neve szerepel. A nyugtatóvány magyarázó szövegrésze így hangzik:

„Figyeltetésül. »VADRÓZSA« tartalma: Népdalok, énekek, regék, mondák, példabeszédek, elmés talányok, furcsa sajátságos székely kifejezések és mondatok, szóval: mindaz, valami a székely kedélyvilágban vadrózsaként termett, mi a nép szivéből öntudatlan természetességben tért ki s hangzik ajkáról ajkukra s olykor szokatlan bájjal lepi meg a népiesség s egyszerű természet barátját. Néhány fiatal székelyföldi barátom, legkivált T. Ürmösi Sándor Úr, lankadatlan fürge szorgalmának kell köszönnöm, hogy még az idén képessé vagyok téve »VADRÓZSÁM« első virágszálát előfizetőim kezébe nyújtani.”¹⁴⁶

Ebben az időszakban nem csak a folklórszövegek, hanem az előfizetők gyűjtésében is aktív lehetett Ürmösi Sándor – erre utal Kriza János egy későbbi, a *Vadrózsák* megjelenését követően keletkezett levelének részlete: „ámbár sáska módjára jelentkeznek az Ürmösi Sándor által régen gyűjtött előfizetők, a kiket ki kell elégitenem csak becsületből”.¹⁴⁷

A végül 1863-ban megjelent kötetben – bár az Ürmösi Sándorra használt jelző szinte azonos – mégsem neki köszöni meg Kriza János az előszóban a közreműködést, hanem mint ismeretes, két közeli barátjának, Kiss Mihálynak és Gálffy Sándornak, illetve az anyagi támogatást gróf Mikó Imrének és a „szíves barátságos zaklatást” Gyulai Pálnak.¹⁴⁸ Ürmösi Sándort két helyen és két konkrét szöveg esetében említi meg a *Vadrózsák* jegyzeteiben. Először a *Bátori Bódizsár* és a *Bodrogi Ferencné* című balladák kapcsán emeli ki a nevét, mint amelyek a „moldovai utazásáról ismert Ürmösi Sándor ur fürge kutatásának köszönhetőek, a ki többnemű közleményeivel járult e vállalathoz”.¹⁴⁹ Másodjára pedig a mesegyűjtők között sorolja fel a nevét.¹⁵⁰

A *Vadrózsák* második kötetében közölt szövegek alapján elmondható, hogy a „többnemű közlemények” Ürmösi Sándor tág folklórkoncepcióját tartarták. A bizonyíthatóan általa gyűjtött szövegek¹⁵¹ között előfordul 5

¹⁴⁶ A felhívások fotómásolatát ld.: SZAKÁL, 2012. 374. p. (Az itt másodikként közölt nyugtatóvány azóta gazdát cserélt: Tana Gyula eladta azt Derzsi Sámuelnek. Az információt ezúton is köszönöm Fehér János művészettörténésznek.)

¹⁴⁷ Vö. Kriza János Gyulai Pálnak. Kolozsvár, 1863. január 9. – SZAKÁL, 2012. 139. p.

¹⁴⁸ KRIZA, 1863. VII. p.

¹⁴⁹ KRIZA, 1863. 526. p.

¹⁵⁰ KRIZA, 1863. 545. p.

¹⁵¹ Ezeket a szövegeket két kéziratban találhatjuk. Az MTAKK. Irod. 4-r 415-ös jelzet alatt található szövegeket Gergely Pál és Kovács Ágnes is ismerte, ezek azok között voltak, amelyek az Akadémia pincéjéből kerültek elő. Az EA 10697-es jelzet alatt a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található szövegegyüttesre Olosz Katalin bukkant Sebestyén Gyula hagyatékában. Ez utóbbi részletes leírását ld.: KRIZA, 2013. 678–682. p.; ill. Ürmösi Sándor műveire vonatkoztatva ennek a részfejezetnek a végén, az Ürmösi műveit tételesen felsoroló jegyzékben.

ballada, 1 balladás dal, 1 hírvers, 2 halottbúcsúztató, 8 szerelmi dal, 4 házasító dal, 3 katonadal, 8 tréfás, illetve gúnydal, 3 bordal, 1 gyerekmondóka, 6 rigmus, 91 közmondás, szólás, 9 mese,¹⁵² illetve húsvéti, pünkösdi és lakodalmi szokásleírás és 15, a lakodalmi szokásköltészetbe sorolható vers.¹⁵³ A barcasági magyarok oláhfalusi eredetének leírása kapcsán Olosz Katalin kiemeli, hogy ő lehetett az első, aki szokásleírásban néprajzi érveket sorakoztatott fel egy népcsoport eredetének bizonyítására.¹⁵⁴ Nem tudjuk biztosan, hogy mennyire határozta meg Kriza János vagy az olvasótársaság véleménye azt, hogy miket és hogyan gyűjtött Ürmösi Sándor. Az már a gyűjtött szövegek alapján is látható, hogy nem csupán a folklórszövegek érdekelték, sőt, maguk a szövegek sokszor mindössze bizonyítékot szolgáltatottak¹⁵⁵ az általa különösen kedvelt téma, a migráció kutatásához. Ahhoz azonban, hogy valamivel határozottabban mondhassuk azt ki, hogy gyűjtőegyeniség lehetett-e Ürmösi Sándor vagy egy Kriza János kívánsága szerint gyűjtő személy, vizsgáljuk meg a lelkészrőle feltárt dokumentumokat.

¹⁵² Ennél biztosan sokkal több mesét gyűjtött, sőt, a levelezésből tudható, hogy ezek közül 38 mese végül Kriza Jánoshoz is eljutott, azonban jelenleg ismeretlen helyen lappanganak. Ld. Ürmösi-adattár.

¹⁵³ Gergely Pál 1956-ban az *Álmakat* is Ürmösi Sándornak tulajdonította. Annál különösebb ez, mivel az eredeti kéziratra ő vagy Kovács Ágnes írta rá azt a könnyen megállapítható tényt, hogy abban az árkosi lelkész Kiss Mihály kézírását ismerték fel. Olosz Katalin a 2013-ban kiadott *Vadrózsák* II. kötetében az eredeti kéziratot (sok más, Kovács Ágnesék által még látott, azóta lappangó szöveggel együtt) eltűntnek tekintette, így Gergely Páltól vette át az *Álmak* gyűjtőjének személyét, ezért az jelenleg mindkét helyen rosszul szerepel. Ld.: KRIZA, 1956. I. 266–274. p., a gyűjtő azonosítása: Uo., II. 499. p. A *Vadrózsák* II. kötetében: KRIZA, 2013. 525., 667. p. Az eredeti kézirat lelőhelye: MTAKK. Irod. 4-r. 409/III. 162–163v.

¹⁵⁴ KRIZA, 2013. 86., 662. p.

¹⁵⁵ Az útinaplójában is a dalok alapján érvel amellelt, hogy az oláhfalusi nép beszéde és nyelvjárása „eredetiségét nem változtatta.” Ld.: KRIZA, 2013. 594. p.

Zsarnay Lajos igehirdetései a 19. század tükrében

Bátoriné Misák Marianna

A 19. század az egyháztörténet szempontjából rendkívüli sajátossággal bírt. E században meginduló szellemi áramlatok, törekvések az egyházat teljesen új útra vezették, amelyről a visszatalálás nem volt következmények nélküli. Ezek az irányzatok tudományt csináltak a vallásból, emberi könyvet a Szentírásból, történelmi személyt Jézusból. Kiiktatták a csodákat, a hitet, a feltámadást a keresztyén alaptételek közül. A hitébresztő, hitmélyítő prédikációkból praktikus tanácsokat szolgáltató beszédek és erkölcsprédikációk lettek. Akadnak megfogalmazások, amelyek szerint ilyen következmények mellett Magyarországon a 19. században a református egyház keretein belül a hitélet elsékélyesedett, a templomba járás szokássá vált.¹ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy kiürültek a templomok, az emberek elidegenedtek az egyháztól.

„Templomaink sok helyen a szó legvalódibb értelmében üresek. A hideg falaknak szól az ige s nemcsak a láthatatlan, hanem még a látható egyház is az örvényhez közeleg. Éneklő családot, hol a Biblia és a jó öreg Szikszai életnék a keblet, alig találhatni.”²

A protestáns hetilapok tudósításai alapján írták, miszerint:

„Gyakran előfordult, hogy a harangozás után a lelkipásztor nézte a parókiáról: megy-e valaki a templom felé. Mikor egy darabig hiába várt, üzent az egyházfival s bezáratta a templomot, ki sem lépvén lakásából. Pedig néha a hívek is a papra vártak, s midőn látták, hogy nem jön ki, ők sem indultak el a templomba. [...] Más helyeken elmentek ugyan az istentiszteletre, de nem volt köszönet benne.”³

Megállapíthatjuk azonban, hogy a fenn említett közlések nagyon általánosítanak. Igaz, hogy Magyarország egyes helyein valóban kiüresedtek a templomok, de ez nem volt általános. Igaz az is, hogy az egyes helyeken megtörtént események jól szemléltetik az egyháztól, lelkipásztortól való eltávolodást, de nem általánosíthatunk. Pontosan azért, mert vannak források, amelyek éppen ennek az ellenkezőjéről tesznek tanúbizonyságot. Dienes Dénes a miskolci református egyház történetével foglalkozva a korabeli források alapján írja, miszerint az egyházlátogatási jegyzőkönyvek évről évre azt jegyezték meg, hogy a „köz-vasárnap és ünnep napokon az istentisztelet evangéliumunk szellemében rendesen megtartatik, a hívek

¹ Ld. bővebben: BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995. (Az Egyháztörténeti Tanszék kiadványai) (továbbiakban: BÍRÓ et al., 1995.) 351–359. p.

² BÍRÓ et al., 1995. 352. p.

³ BÍRÓ et al., 1995. 352–353. p.

által kellő buzgósággal gyakoroltatik”.⁴ Nem sokkal később pedig így nyilatkozik: „Miskolcon tömegesen jártak templomba, úgyhogy az úrvacsorát az ünnepek második napján is ki kellett osztani, mert egy alkalommal nem fértek el a templomokban az úrvacsorázni kívánó hívek.”⁵ A hivatalos szöveg mögött azonban tradicionális egyházi élet rejtőzött. Hiszen minden bizonnyal nem a spirituális vágy vitte az embereket a templomba, hanem a tradíció. Hogy ez mennyire így van, idézzünk újra e tanulmányból.

„Az istentiszteletre járás a tisztességes polgári élet velejárója volt, egyfajta társadalmi esemény. Ebben igen fontos szerepe volt a templomban elfoglalt helynek. [...] nem csak az »ifjabb mester embereket« kellett meginteni »az őket nem illető üléseknek általok való elfoglalása« miatt, hanem »az asszonyi renden lévőket« is el kellett igazítani »az őket és kit-kit a maga rangjához képest illelhető hely foglalásra, közhirdetés által [...] és egyenes nyilvános kifejezéssel«.”⁶

Talán a felvilágosodás, talán általában a kor hozta magával, hogy a templomlátogatások szokássá, társadalmi eseménnyé degradálódtak. Mindenesetre nem az a lelki szükséglet jellemezte már az embereket, ami tapasztalható volt a korábbi századokban. Háttérbe szorult az ígére, az igehirdetésre való odafigyelés.

„Mint »szokást«, tehát hosszabb ideje meglévő gyakorlatot igyekezett megszüntetni az egyháztanács a század első harmadában, »hogy a templomban egyik székből a másikba, sőt a harmadikba is a bokréták az asszonyok és leányok által, susogás és nevetkezés közbe, által nyújtogattanak«.”⁷

A vélemények eltérőek abban a tekintetben, hogy kiüresedtek-e a templomok vagy nem, az azonban tény, hogy a hitélet gyakorlása megváltozott, válságba került a 19. században. Abban azonban mindnyájan egyetérthetünk, hogy a racionalizmus, de különösen majd később a liberalizmus hatására átalakult a gondolkodás az egyházban, és sokak szerint a válság oka éppen ebben keresendő.⁸ A lelkipásztorok eltávolodtak a Szentírástól, sőt egyenesen szégyellték az evangéliumot hirdetni, így átalakultak az igehirdetések. A szolgálatok arról szóltak, ami a hallgatóknak hasznos volt. „Csak az lehet reátok nézve igaz vallás, amit józan, egyenes okosságokkal megfoghattok”⁹– mondta prédikációjában Lácza Szabó József. A prédikációk különböző témákat öleltek fel anélkül, hogy sok esetben alapigét, textust olvasott volna fel a lelkipásztor. Voltak egészen „szabad”, textus nélküli szószéki megnyilatkozások mezőgazdasági munkákról, illemlről, evésről,

⁴ DIENES DÉNES: Református egyház. In: Miskolc története. III/2. 1702–1847-ig. Főszerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2000. 835–868. p. (továbbiakban: DIENES, 2000.), 865. p.

⁵ DIENES, 2000. 865–866. p.

⁶ DIENES, 2000. 865. p.

⁷ DIENES, 2000. 865. p.

⁸ BÍRÓ et al., 1995. 364. p.

⁹ BÍRÓ et al., 1995. 364. p.

ivásról.¹⁰ Ezekkel a beszédekkel átformálták a hívek gondolkodását, akikről pedig azt olvassuk, hogy unták a száraz beszédeket. A prédikációk már rég nem tartalmazták a keresztyén élet alapvető és legfontosabb tételeit: az isteni kijelentés, Krisztus istensége, örök élet, feltámadás, Isten csodái stb. A középosztály, illetve az előkelők vallási közönye pedig rossz hatással volt az egyszerű emberekre. Így ha jártak is az emberek templomba, a prédikációk nem vallási éhséget voltak hivatva kielégíteni, s egy idő után már nem a hitélet szükségletei, hanem a szokás határozta meg az emberek templomlátogatását, mint ami hozzátartozik az életvitelhez. Nem csodálkozhatunk hát, ha mindez a hitélet rovására ment.

Fekete Károly a liberalizmus legfőbb tanításait és célját ismertette mondja, hogy azt erős hitvallás-kritika, sőt a felekezeten felüli általános vallásosság propagálása, feltámadás-vita, csoda-mentes keresztyénség jellemezte. Az irányzat célja az volt, hogy a vallást a teológiai ortodoxiától megszabadítva visszavigye az emberi kedélyvilághoz.¹¹ A legnagyobb vitát a feltámadás ténye jelentette. Emellett azonban más keresztyén alaptétel is kiiktatásra került, így nagyon kevés az az igehirdetés, amely ebben a században megmaradt a bibliai alapoknál, és egyértelműen megfogalmazódott volna benne a feltámadás és az örök élet mint a keresztyén ember reménysége. Nem szabad azonban itt sem az általánosítás hibájába esni, hiszen itt is vannak kivételek, mert nem mindenki hajtott fejet a liberalizmus eszméjének, nem mindenkit ragadott magával az egyházat kiüresítő, bibliai csodákat nélkülöző, Jézust történeti személylé degradáló irány. Ezek közé tartozott Zsarnay Lajos is.

Zsarnay Lajos 1802-1866-ig élt. 1831-től 1861 februárjáig sárospataki tanár, 1849-től a Tiszáninneni Református Egyházkerület főjegyzője, 1860. május 1-től 1866. június 13-ig püspöke. Teológiai gondolkodása nagyon hamar, még 1831 előtt kialakult. S bár Schleiermacher nézeteit és gondolatait több tétele megfogalmazásában is tetten érjük, továbbá ismeretes előtte a racionalizmus gondolkodása, a különböző irányzatok közül a legelfogadhatóbbnak a szupranaturalizmust tartotta.¹² Összehasonlítva a racionalizmussal, azt mondhatjuk, a különbség a kettő között az, hogy míg a racionalizmus döntő szerepet tulajdonított az észnek a hit dolgaiban, addig a szupranaturalizmus Isten kijelentése természetfölöttiségét hangsúlyozta, sőt a racionalizmus támadásaival szemben védelmébe vette a hit-igazságokat. Ennek alapján kiállt a csodák, Jézus engesztelő halála, az örökletes bűn, az ördögképzet, a szentháromságtan és Jézus kettős természetének igazsága mellett, folytatta a korábbi teológiai álláspontokat.¹³ Ezt tapasztaljuk munkáiban, s ezt vizsgáljuk meg prédikációiban.

19. századi prédikációkat olvasgatva első megfigyelésünk az, hogy mondanivalójuk alapján különbség van a század elején és a szabadságharc után keletkezettek között. Hazánkban a század első felében végbemenő

¹⁰ BÍRÓ et al., 1995. 365. p.

¹¹ FEKETE KÁROLY: A református liturgikák története a XIX-XX. században. In: *gyakorlatiteologia.hu*, 2012. Online: <http://www.reformatus.hu> – 2015. november.

¹² Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, B.LXXV. 34.998.

¹³ NAGY KLÁRA: A német racionalizmus és Christian Wolff. In: A felvilágosodás és ami utána következett. Szerk.: Dienes Dénes. Sárospatak, 2013. 76–77. p.

események a szellemi áramlatok kibontakozását késleltették, így a liberális teológia kibontakozása a század második felében következett be. Az ebben az időszakban, illetve szellemben született prédikációkra jellemző főként az, hogy elidegenítette az embereket a templom közelségétől. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem találkozunk az egyházi beszédekben a racionalizmus és liberalizmus gondolatvilágával. A másik különbség, hogy nemes vagy szegény származású felett hangzott-e el a beszéd. A harmadik pedig: kétféle temetési beszéd volt már ebben a században. Az egyik a tényleges, alapigére épülő, a másik az oráció, ami textus nélküli volt, és az elhunyt életét illetve munkásságát méltatta.

Zsarnay Lajos fennmaradt prédikációi egy kivételével mind temetési beszédek. Ezeket a beszédeket főként abból a szempontból elemezzük, hogy mennyiben tükrözték a kor szellemiségét, különösképpen pedig az örök élet, a feltámadás, és egyáltalán a halál tényének megfogalmazásában. Zsarnay Lajos – egyes kortársaival ellentétben – minden egyes temetési beszédének igei alapja van. Minden prédikációja egy általa választott, s az elhunyt személyiségét, életét, hivatását és munkáját is tükröző igeverssel indul. Érdekes megfigyelni, hogy míg az egyik beszédben csodálatos módon ecseteli az élet mulandóságát, a halál szörnyűségét, s reményt kelt a túlvilági, örök élet felől, másokban a halott méltatásán, családjában, országában, egyházában betöltött rendkívüli szerepén és munkáján túl szinte semmi mással nem foglalkozik.

1832-ből 3 igehirdetése maradt fenn. Az egyik Kézy Mózes pataki kollégiumi tanár, több vármegye táblabírája felett hangzott el, az elhunyt meggyőződése kap hangot általa, mikor megemlíti, hogy Kézy egész életén keresztül hitt Jézus szavainak, miszerint az Isten házában sok lakóhely van. Hitte, hogy eljut azokba. Hitte, hogy a porszemnyi földön kívül vannak dicsőbb helyek, boldogabb valók, ahol az ember ismereteit növelheti, virtusait gyakorolhatja. Hitte, hogy a lélek a síron túl is élni fog és örökké boldog lesz. Hitte, hogy Isten szeretete, bölcsessége nincs csupán e földhöz kötve. Ezért nincs félni vagy reszketnivalója sem e földet, sem szeretteit itt hagyni. Hitte, hogy a halhatatlan lelket korona és jutalom várja.¹⁴ Beszéde végén pedig ugyanez, mint sajátmeggyőződés is megszólal. „A síron túl is van élet. Ez a külső köntös a test [...] porrá lesz [...] de a lélek a földtől megtisztulva boldogabb világba költözz.”¹⁵ Majd beszéde mintegy megkoronázásaképpen újra visszatér erre a gondolatra. A halál mindent félbeszakító hatalma nem uralkodhat az emberi lelken, mert az a síron túl is élni fog. Beszél az örökkévalóságról, ahol majd mindnyájan feltaláljuk egymást, s ahol nyugodjon az elhunyt is dicsőségben.¹⁶

Endrédy Imre a kollégium diákja volt, 19 évesen 1832-ben halt meg. Temetésén a Zsolt 103,15–16. alapján szólt Zsarnay.¹⁷ Hasonlítja a fiatalon

¹⁴ ZSARNAY LAJOS: Halotti tanítás arról, mint vesznek a böltsek tisztességet, mellyel néhai tekintetes nemes és nemzeti Kézy Mózes úrnak [...] betses emlékezetét [...] megújítja s tisztelé [...] Sárospatak, 1832. 9–10. p.

¹⁵ Uo., 17. p.

¹⁶ Uo., 25–26. p.

¹⁷ ZSARNAY LAJOS: Halotti tanítás arról, mi gondolatokat támaszt lelkünkben az ifjak halála, mellyet néhai nemes Endrédy Imre, a S. pataki Ref. Anyaoskolában törvényt

elhunyt életét az igeversben szereplő fűhöz, s egyúttal fiatalsága feletti bánatát fejezi ki. Ecseteli, hogy ilyen esetekben a halál még fájdalmasabb, s még szörnyűbb, hiszen egy ígéretes pálya előtt álló emberről van szó. Az elhunyt meggyőződésének ad hangot akkor, amikor a test porrá lételéről, s a lélek Istenhez való megtéréséről beszél.¹⁸ Kifejeződésre kerül, ha nem is teljes egyértelműséggel, Isten országa, melyet a világosság, a szabadság országaként mutat be, ahol többé nem lesz szenvedés, bánat, gyász, siralom.¹⁹

Gyulay Sámuel Zemplén megyei táblabíró felett szintén 1832-ben hangzott el halotti beszéde, amit a Mt 25,21 alapján készített el. Ezt a beszédét a halál tényének ecsetelésével kezdi. Arról beszél, hogy a halál szele fuvallatára mindaz, ami jellemzi az embert, a vidám arc, vigyázó szem, dolgos kéz, gyors láb megsemmisül, megszűnik. Félbeszakadnak tervek, szándékok. Úgy festi le, mint az élet kíméletlen ellenségét. Mint láthatjuk az 1832-es év sok gyásszal terhelt esztendő volt, így nem véletlen, hogy párhuzamot von kora és Jeremiás siralmi keletkezésének ideje között. Olyan nehéz, könnyekkel telinek rajzolja meg ezt az időt, mint volt akkor, amikor Jeremiás megírta sorait. S hogy mennyire kíméletlen a halál Zsarnay szerint, idézzünk pár sort beszéde elejéről:

„Ez a tsetsemőt kiragadja az esdeklő szüle ápoló karjai közül, nem kedvez a virágzó ifjúnak, ledönti az egész erejében álló férjfit, hideg boltjába zárja a megaggodt öreget, nem halgat a leghívebb házastárs szíves esdeklésére, nem nézi, mint fárasztja az eget buzgó könyörgésével annak betses életéért, kit lelke és szíve szeret s tisztel; nem tekinti az egyetlen-egy magzatot, kinek legdrágább kintse e földön bölts atyja volt. Elválasztja, s elszaggatja a rokon-szíveket egymástó; felfogatja mint a pusztító ellenség a ház boldogságát.”²⁰

Beszél az életről, melynek helyes használatát helyezi előtérbe, hasonlítva az alapigében felvett szolgákhoz, akik a rábízott talentumokat hűséggel s jól használták fel. Beszél az élet bölcs eltöltéséről, a hűségről, a jámborságról, mely minden munkában elengedhetetlen, s az ezekért járó jutalomról, majd megjegyzi, hogy mit ér, ha az ember ez egész világot megnyeri, lelkében azonban kárt vall. Mikor a családtagok közül leányához szól, Jézus szavait idézi nagyvonalakban, amikor arról beszél, hogy most szomorúsága van, de eljön az idő, amikor mindez örömmre fordul, s ezt az örömet senki sem veheti el tőle.

és az ahoz kötetett tudományokat tanuló ifjúnak utolsó tisztességtételére [...] elmondott [...] Sárospatak, 1832.

¹⁸ Uo., 18. p.

¹⁹ Uo., 19. p.

²⁰ ZSARNAY LAJOS: Halotti tanítás az élet bölts használásáról, melyet néha tek. Nemz. És vitézlett Gyulay Sámuel úr, tek. Nemes Zemplén vármegye táblabírójának temetési tisztességére írt [...] Sárospatak, 1832. 4. p.

I. Ferenc osztrák császár és magyar király feletti beszéde, azt gondolom, sokkal inkább oráció, mint temetési prédikáció,²¹ amely a király személyének magasztalásában, tulajdonságainak enyhén túlzó ecsetelésében merül ki. Időnként – nyilván a közkíváalomnak megfelelően – irreális képeket rajzol meg, magasztosabb, fennköltebb egyénnek állítva be a királyt, aki hasztalannak tartotta azokat a napokat az életében, amelyeken nem tett jót.²² Ennek a beszédnek nem része a túlvilági élet és a feltámadás reménye.

A temetési szolgálatok talán legnehezebb része, mikor egy fiatal felett kell megállnia az igehirdetőnek. Szabó Lázár a kollégium diákja volt. Súlyos betegség következtében 21 évesen 1839-ben hunyt el. A felette mondott beszéd alapigéje a Jn 11,11: „Lázár a mi barátunk aluszik, de elmegyek, hogy felköltsem őt.”²³ Ilyen esetben a halál még sötétebb színben tűnik fel,²⁴ de a vigasztalás annál nagyobb. Teljes bizodalommal állítja, hogy ahogyan Jézus Lázárt feltámasztotta, ugyanúgy Szabó Lázár sem fog örökké aludni, s a rothadó test romolhatatlanságot nyer, és a halhatatlan lélek egyesül a dicsőséges testtel.²⁵ Majd nem sokkal ezután már általánosan beszél a feltámadásról. „Nem kételkedhetünk tehát a felől, hogy mint Lázárt, úgy minket is feltámaszt egykor a Mindenható szava.”²⁶ A prédikáció záró sorai is a feltámadásba vetett hitről szólnak.²⁷

Hasonlóan szólt Miklós László (a Sárospataki Református Kollégium tanára, Torna és Zemplén vármegye táblabírája) felett 1841-ben mondott beszédében is, aki kollégája volt a pataki kollégiumban. Ecseteli tanári, emberi mivoltát, felmagasztalja képességeit, tulajdonságait, de nem szól az élet, a halál és a feltámadás összefüggéseiről.²⁸

1855-ben elhunyt gróf Széki Teleki József, a Tiszáninnyi Református Egyházkerület és a Sárospataki Református Kollégium főgondnoka. Temetési beszédét Zsarnay imádsággal kezdi, amelynek végén megszólal a bűnbocsánatkérés, s az a reménység, hogy elnyerhetjük az élet koronáját az egekben.²⁹ Az egész halotti beszédben a hűség, mint kulcsfogalom vonul át. Alapige a Jelenések 2,10: „Légy hű mindhalálig, és néked adom az élet koronáját.” Az itt szereplő „légy hű” megfogalmazás végig a királyhoz, a nemzethez, az országhoz, a családhoz, az egyházhoz való hűsége kidomborításában szólal meg. Ezen túl a kerületében lévő oktatási intézményekért,

²¹ ZSARNAY LAJOS: Halotti beszéd Első Ferenc ausztriai császár és apost. Magyar király Ő Felsége végtiszteletére a S. Pataki Református Templomban 1835-dik esztendő április 5-dik napján mondotta [...] Sárospatak, 1835.

²² Uo., 15–16. p.

²³ ZSARNAY LAJOS: Halotti tanítás, melyet Szabó Lázár hittudomány tanuló nemes ifjú végtiszteletére 1839. év dec. 23-dikán elmondott [...] Sárospatak, 1840.

²⁴ Uo., 5. p.

²⁵ Uo., 6. p.

²⁶ Uo., 13. p.

²⁷ Uo., 19. p.

²⁸ ZSARNAY LAJOS: Halotti tanítás az igazról, néhai tekintetes tudós Miklós László a helv. Vallástételű pataki anyaoskolában politica és statistica k. és r. tanítója, tek. Torna és Zemplén vármegye táblabírája végtiszteletére elmondá [...] Sárospatak, 1841.

²⁹ ZSARNAY LAJOS: Halotti beszéd a hűségről, melyet nagyméltóságú széki gróf Teleki József végtiszteletére [...] tartott. Sárospatak, 1855.

s a nehéz időkben egyházáért végzett áldozatos, buzgó és rendíthetetlen munkáját emeli ki. Saját bevallása szerint „elveszne bátorságom, s félénk zavarba jönnék, ha nekem Telekink egész életét, annak tehetségeit, tulajdonait, tetteit, mint szónoknak hirdetnem és igaz becsök szerint magasztalnom kellene”.³⁰ Az egyházzal úgy beszélt, mint erkölcsi egyesületről, melynek az alapja a hit és vallásos meggyőződés.³¹ Majd pedig egyértelműen schleiermacheri gondolatokat idézett, amikor azt mondja, hogy a hit és a vallás egyesít bennünket Istennel, az által érezzük függésünket a mindenható, legszentebb, legtökéletesebb valótól.³² Beszél a hitről, mint a tiszta erkölcs legbiztosabb alapjáról. Forrása a kegyelemnek, leggyengédebb kincse és legédesebb titka a szívnek stb., amelyet az emberiség előtt Jézus fedezett fel legtisztábban.³³ Gyakran hangzik el az egyházzal és oktatási intézményeivel kapcsolatban a hűség, de az is, hogy azokat a vallásos erkölcsi tökéletesedés végett fontos fenntartani, s hogy az emberekben a nevelés, az erkölcsi tökély és tisztaság terjedjen.³⁴ A következő oldalon mintegy kérdésként teszi fel: „Általában az egyház célja a vallásos és erkölcsi tökéletesedés előmozdításának közöttünk?”³⁵ Hangsúlyozza az egyházhoz való hűséget, de nem a hivatalért, hanem azért a hitért, mely nélkül nem lehet üdvözülni, továbbá az egyház szent céljáért, a vallásos és erkölcsi tökéletesedésért, mely az ember legnagyobb feladata.³⁶ A halálig való hűség jutalma az élet, mely nála ebben a prédikációban úgy szólal meg, hogy aki hű mindhalálig, az nem halhat meg egészen, hanem él. Él a tisztviselők szívében, él a történetek könyvében, él az örök élet tájain.³⁷ A végén pedig úgy szól az elhunytáról, mint aki bement az égi dicsőség honába, ahol elveszi méltó jutalmát, s ahol él zavartalan boldogságban.³⁸ Végigolvasva a beszédet, különlegességét, másságát abban tapasztalhatjuk, hogy túlnyomórészt az elhunyt tevékenységének, nagyságának méltatása domborodik ki, de nem nélkülözi a munkáért járó isteni jutalom, az örök élet, az üdvösség tényének említését sem.

Kóczán József alsózempléni segédgondnok felett 1860-ban mondott beszédet. E beszéd elmondásakor már beiktatott püspök. Az egész prédikáción keresztül egyetlen alkalommal kap hangot az a meggyőződés, hogy az elhunyt megnyeri az élet koronáját.³⁹ A prédikáció szinte teljes egészében az elhunyt személyét, munkáját méltatja.

Zsarnay Lajos temetési beszédeit olvasva és elemezve megállapíthatjuk, hogy az a fajta korszellem, ami a különböző irányzatok kialakulásával jellemző volt már a lelkipásztorokra is, nála nem található. Nem kérdőjelezte meg a bibliai igazságokat, nem vetette el a református egyház alapjait

³⁰ Uo., 5. p.

³¹ Uo., 20. p.

³² Uo., 20. p.

³³ Uo., 21. p.

³⁴ Uo., 22. p.

³⁵ Uo., 23. p.

³⁶ Uo., 25. p.

³⁷ Uo., 25. p.

³⁸ Uo., 27. p.

³⁹ ZSARNAY LAJOS: Halotti prédikáció néhai nagyságos Kóczán József alsó-zempléni segéd gondnok végtisztességére 1860. sept. 9. napján, Gesztelyben. Pest, 1861. 14. p.

képező dogmákat. Nem osztotta Schleiermacher nézetét, aki a feltámadást a hit szempontjából közömbösnek tartotta, történelmi síkra terelve, egyenrangúvá tette minden más történelmi eseménnyel. Igaz időnként a schleiermacheri gondolatvilág teret nyert beszédeiben, de csupán egyes tételek megfogalmazásában. Teleki József feletti prédikációjában olvashattuk azt a schleiermacheri gondolatot, hogy a hit és a vallás egyesít bennünket Istennel, az által érezzük függésünket a mindenható, legszentebb, legtökéletesebb valótól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy követője lett volna a romantika atyjának vagy annak a liberális irányzatnak, amelybe később Schleiermachert besorolták. De nem képviselte a liberalizmus elvét sem, ami szerint Krisztus feltámadása nem testileg, hanem szellemileg történt. Igaz, hazánkban a teológiai liberalizmus a 19. század második felében bontakozott ki, így az előtte még nem lehetett ismert. Mindez nem jelentette, hogy a német területről kiindult liberális gondolkodás nem jutott már el hozzá. Ha el is jutott, gondolkodására nem volt hatással, amit abból is láthatunk, hogy az *Apologetika*⁴⁰ c. művében arra biztatta hallgatóit, hogy mindazt, amit koruk az ész mérlegére helyezett, az ortodoxia elveiből kiindulva bizonyítsák be: Krisztus isteni, megváltói személyét, a csodák létét, isteni eredetét, a keresztyénség alapjait, a Szentírás Istentől való ihletettségét stb. Mindezeket pedig a Szentírásból kiindulva, a szupranaturalizmus – racionalizmussal és liberalizmussal szembeszálló – álláspontjából, de mondhatnánk, hogy az ortodoxia vonalán képviselte. Ugyancsak ebben a munkájában írta, hogy az összes keresztyén ember tudatában az eredeti elv: a Krisztusban való igaz váltság, aminek változatlansága megáll, és hogy az egyházban mindig megvan Krisztus eredeti kijelentésének hiteles és változatlan tudata. Ha ez másképpen lenne vagy változna, maga a keresztyén vallás elve és lényege is változna, de ez változatlan. Temetési beszédeiben mindezt tetten érjük. De megtaláljuk az örök életre, feltámadásra vonatkozó megnyilatkozásait, amelyek, mint saját meggyőződésből fakadó hitvallások fogalmazódtak meg. Lehet, hogy nem minden prédikációjában érhető tetten a konkrét megfogalmazás, és orációjában nem is fordul elő, s néha csak körülírja azokat, de ott van a rájuk való utalás: „Nem kételkedhetünk tehát a felől, hogy mint Lázárt, úgy minket is feltámaszt egykor a Mindenható szava.”

⁴⁰ ZSARNAY LAJOS: *Apologetika*. Sárospatak, 1858.

A Trianont követő „zűrzavar” Lorenzo Schioppa apostoli nuncius szemével (1920. október–december)

Hamerli Petra

Lorenzo Schioppa (1871–1935) justinianopolisi érsek, Magyarország első apostoli nunciusa 1920. október 5-én nyújtotta át megbízólevelét Horthy Miklós magyar kormányzónak. Magyarországi kiküldetése 1925. április 27-éig, Hágába történő áthelyezéséig tartott. Budapesti külügyi tevékenységének első hónapjaiban a nunciusnak a trianoni békeszerződés aláírását követő, szinte sokkos állapottal kellett szembesülnie, amelyet főként az ország határainak drasztikus megváltoztatása okozott. Az eredeti területének kétharmadát, s magyarajkú lakosságának egyharmadát elveszítő Magyarország bel- és külpolitikai, társadalmi, vallási, gazdasági és szociális téren egyaránt válságban volt, amelyet Schioppa már ebben a néhány hónapban is meglehetősen jól érzékelt, amiről az 1920-as nunciusi jelentések tanúskodnak.

A politikai tárgyú jelentések képet adnak az országot foglalkoztató olyan főbb problémákról, mint a pártok közötti viszálykodás, a protestáns-katolikus nézeteltérések, a földreform vagy a királykérdés alakulása. Schioppa ezt a – saját szavaival élve – „zűrzavart” a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek tulajdonította. Azt, hogy a nuncius milyen eseményekre, kérdésekre figyelt fel a megváltozott viszonyrendszerű Magyarországon, azért is érdemes nagyító alá venni, mert ezeken a benyomásokon át képet kaphatunk arról, hogy külföldön – jelen esetben a Vatikánban – miként ítélték meg minket, magyarokat, és a Trianon okozta nemzeti traumát, amely mindmáig jelen van a magyar gondolkodásban.

Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy a budapesti apostoli nunciának milyen benyomásai voltak a trianoni békeszerződés aláírását (1920. június 4.) követő magyar politikai helyzetről. Az, hogy a Szentszék megbízottja miként látta Magyarországot, Schioppa 1920-ban kelt jelentései összefoglalásának segítségével ismerhető meg. Mielőtt azonban áttérnék a jelentésekre, fontosnak tartom röviden felvázolni a budapesti nunciátúra felállításának körülményeit.

A nunciátúra felállítása

Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai gyakorlatilag az államalapítás koráig nyúlnak vissza, miután az első koronázott magyar király, Szent István (1000–1031) megteremtette a magyarországi egyházszervezet alapjait.¹ Noha Magyarországon a katolikus felekezet nem egyedüli vallás volt – a katolikusok mellett jelentős tényezőt jelentettek a protestánsok és az evangélikusok, valamint jelen volt hazánkban az izraelita, az ortodox és az unitárius vallás is –, a katolicizmus mégis fontos szerepet töltött be a magyarság körében a 20. század elején is. Ebből fakadóan a legradikáli-

¹ FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. I. köt. Bp., 1901. 3. p.

sabb baloldaliak kivételével mindegyik politikai csoport törekedett a katolikus egyházzal való jó viszony fenntartására az első világháborút követően is. Az Apostoli Szentszékekkel történő diplomáciai kapcsolatfelvétel igénye a Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezésével (1918. október 31.) együtt kikiáltott első magyar köztársaságban rögtön megfogalmazódott.

A dualista államalakulat fennállásának idején Magyarország is a bécsi nunciatura fennhatósága alá tartozott, amelyet a forradalmak hónapjaiban Teodoro Valfré di Bonzo gróf, címzetes érsek, apostoli nuncius (1916–1920) vezetett. Magyarország hercegprímása, Csernoch János bíboros esztergomi érsek (1912–1927) 1918. november 20-án levélben fordult XV. Benedek pápához (1914–1922), amelyben feltárta azt a veszélyt, amelyet az egykori Monarchia nemzetiségeinek követelései jelentettek az országra nézve. Mint a bíboros összegezte, az utódállamok követeléseinek teljesülése esetén Magyarország területe hozzávetőlegesen 50–60 ezer km²-re csökkenne, tengeri kijárat nélkül.² Ezek a változások nyilvánvalóan az egyházmegyék területét is érintették, ráadásul az utódállamok – Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Jugoszlávia) – egyike sem katolikus többségű ország volt, aminek következtében az új állam területére kerülő hívek sorsa is aggasztotta mind a hercegprímást, mind Valfré di Bonzót. Utóbbi aggályát fejezte ki az egyre erősödő kommunizmus miatt is.³

Noha az „őszirózsás forradalom” eseményei maguk után vonták az egyházi személyeket ért atrocitásokat is, amelyek javarészt a vagyonszerzésre irányultak,⁴ a katolikus egyház késznek mutatkozott arra, hogy konszolidált viszonyt alakítson ki az új kormányzattal. A magyar püspöki kar 1918. november 20-án levélben köszöntötte Károlyi Mihályt és kormányát, kijelentve, hogy a független Magyarország megalakulását

„a püspöki kar meleg, hazafias érzéssel fogadja, azt fenntartás nélkül elismeri és biztosítja a magyar népköztársasági kormányt, hogy a nehéz viszonyok közt a független, önálló Magyarország kiépítésében minden erejével támogatni fogja. Eddig egyház és állam szoros kapcsolatban állott, és az egyház Szent István koronájának fényes oltalma alatt fejtette ki áldásos tevékenységét az igazi lelki kultúra javára: e hivatásában ezentúl is el fog járni abban a tudatban, hogy bármint változzék is el az államforma, a néplelék igényei az erkölcsi tisztulásra és megváltásra el nem változnak, s ab-

² ICKX, JOHAN: A Pápai Államtitkárság Második Szekciójának Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok jelentősége a magyar egyháztörténetírás számára. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015. Szerk.: Fejérdy András. Bp.–Róma, 2015. 45–60. p., 45. p.

³ TÓTH TAMÁS: A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015. Szerk.: Fejérdy András. Bp.–Róma, 2015. 61–74. p., 62–63. p. (A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918. december 1-jén ezen a néven alakult, az ismertebb „Jugoszlávia” elnevezés csak 1929-ben lett hivatalossá. Azonban a korabeli források túlnyomóan ezt megelőzően is Jugoszlávia néven írtak az államról, így a történetírásban általánosan elfogadott elv az utóbbi elnevezés használata az 1918 és 1929 közötti eseményekre vonatkozóan is. Tanulmányomban én is ezt a hagyományt követem – H. P.)

⁴ TENGELY ADRIENN: A magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, 2011. 13. p.

ban a reményben, hogy e hivatásnak még kormányzati szempontból való fontossága is arra fogja indítani a magyar népkormányt, hogy az egyház és állam jobb viszonyát az egyház szabadságának biztosításával, az illetékes tényezőkel rendezni fogja.”⁵

A püspöki kar kedvező hozzáállása nyilvánvalóan fontos volt a magyar–szentszéki kapcsolatok felvételének szempontjából is, amely a Szent-székek elsősorban a határváltozásokkal együtt az egyházszerkezetben is jelentkező területi, anyagi, és közigazgatási módosulások tisztázása, illetve – az új államformára való tekintettel – az egyház és állam viszonyának alakulása – ezen belül is elsősorban a főkegyúri jog kérdésének rendezése – végett volt fontos.⁶ A diplomáciai közeledésre az Apostoli Szentszék részéről is szándék mutatkozott, amelyet Valfré di Bonzo Csernoch bíboros útján tudatott Károlyival.⁷ A magyar kormány nem csupán a megváltozott körülmények között felmerülő egyházi kérdések – a főkegyúri jog, az intézményrendszer vagy a birtokok sorsa – végett tartotta fontosnak a Szent-székekkel való kapcsolatfelvételt, hanem azért is, mert a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása kitörést eredményezett volna a nemzetközi elszigeteltségből. Ezen felül a magyar politikusok abban reménykedtek, hogy a pápának sikerül közbenjárnia majd annak érdekében, hogy az antant hatalmak kedvezőbb békefeltételeket szabjanak ki Magyarországra nézve.⁸ Mint Csernoch írta Károlyinak, a magyar püspöki kar azzal a kéréssel fordult a Szentszékhez, hogy a pápai állam „az entente-hatalmaknál a létföltételeiben megtámadott Magyarország védelmére keljen.”⁹

Károlyi válaszlevelében biztosította Csernoch bíborost arról, hogy tüstént továbbította mind a hercegprímás, mind pedig Valfré di Bonzo levelét a külügyminisztérium felé azzal a céllal, hogy megkezdődhessen a kapcsolatfelvétel előmozdítása. A miniszterelnök egyúttal kérte Csernochtól, hogy vesse latba befolyását annak érdekében, hogy Magyarország és a Vatikán között mihamarabb létrejöjjön a diplomáciai összeköttetés, továbbá, hogy a Szentszék elismerje a nemrégiben kikiáltott Magyar Népköztársaságot.¹⁰ Ezt követően Persián Ádám katolikusügyi kormánybiztos és Csiszárík János, a külügyminisztérium kánonjogi tanácsos felkeresték a bécsi nunciust, hogy tárgyaljanak a kapcsolatfelvételtől,¹¹ azonban a hivatalos megbeszélésekkel Károlyi nem őket bízta meg, hanem Charmant Oszkár bécsi magyar követet, aki a család ügyvédjeként a miniszterelnök bizalmi embere volt.

⁵ Károlyi Mihály levelezése. I. köt. 1905–1920. Szerk.: Litván György. Bp., 1978. (továbbiakban: Károlyi-levelezés, 1978.) 311. sz. irat. A magyar püspöki kar Károlyi Mihályhoz, 1918. november 20. Uo., 287–288. p.

⁶ ÉRSZEGI MÁRK AURÉL: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015. Szerk.: Fejérdy András. Bp.–Róma, 2015. 75–84. p. (továbbiakban: ÉRSZEGI, 2015.) 75. p.

⁷ ÉRSZEGI, 2015. 76. p.

⁸ ÉRSZEGI, 2015. 75. p.

⁹ Károlyi-levelezés, 1978. 297–298. p. 321. sz. irat. Csernoch Károlyinak, 1918. november 28.

¹⁰ Uo., 332. p. 346. sz. irat. Károlyi Csernochnak, 1918. december 21.

¹¹ ÉRSZEGI, 2015. 76. p.

Károlyi 1919 januárjában kettős megbízatással küldte Rómába Charmant-t, akinek feladata egyfelől az volt, hogy politikai tárgyalásokat kezdeményezzen Olaszországgal, amely az antanthatalmak közül egyedülként mutatkozott hajlandónak szorosabb kapcsolatokat kialakítani Magyarországgal, másfelől pedig ki kellett puhatolnia, hogy mely másik államok fogadnák esetleg szívesen Magyarország közeledését.¹² Római útja során Charmant a Vatikánba is ellátogatott, ahol Pietro Gasparri bíboros, a Vatikáni Államtitkárság Rendkívüli Egyházi Ügyekért felelős titkára (1922–1930) mellett XV. Benedek pápa is fogadta a magyar küldöttet. Az audienciák során Charmant a lehető legnagyobb előzékenységgel találkozott, mind az államtitkár, mind a pápa késznek mutatkozott a budapesti nunciatúra felállítására. Siker esetén könnyebben kezelhetőnek vélték az egyházi birtokok ügyét és a szétszakított egyházmegyék kérdését, valamint a Vatikánban feléledt a remény, hogy lehetőség nyílik a főkegyúri jogtól való megszabadulásra.¹³

Az események kedvező alakulásának azonban a Tanácsköztársaság kikiáltása véget vetett. A proletárdiktatúra idején egyházüldözés vette kezdetét, s a rezsim kimondta az állam és az egyház szeparációját, valamint az állami szintű, intézményes keretek között zajló vallásgyakorlás tilalmát. Ennek címén a Kun Béla-kormány gyakorlatilag teljeskörűen akadályozta az egyházak tevékenységét, és ellehetetlenítette a magyar–szentszéki kapcsolatok kibontakozását is.¹⁴ A szegedi ellenkormány azonban igyekezett fenntartani a kapcsolatokat a Szentszékkal.¹⁵

A Tanácsköztársaság bukását követően József főherceg a bécsi nunciatúra Budapestre költöztetését vetette fel Valfré di Bonzónak, és Csernoch, valamint Bethlen István is szorgalmazták a diplomáciai kapcsolatok felállítását. A nunciatúra áthelyezésébe Gaspari bíboros nem egyezett bele, így a békeszerződés aláírását megelőzően nem valósult meg a kapcsolatfelvétel.¹⁶

A trianoni eseményeket követően Magyarország nemzetközi státusza rendeződött, ami felgyorsította a diplomáciai közeledést. Magyarország első szentszéki követe, a legitimista Somssich József 1920. július 26-án nyújtotta át megbízólevelét XV. Benedek pápának, ami a szentszéki magyar követség hivatalos megnyitását jelentette.¹⁷ Ezután sor kerülhetett arra, hogy a már 1920 márciusában kinevezett nuncius, Lorenzo Schioppa – akit a pápa nem kívánt Magyarországra küldeni a szentszéki magyar követ megérkezése előtt – is megkezdhesse magyarországi küldetésének előkészületeit. Augusztus 10-én XV. Benedek a justinianopolisi címzetes érseki címet adományozta Schioppának, és hivatalosan is kinevezte budapesti

¹² HAMERLI PETRA: Magyar–olasz kapcsolatok a padovai fegyverszünetől a Tanácsköztársaság végéig. In: *Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika*. Szerk.: Zachar Péter. Bp., 2014. 154–214. p., 176–177. p.

¹³ ÉRSZEGI, 2015. 77. p. A főkegyúri jog (ius supremi patronatus) a magyarországi uralkodókat megillető jog volt, amelynek értelmében a király befolyásolhatta, hogy kik nyernek el vezető egyházi tisztséget Magyarországon. A köztársaság kikiáltását követően felvetődött, hogy e jog megilleti-e a köztársasági elnököt is.

¹⁴ GERGELY JENŐ: *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*. Bp., 1997. (továbbiakban: GERGELY, 1997.) 10. p.

¹⁵ Uo., 79. p.

¹⁶ Uo., 80. p.

¹⁷ Uo., 13. p.

apostoli nunciussá.¹⁸ Ezzel megtörtént a nunciatúra felállítása, így az Apostoli Szentszék és Magyarország között helyreálltak a diplomáciai kapcsolatok.

A nunciatúra, amely a pápai állam külképviseletét hivatott ellátni, a Pápai Államtitkárság (Segreteria di Stato della Santa Sede) felügyelete alatt áll, amelynek vezetője a bíboros államtitkár.¹⁹ A nuncius feladata kettős. Egyfelől a fogadó állam kormányával tartja fenn a diplomáciai kapcsolatokat, másfelől a helyi katolikus egyháznál képviseli a pápát, mint az egyetemes egyház vezetőjét. Ez utóbbinak köszönhetően a nuncius a többi diplomatánál jóval kiterjedtebb kapcsolatrendszerrel rendelkezik, amiből következően információi is részletesebbek.²⁰ A Szentszék követe a jelentéseit a misszió vezetőjeként írja alá, és a bíboros államtitkárnak címezi. Tartalmukat tekintve a jelentések átfogóbb helyzetjelentést adnak egy adott viszonyról vagy egy konkrétabb témáról.²¹

Schioppa jelentései, 1920. október–december

Lorenzo Schioppa 1920. október 5-én, ünnepélyes fogadtatástól kísérve érkezett meg budapesti állomáshelyére. Miután megegyezés született a nunciatúra felállításáról, augusztusban Gasparri a Schioppának adott követi alaputasításában összefoglalta Magyarország politikai, nemzetiségi és vallási viszonyait és a nunciusnak az ezekkel kapcsolatos feladatait, amelyek főként az egyházmegyék és az egyházi javak rendezésére, az egyházi javadalmak betöltésére, és a főkegyúri jog gyakorlása kérdésének megoldására irányultak.²²

Az új megbízott az iránymutatás alapján igyekezett mélyebben megvizsgálni az említett problémákat, s benyomásairól a Gasparri bíborosnak címzett jelentéseiben számolt be. Elsőként a pártokról és a kormánytagokról tudósított. Bemutatta a Magyarországon teret nyert politikai ideológiákat, és képet rajzolt az általa legjelentősebbnek ítélt magyar politikusokról is.

A pártok és a kormánytagok

A Magyarországra érkezését követően készített első politikai jelentésében, 1920. október 24-én Schioppa az 1920 januárjában zajlott választások eredményeképp a nemzetgyűlésbe jutott magyar pártokat vette szemügyre.²³ A nuncius megbízatásának kezdetekor Teleki Pál kormánya

¹⁸ ÉRSZEGI, 2015. 81. p.

¹⁹ ÉRSZEGI MÁRK AURÉL: Magyarország helyzete 1918 őszén a pápai nuncius szerint. In: *Episcopus, archiabbas, benedictinus, historicus ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Szerk.: Somorjai Ádám OSB – Zombori István. Bp., 2016. 353–372. p., 354.p.

²⁰ Uo., 355. p.

²¹ Uo., 354. p.

²² TÓTH KRISZTINA: Lorenzo Schioppa nuncius követutasítása. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015.* Szerk.: Fejérdy András. Bp.–Róma, 2015. 85–106. p., 85. p. (A követutasítás részletes elemzését lásd Tóth Krisztina idézett tanulmányában.)

²³ A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatokért Felelős Szekciójának Történeti Levéltára, Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria

volt hatalmon (1920. július 19–1921. április 14.), amely a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és az Országos Kisgazda-és Földműves Párt koalícióján alapult.²⁴ A szocialisták nem szereztek mandátumot, aminek okát a nuncius abban látta, hogy az általa egyszerűen csak „kommunizmus” névvel illetett Tanácsköztársaság bukása után Magyarország harcot hirdetett a proletárdiktatúra életre hívó eszmék ellen. Ez eredményezte a proletárdiktatúra alatt sokat szenvedett kisbirtokosok komoly politikai tényezővé történő fejlődését is. E két párton kívül a Nemzeti Demokrata Polgári Párt szerzett pár mandátumot Budapesten, illetve bekerült a nemzetgyűlésbe néhány független képviselő is.²⁵

Schioppa tájékozódott mind a nemzetgyűlésbe jutott, mind pedig a kívül rekedt, de ennek ellenére jelentős politikai tényezőt képviselő pártok programjáról. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjáról Schioppa úgy vélekedett, hogy a régi Katolikus Néppárt alakult át oly módon, hogy nevének megváltoztatásával új párt látszatát keltette, és a Néppárt programja is csekély mértékben módosult, ám a tagok a régiak maradtak. Az egykori Néppárt nem tekinthető felekezeti pártnak, bár programjában kötelező érvényűre emelkedett a kereszténység és az egyház védelme. A tagok túlnyomó többsége a katolikusok közül került ki, s a vezetők között több egyházi személy is helyet kapott, aminek eredményeképp az ellenzék klerikális pártnak is hívta a Néppártot. A KNEP tagjai javarészt konzervatívok voltak, de demokraták és keresztényszocialisták is akadtak közöttük. Ők XIII. Leó pápa tanításának szellemében igyekeztek formálni programjukat.²⁶ Schioppa meglátásai – amelyek alapján a KNEP-et nem tartotta tisztán felekezeti alapon szerveződő pártnak – helyesnek bizonyultak, ugyanis a „keresztény” jelző a korszakban a Tanácsköztársaság – és általában véve a bolsevik rezsim – ateizmusával való szembefordulást volt hivatott kifejezésre juttatni.²⁷

Az Országos Kisgazda- és Földműves Pártról a nunciusnak az volt a benyomása, hogy tagjai zömmel a vidéki gazdálkodók közül kerültek ki, tekintve, hogy a párt a mezőgazdászok érdekeit védte, s sokat ígérő földre-

del Vaticano (továbbiakban: S.RR.SS.). Affari Ecclesiastici Straordinari (továbbiakban: AA.EE.SS.). Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 47. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

²⁴ A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) az egykori Katolikus Néppárt utóda. 1922-től az Egységes Párt vette át a helyét, amely – több névváltoztatáson keresztül – 1944-ig volt kormánypárt. Az Országos Kisgazda-és Földműves Párt 1919 és 1922 között működött, beolvadt a Bethlen-féle Egységes Pártba.

²⁵ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 47. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

²⁶ XIII. Leó pápa nevéhez fűződik a „Rerum Novarum” kezdetű enciklika (1891), amelynek lényege a katolikus egyház szerepvállalásával, keresztény értékek mentén megvalósuló szocialista társadalmi reform. A pápa sérthetetlennek nyilvánítja a magántulajdont, mint az emberi lét alapvető természetét, a családot helyezi a társadalom középpontjába az állammal szemben, és az egyház feladatául tűzi ki a társadalmi problémák igazságos megoldásának keresztény alapon történő elősegítését.

²⁷ PÜSKI LEVENTE: A Horthy-rendszer (1919–1945). Bp., 2006. (továbbiakban: PÜSKI, 2006.) 43. p.

formával kecsegtetett. A párthoz csatlakoztak azok is, akik a KNEP-ben klerikális tényezőt láttak. A Nemzeti Polgári Demokrata Pártra Schioppa a liberális és radikális zsidóság bázisaként tekintett. A nuncius megemlíttette a KNEP-ből kivált Keresztény Nemzeti Pártot, amely Schioppa szerint döntően antiszemita elveket vallott. A pártot Friedrich István egykori miniszterelnök alapította.²⁸

A KNEP – még Friedrich kiválása előtt – heterogén párt volt, amelyen belül két irányzat határozottan elkülöníthetővé vált. Az egyik a *Rerum Novarum* nyomán jelentkező keresztényszocialista tanokat kívánta érvényre juttatni, amelyeket Magyarországon Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök képviselt leglátványosabban. Ő egy keresztény elveken álló társadalmi-politikai tömegmozgalom kiépítésének szükségességét vallotta. A másik irányzatot Ernst Sándor képviselte, aki mérsékletre intett a szociális reformok terén. A zsidóság jogainak korlátozása a párt egészen belül általánosan elfogadott törekvésnek bizonyult.²⁹

Schioppának a választókról és a párttagokról egyaránt az volt a benyomása, hogy hitüknél fogva nem valódi keresztény emberek voltak, csupán egy akkoriban divatos tendenciát követtek, illetve a keresztény diskurzussal fejezték ki zsidóellenességüket. Magyarországon ugyanis sokan a zsidóságot tették felelőssé a háború utáni helyzetért, valamint gyakori téma volt, hogy a kereskedelem, az ipar és az ország vagyonának jelentős része a zsidók kezében összpontosul. Ezt figyelembe véve Schioppa úgy vélte, hogy a magyar politikában a „keresztény” jelző a „magyar” szinonimájaként, s nem pedig vallási hovatartozásként jelenik meg. A képviselőkről összefoglalóan a nuncius csak annyit írt, hogy karrierre vágyó, pusztán önös érdekeket szemlélő emberek, akik csak a korban oly divatos antiszemitizmussal foglalkoznak.³⁰

Ami a Parlament képviselőinek felekezeti hovatartozását illeti, a 205 képviselőből 110-en katolikusok, 75-en protestánsok (reformátusok és evangélikusok), négyen zsidók és 16-an egyéb, nem bejegyzett vallásúak voltak. A parlamentbe nem jutott politikai tényezők közül a legjelentősebbnek Schioppa a szocialistákat tömörítő Magyar Munkások Országos Pártját tartotta. Ez a párt csaknem 100 ezer tagot számlált a fővárosban, és közel ugyanennyit vidéken. A proletárdiktatúra idején betöltött szerep végett ugyan nem kerülhetett hatalomra, de ennek ellenére nagyon intenzív agitációt folytatott, aminek következtében Schioppa a párt közelgő megerősödésére számított. A programja materialista és keresztény-ellenes volt, és tagjai között szinte kizárólag zsidó származásúakat számlált.³¹

1920. október 28-án kelt jelentésében a Szentszék magyarországi képviselője az általa legjelentősebbnek vélt politikusokról alkotott véleményét ismertette Gasparrival. A kormányfő, az intelligens és ambiciózus Teleki Pál gróf, a nuncius meglátása szerint sokkal inkább

²⁸ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 47. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

²⁹ PÜSKI, 2006. 45. p.

³⁰ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

³¹ Uo. (A Tanácsköztársaság bukását követően a kommunista-szocialista körök legálisan nem tevékenykedhettek.)

geográfus, mint politikus alkat volt. A két kormánypárt között igyekezett semleges maradni, de alapvetően a konzervatív politikusok közé tartozott. Noha családjának nagyobb része protestáns felekezetű volt, ő maga katolikus hitet vallott. Sikerült elnyernie a kormányzó és a parlament nagy részének bizalmát.³²

A földművelésügyi miniszter Rubinek Gyula, a kisgazdapárt vezetője³³ volt. A mezőgazdasági kérdéseket nagyon fontosnak tartotta, a nuncius szerint kizárólag ezek foglalkoztatták. Nevéhez kötődik a földreform³⁴ előkészítése is. Mindenáron parlamenti többségre kívánt szert tenni, azonban Horthy nem látta volna őt szívesen kormányfőként. Rubinek ellenezte a Habsburg-ház újbóli trónra lépését, mindazonáltal készen mutatkozott alkalmazkodni a királykérdés bármilyen kimenetelű megoldásához. Felekezeti hovatartozását tekintve katolikus volt, azonban nem gyakorolta a vallását.³⁵

Mint „másik földművelésügyi minisztert”, Schioppa említette Nagyatádi-Szabó Istvánt is, aki nehéz utat járt be, amíg a miniszteri székbe került. Bár nem volt lángelme, sokakban bizalmat ébresztett az egyenességével. Rubinekhez hasonlóan ő is a földreform elkötelezett híve volt, amelyet radikálisabb módon kívánt kivitelezni. Felekezetiileg kálvinista, és a református kisbirtokosok éppen úgy elkötelezett hívei, mint a kis falvakban élő zsidóság.³⁶

A kultuszminiszter a keresztény párti dr. Haller István volt, aki aktív, ambiciózus kereszténydemokrata hírében állt. Teológiát is hallgatott. Bár műveltsége felszínes volt, mégis képesnek bizonyult arra, hogy befolyást gyakoroljon a tömegekre. Rendszeresen részt vett a szentmiséken, ám mégsem lehetett buzgó katolikusként tekinteni rá. A keresztény értékrend győzelmében őszintén bízott. Szervezőkészsége és személyisége általános tiszteletet váltott ki.³⁷

Vass József közéleti miniszterről – aki Rómában tanult, és katolikus pap volt – a nuncius felemás véleménnyel volt. Vass pozitív tulajdonságaként említette a miniszter aktivitását és fáradhatatlanságát valóban a vas szívósságára emlékeztetett, vagyis a neve találónak bizonyult. Vass Józsefet mindig is a szociális kérdések foglalkoztatták, aminek okát Schioppa abban látta, hogy nem rendelkezett különösebb politikai tehetséggel. Ennek ellenére Vass „sajnálatos módon túlságosan tudatában

³² Uo.

³³ Itt Schioppa tévedett, ugyanis a kisgazdapártot Nagyatádi-Szabó István vezette. Ekkor, 1920 augusztusától ő volt a földművelésügyi miniszter is. Előtte valóban Rubinek Gyula töltötte be a posztot.

³⁴ Eredetileg Nagyatádi-féle földreform, azonban – tekintve, hogy Nagyatádi radikális elképzeléseket vallott ezen a téren – a kormány Rubinekre bízta a végleges tervezet kidolgozását, amelyet Nagyatádi tiszteletben tartott, s a tervezetet elfogadta.

³⁵ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 57. foll. 38r–39v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 28.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

volt saját értékének, a kelleténél nagyobbra tartotta magát, és rendkívüli ambícióval bírt”.³⁸

A külügyminiszteri posztot Csáky Imre töltötte be, aki már az Osztrák–Magyar Monarchia idején is miniszter volt. Csáky nevét az olyan liberális intézkedések tették ismertté, mint az újszülöttek vallási felekezetének szabad megválasztása, vagy a polgári házasság intézményesítése. Schioppa úgy látta, hogy Csáky – akinek az édesanyja protestáns volt – otthonról hozta magával a liberális szemléletet. Mindazonáltal jó katolikusnak tűnt, aki biztosan nem ártana a katolikus egyháznak.³⁹

Bár nem volt kormánytag, Schioppa megemlítette Apponyi Albertet is, aki – bár korábban visszavonult a politikától – 1920-ban ismét felbukkant a politikai életben, mint a legitimisták vezetője. A nuncius Apponyi javára írta, hogy jó katolikus és intelligens, ám ezzel együtt kiemelte, hogy gyenge és túlságosan megengedő személyiség.⁴⁰

Összességében a nunciának az volt a benyomása, hogy – tekintve, hogy mind a kisgazdák, mind a keresztény-nemzetiek igyekeztek keresztény alapon szereződni – a koalíció nem lesz hosszú életű. Mivel mindkét párt önállóan kívánt működni, rivalizáltak egymással a nemzetgyűlésben, aminek következtében a pártfúzió – amely Schioppa szerint a legkedvezőbb megoldást nyújtotta volna – lehetetlennek bizonyult.⁴¹

Végeredményben Schioppa arra a következtetésre jutott a magyar kormányt illetően, hogy a kormánytagok közül „titokban mindenki a saját hasznára dolgozik, és mindannyian azt kívánják, hogy sokáig tartson a király nélküli királyság állapota, amelyben nem működik parlament, csak nemzetgyűlés. Ez a helyzet ugyanis kedvez az egyéni érdekek érvényesítésének.”⁴²

Az ország belpolitikai helyzete

Schioppa „zűrzavarosnak” minősítette Magyarország belpolitikai helyzetét, amelynek okát a trianoni békeszerződés által okozott sokkban látta. Megemlítette, hogy a rendelkezések érvénybe léptetésével Magyarország elveszítette területének kétharmadát, így nyitottá vált bármely megszálló ellenség előtt. Ezen túl erdői, ásványkincsei és egyéb nyersanyag-készlete is határon túlra került, így az egyetlen terület a magyar gazdaság számára a

³⁸ „Disgraziatamente ha coscienza esagerata del suo valore, si sente qualche cosa, ed è guastato da una grande ambizione.“ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 57. fol. 39v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 28.

³⁹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 10. foll. 27r–29v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 5.

⁴⁰ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 47. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

⁴¹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 57. foll. 38r–39v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 28.

⁴² „lavorano forse nascoste ognuna per conto proprio e tutte intese a prolungare il più che si possa l’attuale precaria situazione di un regno senza Re e di un Parlamento con le sole funzioni di Assemblea Nazionale, situazione assai vantaggiosa poi propri interessi velati“ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 57. fol. 39v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 28.

mezőgazdaság maradt. A trianoni rendelkezések igazságtalanságát Schioppa szerint még az antant államok képviselői is elismerték, kivéve az angolokat, akik túlságosan keményen ítélték meg Magyarországot. A nuncius úgy vélte, hogy a békeszerződés ratifikálásával, és a királykérdés aktuálisává válásával a helyzet még súlyosabb lesz.⁴³

Szerinte a széthúzó pártok között csak egyetlen dologban fedezhető fel összhang, ami nem más, mint a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak orvoslására való törekvés. A megoldási javaslatok, amelyekkel Schioppa találkozott, eltérőek voltak. Egy kis csoport a háborút fontolgatta, a túlnyomó többség pedig a revízió lehetőségében reménykedett, amelyet a Millerand-féle levélre alapozott.⁴⁴ Az Alexandre Millerand francia miniszterelnök által a trianoni szerződéshez csatolt levél ugyanis kilátásba helyezte a dokumentumban foglalt rendelkezések esetleges megváltoztathatóságát.⁴⁵ Visszatérve a jelentéshez, a megoldáskeresés során néhányan várakozó álláspontra helyezkedtek, s csak nagyon kevesen voltak azok, akik úgy vélték, hogy Magyarország sorsa már eldöntött. A királykérdés tekintetében még ennél is megosztottabb volt a magyar társadalom. Ebben a helyzetben a régi hatalmi elit átadta a terepet az újaknak, akikről az ország megmentését remélték.⁴⁶

1920. november 14-én Schioppa úgy látta, hogy addigra egyértelműen átvette az uralmat a zűrzavar. A kormány mindent megtett a kedélyek lecsillapításáért, ami az energikus nyomás miatt néhány esetben sikerült is, ám akadályt jelentett az, hogy a pártok vezetői pedig személyes ambícióik megvalósításáért küzdöttek ahelyett, hogy a feladatukat végezték volna. Ehhez a belpolitikai válsághoz járul még a trianoni békeszerződés közelgő, kikényszerített ratifikálása, amelynek a nuncius szerint „beláthatatlan következményei lesznek Magyarország politikai és gazdasági életére nézve”.⁴⁷

Schioppa úgy ítélte meg, hogy Magyarország amúgy is nehéz helyzetét tetézte az is, hogy a forradalmak – különösen a Tanácsköztársaság – idején számos félkatonai szervezet létesült, amelyek 1920 novemberében még mindig veszélyeztették az ország belső békéjét. Mivel a bolsevikok elleni küzdelemben való szerepvállalás végett a magyarság jelentős hányada hősként tisztelte ezeket a katonákat, a Nemzeti Hadsereg nem merte feloszlítani a szabadsapatokat. A félkatonai alakulatok tevékenysége azonban több esetben véres kimenetelű volt, s a kormány – a nuncius meglátása szerint – nem bírt olyan mértékű tekintéllyel, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy nyomást gyakoroljon ezekre az elemekre. A szélsőséges katonai csoportok

⁴³ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 47. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ GERGELY, 1997. 18. p.

⁴⁶ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 47. foll. 34r–37v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 24.

⁴⁷ „...avrà conseguenze incalcolabili nella vita politica ed economica dell’Ungheria...” S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 117. fol. 40v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 14.

(A nemzetgyűlés 1920. november 15-én ratifikálta a trianoni békeszerződést – H. P.)

közül Schioppa az Ébredő Magyarok Egyesületét tartotta legveszélyesebbnek, amely folyamatos háborút vívott a zsidóság ellen.⁴⁸

A trianoni békeszerződés ratifikálásának napján, 1920. november 15-én Teleki Pál kormánya nevében benyújtotta lemondását, amelyet a kormányzó nem fogadott el. Így a válság pillanatnyilag megoldódott, és a keresztény–kisgazda koalíció továbbra is hatalmon maradt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy konszenzus jött volna létre a különböző nézeteket valló csoportok között. Sőt, „mintha még nem lettek volna elegen a meglévő politikai pártok, ma a sajtó bejelentette a Magyar Rendpárt megalakulását”.⁴⁹ Ugyanazon a napon jelentős sikert könyvelhetett el a Friedrich által vezetett ellenzéki párt – Keresztény Nemzeti Párt – is, ugyanis az Abaujszinán tartott testületi választásokon a párt képviselője 1200 szavazatot kapott, míg a kormánypárti jelölt 1400-at, így második fordulót kellett kiírni.⁵⁰

A megváltozott viszonyok közepette Magyarország egyik legégetőbb belpolitikai kérdése a királykérdés volt. Azt, hogy Magyarország államformája királyság kell hogy legyen, senki nem vonta kétségbe. Sőt, minden politikus és köztisztviselő, valamint a kormányzó is tényként tartotta számon, hogy Magyarország királyság. Amiről megoszlottak a vélemények, az a király személye volt, e körül élénk politikai küzdelmek bontakoztak ki. Schioppa vallási – protestáns–katolikus – küzdelemként értékelte a vitákat. A protestánsok ragaszkodtak ahhoz, hogy a király személyét az ország népe szabadon választhassa meg.⁵¹ A szabad királyválasztók úgy vélték, hogy a Monarchia felbomlásával, illetve IV. Károly eckartsau nyilatkozatával – amelyben a király lemondott az államügyek intézéséről – a Habsburg-ház automatikusan elveszítette örökösödési jogát, így Magyarországnak jogában állt nemzeti királyt választani. Ezen elv mellett elsősorban a kisgazdák sorakoztak fel,⁵² akik többnyire a protestáns felekezethez tartoztak, így Schioppa észrevétele végeredményben helyesnek tekinthető. A legitimisták a keresztény-nemzetiek közül kerültek ki, s IV. Károlyt tartották Magyarország törvényes királyának. Azt vallották, hogy amennyiben az ő visszahívása nem lehetséges, akkor valamelyik Magyarországon élő Habsburg-főherceget kell királlyá koronázni.⁵³

⁴⁸ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 117. foll. 40r–42v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 14. Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) – Schioppa fordításában „gli ungheresi che si svegliano“ – 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukását követően alakult meg azzal a céllal, hogy a magyarságot megvédelmezze a zsidósággal szemben. A későbbi Fajvédő Párt ebből a mozgalomból nőtt ki.

⁴⁹ „Intanto, quasi che non bastino i partiti politici finora in vita, viene oggi annunziato dai giornali la prossima formazione di un nuovo partito „Il partito ungherese dell’ordine”.” S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 122. fol. 43v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 16.

⁵⁰ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 122. foll. 43r–43v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 16.

⁵¹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 126. foll. 44r–46r. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 16.

⁵² ROMSICS IGNÁC: Ellenforradalom és konszolidáció. Bp., 1982. 84. p.

⁵³ Uo.

Schioppa jelentésében a két tábor között 1920 októberében kibontakozott nemzetgyűlési vitáról számolt be Gasparrinak, amelynek a nuncius tanúja volt. Az ülés során Kovács István képviselő, aki egykor katolikus volt, de később áttért a protestáns hitre, október 14-én beszédet mondott a szabad királyválasztás elvének érvényre juttatása érdekében. Elsősorban a nemzet akaratával érvelt, mondván, hogy a nemzetnek joga van olyan királyt választani, aki közülük való. Teleki a kedélyek lecsillapítása végett elismerte a nemzet vitathatatlan jogát a király megválasztására, majd kijelentette, hogy a kérdés még nem érett meg a döntésre.⁵⁴

Schioppa biztos volt abban, hogy a szabad királyválasztók jelöltje a református Horthy volt, ám ő határozottan kifejtette, hogy nem kíván trónra lépni. A protestánsokkal szemben a katolikusok úgy vélték, hogy Magyarországnak van királya, aki Szent István koronáját viseli. A püspöki kar is a legitimizmus mellett foglalt állást, azonban a klérus fiatal tagjai nem értettek egyet a püspökökkel.⁵⁵

Schioppa azért számolt be minderről Gasparri bíborosnak, mert megbízható forrásból értesült arról, hogy 1921 tavaszán Károly király vissza akar térni Magyarországra, amit maga a király mondott el Csernoch bíboros hercegprímásnak. Károly azt is kifejtette, hogy maga mögött tudja az egész püspöki kar s Franciaország támogatását is. Károly nemcsak a magyar trónt kívánta visszaszerezni, hanem összes korábbi címét és jogát, amelyek megillették, mint császárt és királyt. Régensként József főherceget jelölte volna meg. Schioppa nem bocsátkozott találgatásokba azt illetően, hogy vajon a terv sikerre viheto-e. A nuncius úgy látta, hogy az elvesztett háború következményeitől szenvedő, éhező népet más kérdések foglalkoztatták, ezért minden bizonnyal közönyösen fogadnák Károlyt, ha megjelenne Budapesten. Ami a francia támogatást illeti, Schioppa nem tudta, milyen ígéretekert kapott Károly Franciaországtól.⁵⁶

A nuncius kételkedett abban, hogy Franciaország támogatta volna IV. Károly visszatérési kísérletét, mivel tudatában volt annak, hogy a kisantant-államok⁵⁷ casus belliként értékelték volna ezt a lépést. Ezt az információt az olasz katonai antantmisszió vezetője, Mombelli tábornok is megerősítette.⁵⁸

⁵⁴ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 126. foll. 44r–46r. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 16.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo. 1921. március 26-án este Károly király – híveinek kíséretében – valóban megérkezett Magyarországra, nevezetesen Szombathelyre. Az antant és a kisantant államai élénken tiltakoztak az ellen, hogy Károly ismételten Magyarország királya legyen, így a visszatérési kísérlet kudarcba fulladt. Részletesen: ORMOS MÁRIA: „Soha, amíg élék!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Bp., 1990.

⁵⁷ A kisantant 1920–1921-ben bilaterális szerződések hálózataként alakult Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia részvételével. Célja a Habsburg-restauráció megakadályozása és az első világháborút követően kialakult viszonyok fenntartása volt.

⁵⁸ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 126. foll. 44r–46r. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 16.

Az ország nemzetközi helyzete

Ez az epizód jól érzékeltette, hogy Magyarország nemzetközi helyzetét 1920 végén sem lehetett fényesnek tekinteni. Ezen a téren Schioppa – egyelőre legalábbis – korántsem rendelkezett olyan bőséges információkkal, mint a belpolitikai helyzetről. A Magyarország diplomáciai kapcsolatkereséséről való információit a nuncius a Csáky külügyminiszterrel való első találkozására alkalmával szerezte. Ebben az időszakban Magyarország Franciaországhoz közeledett, amely gazdasági téren jelentős segítséget nyújtott az országnak. A franciák kiváló tőkefelvevő piacot láttak Magyarországbán.⁵⁹ Ez a Maurice Paléologue – a francia külügyminisztérium vezértitkára – nevével fémjelzett tervezetnek volt köszönhető, amely egy francia irányítás alatt létrejövő, lengyel–magyar–román együttműködést szorgalmazott a közép-európai gazdasági egység megvalósítása érdekében.⁶⁰

Csáky elmondása szerint Magyarország nem kifejezetten kereste Franciaország szövetségét ezen a téren sem, azonban olyan helyzetben volt, hogy minden alkalmat meg kellett ragadnia az ország talpra állításához. Noha Anglia és Olaszország is támogatást ígért Magyarországnak, ezek az ígéretek a későbbiek során soha nem teljesültek. Csáky az angol támogatás elmaradásának okát abban látta, hogy – véleménye szerint – Angliában elterjedt volt a bolsevizmus, és ezért nem nyújthatott segítő kezet egy országnak, amely olyan látványosan küzdött a bolsevizmus ellen, mint Magyarország. Ezzel szemben Olaszországgal olyannyira közös szálon futnak a politikai érdekek – vélte Csáky –, hogy a két állam előbb-utóbb biztosan szövetségre fog lépni.⁶¹

A magyarok a Millerand-levélben reménykedtek, amely kilátásba helyezte Magyarország számára, hogy a Népszövetséghez fordulhat a békeszerződésben foglaltak felülvizsgálata érdekében. A katonai antantmissziók képviselői úgy vélték, hogy az ország külpolitikai viszonyainak stabilizálása érdekében Magyarországnak okvetlenül normalizálnia kell a kapcsolatait a szomszédos államokkal.⁶²

Magyarország vallási helyzete és a földreform kérdése

A nuncius, mint az Apostoli Szentszék követe, természetesen nem mulasztotta el Magyarország vallási viszonyainak feltérképezését sem, amelynek során nyilvánvalóan a katolikus egyház helyzetének vizsgálatára fektetett különös hangsúlyt. Az ezzel kapcsolatos benyomásairól Schioppa 1920. november 23-án számolt be. A jelentésből kiviláglik, hogy a nuncius általánosságban véve rossznak értékelte a katolikusok helyzetét, s úgy vélte, hogy a nyilvános fórumok sokkal inkább a protestánsoknak igyekeztek kedvezni.

⁵⁹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 10. foll. 271–29v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 5.

⁶⁰ HORNYÁK ÁRPÁD: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Újvidék, 2004. 81. p.

⁶¹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 10. foll. 271–29v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 5. A magyar–olasz kapcsolatok felvétele érdekében már 1918-tól történtek puhatolozások a két állam között. A hivatalos szövetség később, az 1927. április 5-én aláírt barátsági szerződéssel valósult meg.

⁶² S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 10. foll. 271–29v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. október 5.

Még a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja – amely a katolikusok legerősebb politikai képviselőjének volt tekinthető – sem csupán katolikusokat számlált a tagjai között.⁶³

A helyzet tanulmányozását követően Schioppa öt olyan okot fedezett fel, amelyek miatt a katolikusok kénytelenek voltak együttműködni a protestánsokkal a keresztény pártban. Az első ok a protestánsok erkölcsi fölénye volt. A történelmi Magyarország (Horvátország nélkül) mintegy 18 millió lakost számlált. Közülük kb. 11 millióan voltak katolikusok (9 millióan római, 2 millióan görög szertartásúak). A protestánsok száma 3.974.000 volt, 2,6 millióan kálvinisták, 1,3 millióan pedig a lutheránus felekezethez tartoztak. Unitáriusnak 74 ezren, ortodoxnak 2.334 ezren, zsidó vallásúnak pedig 911 ezren vallották magukat. A többiek hét olyan felekezethez tartoztak, amelyeket Schioppa nem tartott fontos tényezőnek. A trianoni békeszerződés által eredményezett határváltozások után kialakult képet Schioppa még nem tudta bemutatni ebben a felterjesztésben, tekintve, hogy a soron következő népszámlálás 1921. január 10-én volt esedékes. Azt azonban a nuncius tudta, hogy az ortodoxok és a görögkatolikusok jelentős hányada határon túlra került, ami a római katolikusok számának növekedését eredményezte, akik így kb. az ország lakosságának 66%-át tették ki. A protestánsok aránya ugyancsak növekedett, s ha a katolikusok közül csak a rómaiakat vesszük figyelembe – Schioppa szerint jó oka volt annak, hogy a görögkatolikusokat nem vették számításba –, akkor a protestánsok száma a katolikusokénak mintegy fele lehetett. A protestáns vallásúak körében nagyobb volt az értelmiségiek aránya, mint a katolikusok között. Ráadásul – mivel vallási egyenjogúságukat önerőből érték el – a felekezeti küzdelem a protestánsok hitének megerősödését eredményezte.⁶⁴

A második oknak a nuncius a katolikusok erkölcsi gyengeségét tartotta. Bár a katolicizmus az utóbbi években kétségtelenül virágzásnak indult Magyarországon, morálisan korántsem volt olyan erős, mint a protestantizmus. A magyar katolikus egyház erejét az gyengítette, hogy kizárólag anyagi javaira és az állam támogatására támaszkodott. A klérus nagy része – beleértve a szerzeteseket is – elszokott a nem egyháziakkal való kommunikációtól. Mint Schioppa megjegyezte, „a püspökök sem álltak missziójuk magas fokán”.⁶⁵

Schioppa azonban – legnagyobb örömeire – azt tapasztalta, hogy ez a hanyatlás megállt, és 1920-ra a katolicizmus újjászületésnek indult Magyarországon. Ez nagyban köszönhető volt a Zichy Nándor által alapított Katolikus Néppártnak. A magyar katolikusok azonban még így is távol álltak attól, hogy számuknak megfelelő erőt képviseljenek. Ez nemcsak a protestánsokkal szemben jelentett veszélyt, hanem a szabadkőművesekkel szemben is, akiket a nuncius szerint az ateisták és a zsidók támogattak. Ez a liberális és radikális befolyás, amely a 19. század utolsó negyedét és a 20.

⁶³ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 155. foll. 47r–50v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 23.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ „Anche parecchi Vescovi non erano all’altezza della loro missione”. S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 155. fol. 48v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 23.

század első éveit jellemezte Magyarországon, állandó fenyegetést jelentett a vallási érdekek szempontjából, ami főleg az oktatást érintette. Ebből eredt a harmadik ok, amely Schioppa szerint szükségessé teszi a katolikusok és a protestánsok együttműködését: az egyházi oktatás megmentése közös érdek volt.⁶⁶

A keresztény-nemzeti párton belül való együttműködés szükségességének negyedik okát Schioppa abban találta meg, hogy egy tisztán katolikus szervezet nem lehetett volna sikeres; nemhogy többséget nem képviselt volna a parlamentben, de még jelentős kisebbséget sem. A katolikusok befolyása gyengülésének ötödik, egyben utolsó oka a gyakorló katolikusok számának csökkenése volt. Összegezve tapasztalatait Schioppa arra a következtetésre jutott, hogy a magyar katolikusokat inkább a külsőségek jellemezték, mint a belső meggyőződés. Voltak katolikus ünnepek, ceremóniák, és hangoztatták a kereszténység régi tradícióját, azonban a valóban hithű katolikusok száma csekélynek bizonyult. Vagyis a protestánsok túlsúlyba kerülésének fő oka abban rejlik, hogy míg nekik erős hitük volt, addig a katolikus hit gyenge lábakon állt. Emellett a klérus keveset törődött a katolikus társadalom megszervezésével, hanem teljes egészében a szerzetesrendekre bízta azt, akik ugyan fáradhatatlanul dolgoztak, de ez önmagában kevésnek bizonyult. Azonban 1920 végén már voltak nyomai a katolicizmus közelgő felvirágzásának.⁶⁷

A vallási kérdésekhez szorosan kapcsolódott a földreform problematikája, amelyet Schioppa 1920. december 1-jén kelt jelentésében ismertetett. Magyarországon a földbirtokok aránytalanul oszlottak el, ezért már korábban is felmerült a földreform gondolata. Szükségességét minden politikai párt és a püspöki kar is elismerte. Az agrárreform célja egy igazságosabb földbirtok-rendszer kialakítása, nevezetesen a sokgyermekes családokat fenntartó, földművelő parasztság birtokhoz juttatása volt. A birtokok nagyságát 10 holdban tervezték maximalizálni.⁶⁸ Ugyanakkor az 1920. évi XXXVI. törvénycikkkel augusztus 5-én becikkelyezett Nagyatádi-féle földreformtörvény védte azokat a nagybirtokosokat, akiknek olyan fontos mezőgazdasági gyáraik voltak, mint a cukor- vagy alkoholgyárak, illetve akik például tejet adtak el nagyvárosokban vagy iskolák számára. A törvény lefektette az adásvétel módozatait, de ezeket Schioppa az egyház szempontjából nem tartotta érdekesnek.⁶⁹

Schioppa vizsgálta ellenben azt, hogy a földreform-törvény milyen következményekkel járt az egyházi birtokokra nézve. Magyarországon – amint az az Apostoli Szentszék előtt jól ismert volt – sokan ellenezték az egyházi javak létét. 1920-ra csillapodtak a kedélyek ezen a téren, ám Schioppa meglátása szerint az „abnormális” körülmények között nem lehet bízni ebben a nyugalomban, ugyanis sokféle vélemény van jelen a tárgyról

⁶⁶ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. foll. Ikt. sz. 155. 47r–50v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 23.

⁶⁷ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 155. 47r–50v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. november 23.

⁶⁸ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 177. foll. 53r–57v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. december 1.

⁶⁹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria–Ungheria. Pos. 1466–1467. Fasc. 594. Ikt. sz. 177. foll. 53r–57v. Schioppa jelentése Gasparrinak, 1920. december 1.

egy időben. A nuncius szerint a magyarországi egyházi javak legfőbb ellenségei a protestánsok voltak, akik úgy gondolták, hogy az egyházi birtokok állami tulajdont képeznek, és főként kulturális célokra fordítandóak. A politikai palettát tekintve, leginkább a földművelésügyi miniszter, Nagyatádi-Szabó István pártja agitált az egyházi tulajdonban lévő birtokok ellen. Az ország legismertebb katolikus személyiségei is úgy tartották, hogy az egyházi birtokrendszer ebben a formában nem sokáig maradhat fenn. A magyar katolikus egyház 1, 8 millió hold nagyságú földet birtokolt, amelyek nagy részét rosszul igazgatták, és nem használták ki kellőképpen. Ezért a püspöki kar is elfogadta, hogy a földreform érinteni fogja az egyházi javakat.⁷⁰

Csernoch bíboros megírta a nunciusnak, hogy ő maga is részt vett a földreformot tárgyaló különbizottság munkájában, ahol az egyház által is elfogadható megoldás született. A hercegprímás számolt az egyházi javakat érintő károkkal, amelyeket az ország nehéz gazdasági helyzetéből kifolyólag természetesnek ítélt. Ezért véleménye szerint az egyháznak arra kellett koncentrálnia, hogy ne szenvedjen nagyobb veszteséget, mint más intézmények, amelyek birtokait a földreform-törvény szintén érintette. Várady Lipót Árpád kalocsai érsek is megírta a véleményét Schioppának, amely szerint a földreform-törvény nem fog lényeges károkat okozni az egyháznak. A törvény kidolgozásával foglalkozó bizottság célja a birtokrendszer racionalizálása, a nagybirtokok felszámolása volt. Márton Áron gyulafehérvári püspök szerint a földreform alapvető feltétele a magyarországi szociális békének, és a földtulajdon eloszlásának igazságtalanságait is kiküszöbölné, ezért hatalmas politikai baklövés lenne állást foglalni ellene. Rott Nándor veszprémi érsek szóban fejtette ki álláspontját Schioppának: a törvény kivitelezése olyan sok nehézségbe ütközött, hogy Rott hamvába holt intézkedésnek tartotta. Még Teleki gróf is kifejtette a veszprémi érseknek, hogy alkalmazhatatlannak tartja a törvényt a gyakorlatban, ugyanis szerinte a parasztságnak sem érdeke, hogy saját felelősségű birtoka legyen. Rott mindazonáltal úgy látta, hogy a törvény számos meglepetést tartogathat, és amennyiben olyan politikusok kerülnek hatalomra, akik a katolikus egyház ellen vannak, a benne foglaltakat fel lehet használni majd az egyházi javadalmak ellen is.⁷¹

A földreform kérdése 1920-ban még korántsem érett meg a végleges megoldásra, az 1920-as években számos törvény született a kérdés rendezésére vonatkozóan,⁷² mígnem a földosztás végül elmaradt.

Összegzés

Tanulmányomban azt kívántam bemutatni, hogy Lorenzo Schioppa apostoli nuncius, aki a trianoni békeszerződés aláírását követően érkezett Magyarországra, miként ítélte meg a megváltozott viszonyok közepette Magyarország helyzetét. A jelentések vizsgálata során arra a következtetésre jutottam, hogy – az ismert történelmi adatokkal összevetve azok tartalmát – Schioppa rendkívül jól informált volt a magyarországi helyzetet, politikai berendezkedést illetően. A nuncius jelentéséből egy politikai, társadalmi és

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² PÜSKI, 2006. 56. p.

vallási tekintetben egyaránt bizonytalan helyzetű ország képe bontakozik ki, amelynek szinte a semmiből kellett felépítenie mind bel-, mind külpolitikáját. Trianon rendelkezései láthatóan hátrányosan érintették a magyarság életének minden szegmensét, azonban Schioppa jelentései bizonyítják, hogy a „zűrzavar” tartóssá válását a magyar politikai elit hozzáállása is nagymértékben elősegítette.

„Ha én zsidó lennék, cionista lennék”. Prohászka Ottokár és a keresztény cionizmus kérdései

Veszprémy László Bernát

Prohászka Ottokár székesfehérvári katolikus püspök politikai és közirói pályafutása heves vitákra ad okot a történészek között, melyeknek gyökere elsősorban Prohászka antiszemitizmusa, a hazai zsidóság jog- és vagyonszolgálatára tett megannyi felszólalása volt.¹ A püspökkel szemben felhozott legkomolyabb kritika oka az 1919 és 1921 között megfogalmazott álláspontjai a zsidósággal kapcsolatban: köztük is elsősorban a numerus clausus törvény parlamenti vitájában elmondott beszéde, illetve az azt támogató későbbi nyilatkozatai emelkednek ki.² Tanulmányomban Prohászka szóban forgó évek során született zsidósággal kapcsolatos állásfoglalásainak egy már ismert, ám kevésbé kifejtett részletét kívánom részleteiben és új források felhasználásával tárgyalni: nevezetesen Prohászka cionizmussal kapcsolatos nézeteit, illetve a zsidó sajtóban e körül kialakult vitákat és értékeléseket. Ez a tanulmány nem kívánja felmenteni Prohászka-t azon utólagos történelmi értékelés alól, mely szerint antiszemita megszólalásai „szellemi környezetszennyezést” képeztek.³

Hogy Prohászka Ottokár nem a talán kézenfekvő „elvárásoknak” megfelelően kezelte a zsidóság nemzeti mozgalmát – azaz nem utasította el azt zsigeri antiszemitizmusból –, már ismert volt a szakirodalom előtt. Fazekas Csaba történész kiemelte egy tanulmányában, hogy bár a püspöknél a cionizmus támogatásának gondolata jelen volt, azt nem szabad valamifajta filoszemitizmus, a zsidóság iránti szimpátia jeleként kezelnünk.⁴ Mindazonáltal megannyi forrás arra látszik utalni, hogy Prohászka gondolkodásában a cionizmus gondolatkörének ismerete komoly szerepet játszott, és hogy a korabeli „érdekelt” – elsősorban zsidó vagy antiszemita – sajtó is kiemelten foglalkozott a püspöknek ezen a téren tett állásfoglalásaival. Példának okáért az *Egyenlőség* Prohászka-t „a cionizmus legnagyobb apostolának” titulálta,⁵ míg a későbbi antiszemita keresztényszocialisták kiemelték Prohász-

¹ GÁRDONYI MÁTÉ: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeiben. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk.: Molnár Judit. Bp., 2005), 193–204. p.; FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 4. sz. 131–155. p. (továbbiakban: FAZEKAS, 2008.)

² A numerus clausus törvény egyértelmű zsidóellenes céljához ld.: KOVÁCS M. MÁRIA: Törvénytől sújtva. A numerus clausus. Magyarországon, 1920–1945. Bp., 2012.

³ UNGVÁRY KRISZTIÁN: A progresszív és a vállalhatatlan. Prohászka Ottokárról. In: *Heti Válasz*, 2006. március 22. 63. p.

⁴ FAZEKAS, 2008. 145. p., 57. sz. jegyz. Külön a numerus clausus-vita esetében ld.: FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár és a numerus clausus. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk.: Molnár Judit. Bp., 2011. 78–105. p., külön. 86. p.

⁵ Vázsonyi üzente. In: *Egyenlőség*, 1921. január 8. 1. p.

ka tételeit a cionizmus történelmi szerepéről és jelentőségéről.⁶ Alábbiakban kontextusba helyezés végett bemutatásra kerül a keresztény cionizmus – annak tételeivel és önellentmondásaival –, Prohászka állásfoglalásai a kérdésben, valamint a diskurzus korabeli értékelése.

A politikai cionizmus fogalma elsősorban a budapesti születésű Herzl Tivadar nevéhez köthető, s alapvető tételei *A zsidó állam* című 1896-os munkájában olvashatók: e szerint a zsidóság nemzetet képez, melynek asszimilációja sikertelen volt, s melynek ezért önálló hazára van szüksége lehetőleg Palesztinában.⁷ A cionizmus megannyi vonatkozása mellett fontos kiemelni, hogy ezen elvek alapvetően ellene mentek a korszak zsidóságról alkotott liberális nézeteinek: a zsidó nacionalizmus lázadást képviselt az „izraelita vallású magyarok” identitásával és az asszimilációval szemben.⁸ Francis Nicosia holokauszt-kutató okkal hívta fel tehát rá a figyelmet, hogy bár voltak korabeli keresztények, akik támogatásukról biztosították a mozgalmat, azon szavak, melyekkel ezt megtették, napjainkban antiszemita érvelésnek hangoznának.⁹ Ezen önellentmondásnak ékes példája Arthur James Balfour, Nagy-Britannia protestáns külügyminisztere, aki a korabeli értékelések szerint kétségtávolan antiszemita meggyőződéseket táplált, ám ennek ellenére talán minden politikusnál többet tett a cionista mozgalom sikeréért 1917-es deklarációjával, melyben „nemzeti otthont” ígért a zsidóságnak Palesztinában.¹⁰

Valószínűleg túlzás lenne azt feltételezni – mint ahogyan azt egyes történészek teszik¹¹ –, hogy minden, a cionizmust támogató korai keresztény megszólaló a zsidó nacionalizmus disszimiláns, liberalizmus-kritikus oldalát értékelte volna, s így antiszemita lett volna. Ismert tény, hogy megannyi keresztény cionista hitbuzgó lelkesedésből támogatta a mozgalmat, elsősorban a protestáns korszakos teológiának arra a tételére alapozva gondolatait, hogy a zsidó állam restaurálása a második eljövétel előfeltétele.¹² Ilyen eszméket a katolikus egyház azonban nem vallott, és Izrael Vatikán

⁶ Gürtler Dénes beszéde az Országgyűlés Képviselőházának 373. ülésén, 1939. február 28-án. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXII. köt. Bp., 1939. 36. p.

⁷ HERZL TIVADAR: *A zsidó-állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete*. Bp., 1919. passim. Összefoglalóan ld. kiváló életrajzként: NOVÁK ATTILA: *Theodor Herzl*. Bp., 2002.

⁸ KORNBERG, JACQUES: *Theodor Herzl. From Assimilation to Zionism*. Bloomington, 1993. 164. skk. p. A gondolat későbbi, ám szemléletes kifejtéséért ld.: MARTON ERNŐ – KASZTNER REZSŐ: *Az emancipáció múltja és jövője*. Kolozsvár, 1942. 67. p.

⁹ NICOSIA, FRANCIS: *Zionism and Anti-Semitism in Nazi Germany*. New York, 2008. 7. p.

¹⁰ A deklaráció teljes szövegét lásd az izraeli Kneszet honlapján: <https://www.knesset.gov.il/Search/LexiconofTerms/Balfour-declaration> – 2017. február. Balfour antiszemitizmusához ld.: Chájim Weizmann orosz nyelvű levelét Áchád Há'am számára 1914. december 14–15-i datálással: Weizmann Archives (Rehovót, Izrael) 7–303.

¹¹ BAUER, YEHUDA: *Anti-Zionism and anti-Semitism*. Proceedings. In: *Forum on the Jewish People. Zionism and Israel*, Fall 1983. Bd. 49. 1–2. p.; DRIBER, TOM F.: *Hating Jews for Jesus' Sake*. In: *Christianity and Crisis*, 1980. november 10. 325. skk. p.

¹² *Dispensationalism, Israel and the Church*. Ed.: Blaising, Craig – Bock, Darell. Grand Rapids, 1992. 125–142. p.

által való elismerésének dacára ma sem vall.¹³ Egyedül a zsidóság térítésének igénye – melyet a korszakos teológia ma is fenntart – volt szerves része a katolicizmusnak, noha ezen a II. Vatikáni Zsinat már változtatott.¹⁴ A zsidóság megtérítésének gondolata korábban inkább még fordított előjellel jelent meg a cionizmussal kapcsolatos hazai katolikus eszmefuttatásokban: mivel a zsidóság nem tért meg, szétszórásban kell élnie.¹⁵

Ezen alapokat tisztázva kell szemügyre vennünk, hogy mivel indokolta Prohászka Ottokár cionizmus iránti támogatását. Noha naplójában és név nélkül publikált cikkeiben már foglalkozott a zsidósággal – erősen antiszemita hangon¹⁶ –, első összefoglaló írása a bécsi *Das Neue Reich* hasábjain jelent meg 1919-ben, *A zsidókérdés Magyarországon* címmel.¹⁷ Ebben a cikkében politikai és teológiai érveket is megmozgat, mikor a zsidó nacionalizmus méltatását indokolja meg. Szintúgy fontos forrás erre nézve a numerus clausus vitájában elmondott beszéde,¹⁸ illetve interjúja, melyet 1921-ben adott a *Zsidó Szemle* nevű cionista orgánumnak.¹⁹

Prohászka a cionizmus kialakulását a nacionalista korszakellennek és a liberalizmus világszerte tapasztalt hitelvesztésének tulajdonította. Előbbiről a numerus clausus vitájában elmondott beszédében szöveg: „A zsidóság fejlődése, ha egyáltalában lesz, akkor csakis a zsidó nemzeti eszme irányában képzelhető [...] nem tagadhatjuk, hogy a zsidóságban igenis a nemzeti eszme irányában megindult fejlődés a jövő útja [...] Ez egy fejlődés, ez a géniusz fejlődési iránya.”²⁰ A liberalizmus tévesztéséről pedig 1919-es cikkében kifejtette, hogy a „doktriner liberalizmus” tétéleivel szemben az asszimiláció nem tüntette el „az antropológiai ellentétet és idegenséget” zsidó és nem zsidó között. Noha elismerte, hogy főleg a zsidó értelmiség egy része igyekszik hasonlítani a többségi társadalomhoz, addig „különösen

¹³ MINERBI, SERGIO I.: *The Vatican and Zionism. Conflict in the Holy Land, 1895–1925.* New York, 1990. 76–82. p., 102–121. p.

¹⁴ CONNELLY, JOHN: *From Enemy to Brother. The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965.* Cambridge, 2012. 250. skk. p.

¹⁵ Ez megjelenik például Bangha Béla SJ cionizmussal kapcsolatos írásaiban: BANGHA BÉLA: *Krisztus és a modern társadalom. Hitvédelmi előadások a művelt katolikus közönség számára.* IX–XIII. sz. Bp., 1911. 169–170. p.

¹⁶ Naplójában első antiszemita bejegyzését 1911-ben teszi: PROHÁSZKA OTTOKÁR: *Soliloquia.* I. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Bp., 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXIII.) 217. p. 1893-ban hosszabb zsidóellenes cikket publikál álnéven: DR. PETHŐ [PROHÁSZKA OTTOKÁR]: *A zsidó recepció a morális szempontjából.* In: *Magyar Sion*, 1893. 414. skk. p.

¹⁷ PROHÁSZKA, OTTOKÁR: *Die Judenfrage in Ungarn.* In: *Das Neue Reich*, 1919. december 7. 150–152. p. (továbbiakban: PROHÁSZKA, 1919.) Ld. még a püspök idegen nyelven megjelent röpiratait: UÓ: *The Jewish Question in Hungary.* The Hague, 1920.; UÓ: *Die Judenfrage in Ungarn.* Hamburg, 1920. Bosnyák Zoltán itt használt fordításának megjelenési helye: *Új Magyarság* (karácsonyi melléklet), 1937. december 25. 27–28. p.

¹⁸ Prohászka Ottokár beszéde a Nemzetgyűlés 103. ülésén, 1920. szeptember 16-án. – *Az 1920. február 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója.* Bp., 1920. (továbbiakban: *Nemzetgyűlési napló*, 1920.) V. köt. 344–350. p.

¹⁹ Prohászka Ottokár nyilatkozatát a cionizmusról ld.: *Dokumentum.*

²⁰ Prohászka-beszéd, 1920. szeptember 16. Ld. 18. sz. jegyz.

az utóbbi időben a kimondottan zsidó öntudat és a zsidó közösségi érzés nagyon is kifejlődőben van”. Érdekes módon ezt nem ítélte el, hanem megállapította, hogy ez „indította meg a cionista mozgalmat”, mégpedig azzal a folyamattal egy időben, mikor szerinte „a magyarság [...] észbekapott és felismerte a zsidóban az idegent”. Prohászka úgy vélte, hogy a zsidóság szerinte való asszimilálhatatlanságát párhuzamosan a zsidóság maga is felismerte. „Ez a felismerés megborzongatta a zsidóságot. Maga is beismerte, hogy ő idegen, és mint ilyen, egy idegen államban nem lehet hangadó [...] A zsidó idegen volt és idegen maradt és nem asszimilálódott”.²¹ Kéziratban maradt zsidótárgyú esszéjében is kiemelte, hogy a cionisták „következésképpen” látták ezt a helyzetet.²²

Állításainak bizonyítására éppen a Balfour-deklarációt idézte:

„Az antanthatalmak a zsidóságot fajnak és nemzetiségnek ismerték el és az 1850 óta elzárt Palesztina kapuit is megnyitották [...] Azt a jogot is megadta az antant a zsidóknak, hogy az európai országokban, mint nemzeti kisebbség önkormányzatot szerezzenek. Ezzel a zsidóságot népjogi szempontból is fajnak és nemzetnek nyilvánították s ezzel a liberális asszimilációs terveknek a jövőben be is felelgett.”

Mindehhez hozzátette, hogy a zsidóság nemzeti definícióját egyes zsidók (kimondatlanul: a cionisták) is elfogadták: „Most Izraelnek is megjött a bátorsága annak beismerésére, hogy faj, nép, nemzet — amely a maga saját útján jár és soha őszintén nem gondolt arra, hogy asszimilálódjék, hanem ellenkezőleg: a fokozatos, teljes kifejlődésre törekedett.”²³

Ezen a ponton érdemes kiemelni, hogy Prohászka vajmi kevésbé érdekelhette jobban a Balfour-deklaráció, mint a Sykes-Picot egyezmény. Érdeklődését nem a Közel-Kelet napi politikája, hanem az a tétel kötötte le, mely szerint a zsidóság immár „hivatalosan” is nemzetiség lenne. Nem is véletlen, hogy érvelését a Balfour-deklaráció magyar belpolitikai relevanciájáról 1920-ban, a numerus clausus parlamenti vitájában is megismételte — nem a tanulói kvóta, hanem a „nemzetiségi” definíció tételének erősítésére.²⁴ Utóbbit erősíti Sándor Pál zsidó képviselő válasza is, melyet Prohászka t. képviselőtársam átszól [a határon túli zsidóknak], hogy legyetek jó cionisták, mi pedig átszólunk, hogy legyetek jó magyarok. Hogy mi hasznosabb, az-e, amit mi teszünk, vagy pedig az, amit a t. nemzetgyűlési képviselő úr proponál, azt a Nemzetgyűlés elbírálására bízom.”²⁵ Prohászka négy nappal korábbi beszédében ugyan nem a határon túli zsidóságról szólt, Sándor Pál viszont a nacionalista szövegek ügye, noha végül sikertelen felhasználásá-

²¹ PROHÁSZKA, 1919.

²² PROHÁSZKA OTTOKÁR: Zsidó testvéreimhez. In: Uő: Iránytű. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Bp., 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXII. [továbbiakban: POÖM. XXII.]) 344. p.

²³ PROHÁSZKA, 1919.

²⁴ Prohászka-beszéd, 1920. szeptember 16. Ld. 18. sz. jegyz. Erről már korábban is írt 1918-as *Elég volt-e?* című cikkében: POÖM. XXII. 193. p.

²⁵ Sándor Pál beszéde a Nemzetgyűlés 106. ülésén, 1920. szeptember 20-án. — Nemzetgyűlési napló, 1920. V. köt. 433–434. p.

val terelte olyan mederbe érvelését, mely a jobboldalról támadhatatlan volt (elvégre senki sem sokallhatta a magyarság számát az utódállamokban).

S noha a nemzeti definícióval Prohászka láthatóan egyetértett, érdekes szempont, hogy az egyéni identitásválasztást egyes zsidók esetében nem akarta megtagadni. Éppen Sándor Pál és zsidó képviselőtársa, Bródy Ernő esetében feltűnő ez, akik már Prohászka eredeti beszédét is gyakori bekiabálásokkal színesítették („Soha!” „Bolondság!” „Lehetetlen utópia!”). Prohászka erre úgy felelt, hogy

„Sándor Pál t. képviselőtársam szavához kétség nem fér, én elhiszem, hogy ő nem cionista, és elhiszem, hogy ő nem akar cionista lenni és hogy a budapesti és általában a magyarországi zsidók közül tudni sem akarnak sokan a cionizmusról [...] Az egyes ember állásfoglalásától függ, hogy ő a maga részéről megtarthatja-e teljes lojalitás alapján hűségét Magyarországhoz; beválhat igazán jó magyar polgárnak: de azt sohasem állíthatja, hogy a cionizmus bolondság [...] Hogy azután ezzel szemben az egyesek milyen állást foglalnak el, az az ő joguk, az az ő érdemük. De az nem változtat e tézisen”.²⁶

Az egyéni döntés tiszteletben tartását tehát elfogadta, ám úgy vélte, hogy az mégis csak a korszellem, a kollektív sors alá volt rendelve: „Ez nem tőlük függ, ez egy fejlődés, ez a géniusz fejlődési iránya, és vajon az ellen mit tehet az egyes ember?”²⁷

Míg a fentiek politikai érvek voltak, addig Prohászka teológiai érveket is használt 1919-es cikkében a cionizmus igazának bizonyítására. Ezen sorait már inkább tekinthetjük keresztény cionizmusnak, mint politikai állásfoglalásnak: „Ezek az események [ti. a Balfour-deklaráció] növelték a zsidó nemzeti öntudatot és a hívő zsidók most várakozástól eltelve nézik a dolgokat, várják mindazt, aminek el kell jönnie, hogy Mózes jövendölései beteljesedjenek [...] A zsidók most Mózes és a Próféta jövendöléseinek megfelelően, nemzeti államot alkothatnak.” Mindez azonban szerinte nem elég, ugyanis a zsidóság szétszórátása, mint „nemzeti átok”, addig fennáll, amíg a zsidóság tagadja Krisztus messiási mivoltát:

„Súlyosan nehezedik a zsidó népre Isten átka, de Izrael is súlyosan nehezedik, mint átok és teher a keresztény népekre. A Biblia megmutatja a megoldást, még pedig Izrael első és legnagyobb prófétájának Mózesnek a szavaiban: »És ha minden átok rád száll és ha Te a szívedben azt megbánod és megtérsz a Te Uradhoz, ha Te az Ő szavának engedelmeskedsz, akkor az Úr a Te fogságodon fordít, megkönyörül rajtad és újra összegyűjt minden népek közül, ahová az Úr Téged széjjel szórt és elhoz Téged egy országba, amelyet atyáid laktak és azt Te beveszed és ez Neked jót fog tenni és többen leszte, mint az atyáid. És az Úr a Te szívedet és a Te utódaidnak szívét meg fogja sebezni, hogy szeressed a Te teljes szívedből és lelkedből az Urat és Te meg fogsz térti és a szív szavának engedelmeskedsz.«.”

Végül így summázza a cionizmus és a megtérés sorrendjét: „Izraelnek újra egybe kell gyűlnie, egy nemzeti államot kell alkotnia, meg kell tértie az

²⁶ Prohászka-beszéd, 1920. szeptember 16. Ld. 18. sz. jegyz.

²⁷ Uo.

Üdvözítőhöz, és mint külön népnek, be kell lépnie a keresztény kultúrába. Most átokban él és ameddig így él, átok lesz és nem is lehet más.”²⁸

Utóbbi tételén egyedül 1921-es interjújában finomított – noha nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ekkor kivételesen egy zsidó orgánumnak, nevezetesen a *Zsidó Szemlé*nek nyilatkozott, s így az üzenet közönségre hangolásának célja is szerepet játszhatott fogalmazásában. Prohászka ekkor arról beszélt, hogy a teljes asszimiláció gondolatát – azaz a nemzeti és vallási hasonulást – elfogadhatónak tartja hazai téren, ám ha valaki „zsidó akar maradni”, akkor az előtt a cionizmus útját tartja egyedül járhatónak:

„Lehetetlenségnek tartom, hogy míg egy zsidó, jó zsidónak tartja magát, egyszersmind ne legyen cionista is. Mert az a megállapítás, hogy a zsidóság nem nemzetiség, hanem csak felekezet, voltaképpen abszurdum. [...] Az orientális tradíció szerint [...] felekezet és nemzetiség egy elválaszthatatlan egységet alkot. Nem léphet ki valaki a nélkül a zsidó nemzet kötelékéből, hogy egyúttal vallását is el ne hagyja, aminthogy nem történhetik ez megfordítva sem. A zsidóság előtt tehát két út van: ha zsidó akar maradni, a cionizmus, ha nem, akkor a föltétlen asszimiláció. Megvallom, hogy asszimiláció alatt én itt, a vallásból való kilépést is értem, mert e nélkül csakugyan nem lenne igaz és őszinte a zsidóság asszimilációja.”²⁹

Vajon a kivándorlást is követte-e Prohászka azoktól a zsidóktól, akik „zsidók akarnak maradni”? Erre a kérdésre választ adott interjújában, ahol úgy fogalmazott, hogy a cionizmus

„még nem jelenti egyszersmind azt is, hogy no, most minden zsidó azonnal vándoroljon ki Palesztinába. Hová, minek? Palesztinába még házak kellenek, fejlődés, utak, közlekedési eszközök, élet hiányzik még onnan, szóval mindaz, ami nélkül kultúremler nem existálhat [= létezhet]. És a zsidóságnak, mint nemzetiségnek nem szabad elzárkóznia a magyar társadalmi élettől. A kapcsolatot mindenesetben meg kell tartanunk egymással.”³⁰

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ne illette volna kritikával a szerinte felszínesen asszimilálódott zsidókat. Mint mondta,

„igaz viszont, hogy amennyire én a magyarországi zsidóságot ismerem, azt látom, hogy itt a magyarországi zsidók között nincs nagy talaja a múlthoz való ragaszkodásnak. Csak olyan zsidókat látok itt túlnyomólag, akiknek lelkén ferde törekvések elmosták a kontúrokat, akik nagyhangon verik a mellüket, hogy »igenis, mi jó magyarok vagyunk!« Én ezeken – bocsánat – csak nevetni tudok. Dehogy is tudják ezek a jó urak, hogy micsodák ők, dehogy is tudják. Igen, lehet asszimilálódni, ahogy tud a tót, a sváb, a szász, tudhat a zsidó is, de akkor egészen tessék asszimilálódni, és ha már a magyarsághoz csatlakoztak, tessék minden szálat elszakítani, ami a zsidósághoz kötötte őket. De egyszerre ezt is meg azt is?! Ezt nem lehet. Ez torz állapot, és lehetetlen állapot.”³¹

²⁸ PROHÁSZKA, 1919.

²⁹ Ld.: Dokumentum.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

Szavai itt meglehetősen hasonlítanak a korai cionista retorikára – mely előszeretettel írta le a „torz” és „ferde” jelzőkkel az asszimiláns zsidóságot³² –, s noha talán nem elrugaszkodott feltételezés, hogy Prohászka a cionizmus egyes munkáival maga is megismerkedett, mindössze Beregi Ármin magyar cionista munkáit nevezte meg konkrétan témába vágó olvasmányai között.³³

Mennyire tekinthetőek Prohászka fenti nyilatkozatai egyfajta „zsidóbarát” vagy legalábbis a zsidóságnak jót akaró véleménynek? Ahogyan Francis Nicosia már rámutatott, nehéz lenne meghúzni az egyértelmű határt azon lelkes keresztények között, akiknek megmozgatta a fantáziáját a zsidó állam restaurálására, és azon antiszemiták között, akik csak „meg akartak szabadulni” a zsidóktól. Prohászka sorainak szövegkörnyezete egyértelművé teszi, hogy rá is igaz lehet Charles Strozier amerikai történész ítélete, mely szerint egyes keresztény cionisták „szeretetüket fogalmazták meg a zsidó ügy [ti. a cionizmus] iránt, s közben érzéketlenül beszéltek a zsidók kipusztításáról”.³⁴ A történész itt a „kipusztítás” kifejezést a kollektív megterítésre használta, mely tételt Prohászka explicite is megfogalmazta. S noha bizonyos tiszteletet Prohászka is tanúsított – például a *Zsidó Szemlé*-nek adott interjújában – a judaizmussal szemben,³⁵ a numerus clausus törvény vitája során elmondott beszédében egyértelmű antiszemita kliséket vonultatott fel az ország „elzsidósodásáról”.³⁶ Fenti nyilatkozatait csakis megannyi antiszemita cikkével, kiszólásával és beszédével szembeállítva lehet és kell értelmezni,³⁷ már csak azért is, mert a püspök keresztény cionizmusának korabeli zsidó megítélése korántsem volt egyértelműen pozitív.

Prohászka numerus clausus-ügyben tett beszédének feltételesen vagy éppen egyértelműen pozitív értékelését adta három magyar cionista újságíró, nevezetesen Schönfeld József, a Sass Irén álnéven író Kellner Irén és Simon Lajos. Schönfeld József, a lap főszerkesztője azon részét emelte ki a püspök beszédének, melyben Prohászka a zsidók kapitalizmusban való teljesítményét domborította ki, majd a főszerkesztő kijelentette, hogy „feltétlenül döntő súllyal bír ez a nagyértékű erkölcsi bizonyítvány a zsidókérdés megoldásánál”, azaz a Palesztinába vándorlásnál.³⁸ Néhány hónappal

³² Ld. pl.: HERZL TIVADAR: Mauschel. (1897) In: *Uő: Cionista írások*. Bp., 1932. 10–17. p.

³³ Prohászka-beszéd, 1920. szeptember 16. Ld. 18. sz. jegyz.

³⁴ STROZIER, CHARLES B.: *Apocalypse. On the Psychology of Fundamentalism in America*. Boston, 1994. 208. p.

³⁵ Prohászka kiemelte interjújában a „jelentős tehetségekkel, ősi nyelvvel, ősi tradíciókkal, több ezer éves virágzó, ősi”, „ragyogó kultúrá [val]” megáldott zsidó nép értékét, mely „évezredekig nyúlik vissza”, illetve „a legutolsó nagy, nemzeti fellángolást [...] a Makkabeusok harcait [t], mely mellett eltörpül akármelyik más nemzet katonai hőstette”. Ld.: Dokumentum.

³⁶ Prohászka-beszéd, 1920. szeptember 16. Ld. 18. sz. jegyz.

³⁷ KARSAI LÁSZLÓ: Görények a tyúkólban. Prohászka Ottokár szélsőjobb recepciója, 1927–1944. In: *Élet és Irodalom*, 2011. április 30. 17. p.; FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. In: *Múltunk*, 2015. 2. sz. 5–34. p.; UNGVÁRY KRISZTIÁN: A Horthy-rendszer mérlege. Pécs–Bp., 2012. 242. p.

³⁸ SCH. J. [SCHÖNFELD JÓZSEF]: Prohászka Ottokár mondta. In: *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 24. 3. p. A cikk esetében nem szabad megfeledkezni róla, hogy annak

később ismét Prohászka-t idézte Schönfeld annak alátámasztására, hogy a liberalizmus „trójai falóként” működik. „Igaz van Prohászka-nak” – vélte Schönfeld, hozzátéve, hogy a liberális politika árát a zsidóság szokta megfizetni.³⁹

Kellner Irén, a püspökkel a lap számára interjút készítő újságíró nő megjegyzéseket fűzött a beszélgetéshez: ebben arról írt, hogy Prohászka „lekötelező szívéllyel” állt rendelkezésére, és méltatta a módot, „hogy kizárólag a zsidóság érdekeinek szem előtt tartásával felelt a hozzá intézett kérdésre és éppen ő, akinek kereszténysége azt hiszem igazán vitán felül áll, mialatt a cionizmus abszolút fontosságát hangsúlyozta”. Kellner szerint Prohászka „a cionizmust elsősorban a zsidóság belső és egyéni ügyének fogta fel és lehetetlen szó nélkül elmenni Prohászka-nak eme finom figyelmessége mellett, annál is inkább, mert manapság ugyancsak nem vagyunk hozzászokva az ilyesmihez”.⁴⁰

A legrészletesebben azonban Simon Lajos nagybányai ügyvéd és a Makkabea egykori elnöke foglalkozott a kérdéssel, vezércikket szentelve Prohászka numerus clausus-vitában mondott beszédének. *Prohászka a cionizmus mellett?* című, közel három oldalas írásában saját szavai szerint kész volt elismerni, hogy a numerus clausus törvényjavaslata „a zsidóság ellen irányul”, de mint hozzátette, „tartozunk azonban a tárgyilagosságnak annak a megállapításával, hogy Székesfehérvár püspöke maradandó értékű eseménnyé vált beszéde jótékonyan különbözik azoktól a beszédektől, melyek a nemzetgyűlésen annak előtte a zsidó kérdésben elhangzottak. Ez természetes is, ha tekintetbe vesszük a beszéd elmondójának súlyos egyéniségét. A beszéd értékéről alkotott felfogásunkat az a disszonáns mód sem befolyásolja, ahogyan a püspök úr a zsidóság háborús katonai szolgálatát és teljesítményeit kezelte.⁴¹ Nem áll szándékunkban a püspök úr beszédének vonatkozó részével vitába szállani” – írta Simon, csupán „félreértéseket” akart „tisztázni”. Mint írta, szerinte „rosszakarattal” lehetne csak zsidóellenes élt „belemagyarázni” Prohászka beszédébe.⁴²

Simon mindezt azzal folytatta, hogy amit a püspök cionizmusról mondott, az „a magyarországi zsidó politika történetének oly momentum, melynek nem lehet és nem szabad nyom nélküli epizód gyanánt elmúlnia. A püspök úr x x x⁴³ szokatlanul éles szemmel látja meg, hogy a zsidóság jövő fejlődése a cionizmus”, és „fenntartás nélkül aláírjuk azt a megállapítást is, hogy a fejlődésnek ezt az erejét az egyes emberek akarata, vagy ellenkező meggyőződése nem tudja más irányba fordítani”. A cionista újságíró azt is kiemelte, hogy „Prohászka püspök úrhoz hasonlóan” „az észak-amerikai [...] keresztény politikusok” is „belátták, hogy a zsidóság

végét a cenzúra törölte, így nem tudjuk, Schönfeld milyen nézeteket fogalmazott meg teljes egészében.

³⁹ SCHÖNFELD JÓZSEF: Hegedűstől – Vázsonyi-ig. *Zsidó Szemle*, 1921. január 7. 1. p.

⁴⁰ Ld.: Dokumentum.

⁴¹ Prohászka visszatérő érve volt, hogy a zsidóság nem vett részt kellő mértékben az első világháborús embervesztésben. Erről ld. alább, 68. sz. jegyz.

⁴² SIMON LAJOS: Prohászka a cionizmus mellett? In: *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 24. 1–3. p. (továbbiakban: SIMON, 1920.)

⁴³ Itt a korabeli cenzúra egy szót törölt.

természetes fejlődéséről van szó” a mozgalomban, egyértelműen a keresztény cionizmus nyugati jelenségéhez kötve a püspököt.⁴⁴

Simon nem tudott egyetérteni viszont azzal, hogy Prohászka a cionizmus támogatásának érveiből levonta a numerus clausus gondolatát is. Simon szerint, ha igaz, hogy a modern magyar kultúrát a hazai zsidóság termelte ki nagy részben – s hogy ez egészségtelen lenne –, akkor éppen a cionizmus tudná ezt megváltoztatni, mert így „a zsidó értelmiség a zsidó kultúrában keresné kulturális kielégülését”. Szintúgy értetlenül fogadta Simon azt az ellentmondást, hogy Prohászka a cionizmus és a teljes asszimiláció mellett egyaránt felemelte szavát: „Ezt az ellentétet mi sem áthidalni, sem megmagyarázni nem tudjuk.” Összességében azonban pozitív mérleget vont meg:

„Több pontra való ellenvéleményünk dacára is, zsidó szempontból örvendetes eseménynek tartjuk Prohászka püspök úr felszólalását, és mint ilyent üdvözöljük is. Hogy a cionizmust több ponton félreértette, annak tulajdonítjuk, hogy az eszme Magyarországon még új, annak dacára, hogy már a megvalósulás stádiumába jutott.”⁴⁵

Egészen másképp értékelte Prohászka szereplését az asszimiláns zsidó sajtó zászlóshajója, az *Egyenlőség*. A lap – címében is demonstrálva – a magyar zsidóság emancipációja és nemzeti hasonulása mellett tette le a voksát, egyaránt ellenséget látva az antiszemitizmusban és a zsidó különállóságot, illetve végső soron teljes disszimilációt hirdető cionizmusban.⁴⁶ Ilyen értelemben a cionizmus mellett felszólaló, s közben egyetemi zsidótörvényt követelő Prohászkaiban a lap legsötétebb félelmei igazolódtak be. Prohászka beszédének az *Egyenlőség* is hosszú cikket szentelt, kifejtve, hogy az „az első irodalmi formába foglalt, áttekinthető és teljes programja a mai politikai irányzatnak”. „Amit ő mond, annak hivatalos jelleget kell tulajdonítani” – folytatta a lap.

„Az ő nyilatkozatai talán hivatalosabbak a kormánynyilatkozatoknál, mert az ő szava az uralmon lévő többség szava. Prohászka Ottokár kezében van a néphangulat irányítása. Amit ő mond, az közvéleménnyé dagad. Ő irányítja ma a zsidók helyzetét Magyarországon. Prohászka programja egészen tiszta, semmi kétséget nem hagy. Ez a program: a zsidóknak a magyartól való teljes elkülönítése.”⁴⁷

S noha Prohászka szóhasználatát és egyes érveit napjainkban mindenképpen antiszemitizmusként értelmeznék, az *Egyenlőség* is megállapította egy mondat erejéig, hogy „elismer bennünket”, „[n]em ócsárol”. A cionizmus méltatását azonban nem tekintette üdvözlendő gesztusnak az asszimi-

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Erről ld.: SCHWEITZER GÁBOR: Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény. In: *Budapesti Negyed*, 1994. 2. sz. 42–55. p. Külön az 1920-as évek elején dúló zsidó sajtócsörtére röviden utal: SIPOS BALÁZS: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a keresztény kurzus, 1919–1942. In: *Múltunk*, 2005. 3. sz. 20. p., 69. sz. jegyz.

⁴⁷ Prohászka beszéde. In: *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 3–4. p.

láns lap: „A zsidóság útjával pedig a külön nemzeti szervezkedést, a *cionizmus* politikáját tűzi ki. Legyetek cionisták! – tanácsolja nekünk a püspök úr.” A lap erre mindössze annyit felelt, hogy bár „bele vagyunk helyezve a zsidó nemzeti eszme bűvkörébe”, továbbra is „magyarok vagyunk”.⁴⁸ Hasonlóan fogalmazott Heves Kornél szegedi főrabbi is, aki egy zsinagógai beszédében utalt Prohászka: „Nagy kenettel azt prédikálja egy főpap, amit úton-útfélen gúnyos mosollyal zümmögnek a fülünkbe: »Drágalátos atyámfiai! Menjete vissza Cionba, Palesztinába! Ott lesz csak gyöngyélet!« Köszönjük a jó tanácsot, szent atyám! De mi, kik Mózes hitvallása szerint imádjuk az Egy-élő istent, inkább [...] itt [akarunk] élni”.⁴⁹ Az *Egyenlőség* pedig a későbbiekben is rendszeresen utalt arra, hogy Prohászka és felszólaló társai – név szerint Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, illetve Dánér Béla fajvédő politikus – „ékesszólóan és rábeszélve tanácsolták, hogy legyünk... cionisták”.⁵⁰ 1925 augusztusában a bécsi Cionista Kongresszus idején komplett anticionista számmal jelent meg a lap, melyben *Nem árt visszaemlékezni* címmel idézte újra Haller, Dánér és Prohászka cionizmust támogató vagy arra hivatkozó sorait.⁵¹

Az *Egyenlőség* saját, elsősorban a korabeli narratívát elemző hozzáállása a következő volt a cionizmus antiszemita által való idézéséhez: „Mi megértjük ezt az összhangot, mert természetes, hogy az antiszemitizmusnak kedves a zsidók Palesztinába vándorlása, hisz ők is ezt akarják, hogy országaikban minél kevesebb zsidó legyen.”⁵² Heves anticionizmusában ehhez azt is hozzátette, hogy „erkölcsi pofon” Prohászka támogatása a cionizmus irányába, s hogy mióta ezt megtudta a zsidó közélet, „azóta a legjogosabb politikai idegenkedés övezi köreinkben a cionizmust”.⁵³ A lap tényként kezelte, hogy egyes szép szavai ellenére „Prohászka Ottokár, a gyűlölet püspöke” „a zsidók ellen beszélt”.⁵⁴ Maga Prohászka viszont így védekezett Kellner Irénnek adott interjújában:

„Én csak annyit mondhatok, hogy ha én zsidó lennék, cionista lennék [...] És látja, engem antiszemitának tartanak. Miért lennék antiszemita? Van eszemben. Azért, mert a numerus clausus mellett beszéltem. Magyar és keresztény ember vagyok, csak természetes, hogy a magyarság és a kereszténység érdekeit képviselem?”⁵⁵

Felmerül tehát a kérdés, hogy valóban elhitték-e a hazai cionisták Prohászkanak, hogy nem volt antiszemita? Kiemelve a dilemmát a korai huszadik századi magyar zsidó sajtócsörték szűk diskurzusából: volt-e olyan zsidó politikai kör, amely a numerus clausus-vita során elmondott felszólá-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ HEVES KORNÉL: Versek, fohászok, beszédek. Bp., 1925. 67–68. p. Heves cionizmushoz való hozzáállásáról ld. még: Uo., 100–101. p.

⁵⁰ Elvégeztetett. In: *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 1. p. (Pontozás az eredetiben.)

⁵¹ Nem árt visszaemlékezni. In: *Egyenlőség*, 1925. augusztus 29. 4. p.

⁵² A cionista kongresszus ügye a bécsi birodalmi gyűlésen. In: *Egyenlőség*, 1925. augusztus 15. 3. p. (A lap itt felelevenítette Prohászka beszédét.)

⁵³ A gyilkosok védői. In: *Egyenlőség*, 1924. szeptember 6. 8. p.

⁵⁴ *Egyenlőség*, 1921. október 29. 9. p.

⁵⁵ Ld.: Dokumentum.

lását követően elhitte Prohászkanak, hogy nem akart ártani a zsidóknak? A válasz nem teljesen egyértelmű, ám tény, hogy a cionisták fenntartásokkal kezelték az antiszemita politikusok részéről érkező támogatást, rosszindulatot sejtve e megnyilatkozások mögött. (Igaz, ezt az antiszemiták sokszor maguk nem is igazán rejtegették.⁵⁶) Mikor az *Egyenlőség* a fenti Prohászka-interjúra azt reagálta, hogy a hazai cionisták „Herzl álmait” „a leghírhedtebb antiszemitákkal karöltve egyengetik”,⁵⁷ a *Zsidó Szemle* „hamis” hírnek nevezte, hogy „mi cionisták az antiszemitákkal fegyverbarátságra léptünk”, és inkább a liberalizmust okolta a kialakult helyzetért, melynek vélt bukását a lap saját állítása szerint egyszerűen, érzelemmentes hangon mutatta be.⁵⁸

A cionista hetilap korábban reagált arra, hogy Haller István miniszter Simon Lajos cionista könyvéből szemlézett, és Dánér Béla a cionizmust a hazai zsidók figyelmébe ajánló beszédét is kritizálta. Utóbbira annyit felelt, hogy nem kell őket invitálni, hiszen mennek maguktól is Palesztinába⁵⁹, előbbire pedig maga Simon Lajos hosszas választ adott: „A kérdés a következő: diffamáló-e a cionista mozgalomra az a körülmény, hogy egy antiszemita miniszter a szervezet által kiadott műből idéz és ugyancsak kevésbé

⁵⁶ A keresztényszocialista Kádár Lehel például nemzetellenes bűnökkel vádolta a magyar zsidóságot, miközben azt is kijelentette, hogy „nem vagyunk ellenségei a cionizmusnak, sőt, mint becsületes és nyílt nemzetiségi hitvallást csak helyeselni tudjuk”. KÁDÁR LEHEL: Felekezet vagy nemzetiség? In: *Szózat*, 1922. november 12. 2. p. S noha tárgyalt időszakunknál későbbi források, mégis szemléletesek Lendvai István keresztényszocialista cikkíró és költő véleményei a két háború közti „keresztény cionizmus” kérdésében. Lendvai 1928-ban arról írt Eljahu Ben-Zion Sadinsky cionista munkáit idézve, hogy azok tárgya az „örök zsidókérdés”. „Ő tehát tudja, amit a mi liberálisaink még mindig nem tudnak, hogy a zsidókérdés igenis van”. „Liberális magyar testvéreinkkel szemben nagy elégtétellel iktatjuk ide Sadinsky [...] kijelentéseit: [...] »A zsidók, mint nép, be nem olvaszthatóak [...] nem asszimilálhatóak.«.” „Nincs elég vastag betű, amelyekkel ennek a zsidónak ezeket a kijelentéseit gyöngeszemű magyar testvéreink recehártái elé döbbszteni szeretnénk. Mindazt, amit boldogult Istóczy Győzőék próféta ihlettel [...] hirdettek, mindazt, amit miatt minket [...] kiirtottak a magyar közéletből, szóról-szóra beismeri egy [...] zsidó [...] Ha nem hitték el Istóczynek [...] miért nem hiszik el liberális magyarjaink legalább [neki]?” Ld.: LENDVAI ISTVÁN: Önvallomások minden államiság halálos ellenségéről. In: *Előőrs*, 1928. június 24. 14–15. p. Lendvai itt a következő munkát idézi: SADINSKY, ELJAHU BEN-ZION: Die nationalie Sozietät. Beitrag zur Lösung der Judenfrage im Zusammenhang mit dem allgemeinen nationalen Problem. Heidelberg, 1918. Szintűgy jellemező a Keresztényszocialista Kerületi Szakszervezetek Elnökségének 1935. július 23-i hírlevele, melynek *Hogyan lettünk mi is cionistákká?* volt a címe, s amely így kommentálta a zsidó kivándorlás hírért: „Szerencsés utat a hosszú vendégeskedés után! Legyen nektek könnyű a jó arab palesztinai föld, mert a magyar földet fél évszázadig elég könnyen bitoroltátok! Íme, mégis csak a cionistáknak van igaza! Így lettünk mi cionistákká!” (A hírlevél Lendvai István családi hagyatékában, másolat a szerző birtokában.) E jelenséget összefoglalta: GYURGYÁK JÁNOS: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Bp., 2011. 413–415. p.

⁵⁷ Látogatás Torquemadánál. In: *Egyenlőség*, 1921. február 19. 2–3. p.

⁵⁸ Szemle. In: *Zsidó Szemle*, 1921. február 25. 7. p.

⁵⁹ Menjetez Palesztinába! In: *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 10. 13. p.

zsidóbarát nemzetgyűlés az idézeteknek tapsol?” Véleménye szerint, ha Haller István könyvéből azt a következtetés vonta le, hogy a zsidóság önálló nemzet, „úgy semmi okunk sincs szégyenkezni és örvendünk, hogy az illetékes körök a megértés útján haladnak”. Ha viszont a nemzetgyűlés a jogfosztást készült megindokolni az idézéssel, akkor a „félem a görögöket” kezdetű mondást ajánlotta olvasói elé Simon.⁶⁰ Későbbi cikkében ugyanő egyértelművé tette, hogy „legtávolabb áll természetesen tőlünk, hogy zsidó ifjainknak az egyetemről való kirekesztésébe megnyugodjunk vagy beletörődjünk”.⁶¹

Mindez illeszkedik a *Prohászka a cionizmus mellett?* című cikkében leírtakba, melyben kifejtette, hogy a külön nemzeti identitás megvallása nem lehet az állampolgári jogok megvonásának oka – legalábbis egy ideális helyzetben. Ugyanitt azt kérte zsidó olvasóitól, hogy a cionizmus ügyében a budapesti születésű Max Nordau véleményét tartsák példának irányműnek, ne pedig a fajvédők kiszólásait.⁶² Kellner Irén zárszava Prohászka-interjújához azonban már megértőbb volt: „Eddig tartott Prohászka Ottokár nyilatkozata, melyhez úgy hiszem, nem kell kommentár. Legfeljebb csak annyit fűzhetünk még hozzá, hogy azokban a bizonyos, nagyon mellveregető, zsidóvallású egyéneken mi nem nevetünk. Mi szégyelljük magunkat értük!”⁶³ Naivitással ugyanőt nem lehetne vádolni ez esetben, hiszen korábban Friedrich István volt miniszterelnököt szólaltatta meg, aki szintűgy a cionizmust támogató nyilatkozatot tett. Az ő szavainál azonban Kellner megállapította, hogy „a cionizmussal szemben tanúsított szimpátiájának oka az antiszemitizmus”.⁶⁴ Végül soron azonban Schönfeld József fogalmazta meg legjobban a cionisták hozzáállását a zsidó nacionalizmus ürügyén antiszemita politikát megvalósító közszereplőkhöz. A *Zsidó Szemle* főszerkesztője Gömbös Gyula 1921-es cionizmust támogató cikkére⁶⁵ reagálva ironikusan felelte, hogy azt „örömmel fogadjuk”, de „figyelmeztetni kívánjuk a képviselő urat, hogy a cionizmus nem az antiszemitákat, hanem a zsidó nép jövőjét szolgáló mozgalom”.⁶⁶

Szalay László korábban érdekes tanulmányt közölt Prohászka zsidó sajtóban megjelent nekrológiájáról. Tény, hogy az *Egyenlőség* a püspök nekrológiájában nem említette meg Prohászka antiszemitizmusát, s a cionis-

⁶⁰ SIMON LAJOS: Néhány egyszerű igazság. In: *Zsidó Szemle*, 1920. május 14. 2–3. p. Simon könyvét korábban Turi Béla pappolitikus is „melegen ajánlotta”, kifejtve, hogy „nem ismerek zsidó-írta munkát, mely oly tiszta meglátással állapítaná meg a zsidó lélek alkatának különbözőségét a keresztény népek lelkével szemben”. TURI BÉLA: A zsidóság lelki alkata. In: *Nemzeti Újság*, 1919. december 7. 1–3. p. Korábbi releváns nézeteihez: TURI BÉLA: A zsidók útja. Ágoston Péter könyve. In: *Alkotmány*, 1917. április 8. 1–4. p. Turi nézeteire reagál: Nemzetgyűlés és zsidóság. In: *Zsidó Szemle*, 1920. március 5. 7–8. p.

⁶¹ S. L.: Az egyetemi zsidókérdés. In: *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 7. 1–2. p.

⁶² SIMON, 1920.

⁶³ Ld.: Dokumentum.

⁶⁴ SASS IRÉN: Friedrich István nyilatkozata a cionizmusról. In: *Zsidó Szemle*, 1921. január 7. 4. p.

⁶⁵ Gömbös Gyula vezércikke: *Szózat*, 1920. december 31. 1. p.

⁶⁶ SCHÖNFELD JÓZSEF: Válasz Gömbös Gyula nemzetgyűlési képviselő úrnak. In: *Zsidó Szemle*, 1921. január 28. 1–3. p.

ta sajtó is méltatta életútját.⁶⁷ Ehhez külön adalék lehet, hogy az *Egyenlőség* – mely a századfordulót követően, de különösen Szabolcsi Miksa halála és az „ellenforradalom” között markánsan „progresszív” álláspontot képviselt – korábban baloldali gazdasági nézetei és társadalmi igazságért való felszólalásai miatt méltatta Prohászkat, megannyi cikkben dicsérve a püspök „modern”, „liberális” és „haladó” szellemét.⁶⁸ Ezek a cikkek 1918-tól a fokozatos meglepődésből váltanak át nyílt támadásba,⁶⁹ s dacára néhány, Prohászka utolsó éveiben vagy halála után megjelent pozitív cikknek,⁷⁰ a

⁶⁷ SZALAY LÁSZLÓ: Zsidó sajtóorgánumok Prohászka-nekrológiájából. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2015. 302–319. p., külön. 306., 314–315., 319. p.

⁶⁸ Két semleges korai cikkért ld.: ZEMPLÉNI ÁRPÁD: Pápista szocializmus. In: *Egyenlőség*, 1897. január 17. 5–6. p.; Keresztény és katolikus társadalmi politika. In: *Uo.*, 1901. november 10. 4. p. A hangnem innentől dicsérő a lap hasábjain: A pécsi kongresszus. In: *Uo.*, 1907. október 13. 1. p.; MEZEY SÁNDOR: Prohászka püspök. In: *Uo.*, 1910. október 23. 2–3. p.; Glosszák a hétről. In: *Uo.*, 1910. november 13. 3. p.; BOTOND: Zsidók és rendőrök. In: *Uo.*, 1911. január 22. 3. p.; HEVESI SIMON: Hit és tudomány. In: *Uo.*, 1911. augusztus 20. 3–5. p.; KISS ARNOLD: Prohászka püspök tanítása. In: *Uo.*, 1912. november 17. 21. p. Kiemelkedően pozitív Kiss Arnold rabbi értékelése, miszerint minden szépen szónokló fiatal rabbi „zsidó Prohászka szerepre vágyik”, illetve egy 1916-os (!) cikk, mely szerint Prohászka „világosság a sötétségben”, mert „jól esik hallani,” hogy „üti azokat, akik a zsidókat ütik”. Ld.: KISS ARNOLD: Emlékezések. In: *Uo.*, 1911. december 3. 3. p. (melléklet); Glosszák a hétről. In: *Egyenlőség*, 1916. december 16. 4. p.

⁶⁹ Az elforduláshoz ld.: MEZEY SÁNDOR: Levél Prohászka Ottokárnak. In: *Egyenlőség*, 1918. június 1. 1. p.; STEINHERZ JAKAB: A legújabb kereszties hadjárat. In: *Uo.*, 1918. július 6. 8. p.; MEZEI ERNŐ: Próféta vagy demagóg? In: *Uo.*, 1918. július 13. 1. p.; Levél a Szerkesztőhöz. In: *Uo.*, 1918. július 20. 6. p.; VÁZSONYI VILMOS: Elég volt! In: *Uo.*, 1918. szeptember 5. 1. p.; BALLAGI ERNŐ: A méreg. In: *Uo.*, 1918. szeptember 23. 6. p.; MEZEI ERNŐ: Hungarizmus? Megjegyzések az új magyar inkvizíciós hadjáratához. In: *Uo.*, 1918. október 5. 1–4. p.; Hevesi Simon válaszol Prohászkanak. In: *Uo.*, 1922. október 14. 6. p. Jól megfigyelhető az *Egyenlőség* fokozatos támadásba lendülése a következő két cikkben, mely először még azt feltételezi, hogy az egyébként jóindulatú Prohászka csupán félretájékozódott a zsidóság ügyében, később azonban már a nyelvezetét is „haladóból” „középkorivá” minősíti. Ld.: Jól megy Szatmár vármegye zsidó tisztviselőinek. In: *Uo.*, 1921. június 25. 11. p.; Prohászka Ottokár exportálja az antiszemitizmust. In: *Uo.*, 1921. szeptember 17. 5. A csalódás érzését Prohászkaival kapcsolatban szintúgy élesen mutatja meg egy 1921. februári cikk, mely még emlékezett „azokra az időkre, mikor zsidó írók, tudósok és újságírók tömjéneztek körül és hódoltak” a püspöknek, illetve Szatmári Mór egy évvel későbbi írása, mely így kezdte sorait: „Jóságos teremtő Isten! Micsoda óriási különbség van aközt a Prohászka Ottokár püspök közt, aki a háborúban elesett Zuboly hírlapíróársam temetésén ott a kerepesi temetőben, főpapi ornátusban, igazi emberszeretettől áthatott, fenséges felekezeti türelmesség szellemétől sugárzó gyászbeszédet mondott, meg aközt a Prohászka Ottokár püspök közt, aki most az Ébredőket frissebb tevékenységre buzdítja, s arra oktatja őket, hogy »az erőszaknak is vannak néha történelmi feladatai.«” Ld.: Andrassy az antiszemiták élén. In: *Uo.*, 1921. február 26. 1. p.; SZATMÁRI MÓR: Ottokár püspök tanításai. In: *Uo.*, 1922. szeptember 9. 5. p.

⁷⁰ A lap megünnepelte a tényt, hogy Prohászka 1926-ban egysoros köszönőlevélben kívánta „Isten áldását” Lebovits József rabbira, aki hitéleti lexikonnal lepte meg őt. –

lap végül is arra jutott, hogy helyesen ítélte meg a püspököt, mikor antiszemitanak titulálta.⁷¹ A lap hasábjain a püspök megítélése tehát összességében nem változott pozitív irányba keresztény cionista nyilatkozatai után – igaz, egy deklaráltan anticionista laptól ilyet nem is lehetett várni.

Ám fontos kiemelni, hogy végső soron a *Zsidó Szemle* sem mutat más képet. Prohászka interjút követően a püspök megjelenései a lap hasábjain szinte kizárólag negatívak. A lap még korábban – 1920 szeptemberében – kritizálta Prohászka, igaz, pont azért, mert egy nyilatkozatában az asszimilációra hívta fel a zsidóságot. Székesfehérvár püspökével Csernoch János állította szembe a *Zsidó Szemle*, mivel utóbbi a zsidó vallás gyakorlására buzdította a hazai zsidókat.⁷² Később – 1922 októberében és novemberében – azonban már csak támadta a püspököt. *Fald fel felebarátodat* címmel vezércikkben kritizálta Prohászka tételét, miszerint a felebaráti szeretet elsősorban önszeretetre való felhívás lett volna,⁷³ ugyanebben a számban még egy élcelődést szentelt a püspöknek,⁷⁴ majd egy hónappal később tömören mondott ítéletet Prohászka azon védekezése felett, hogy ő nem antiszemitizmust, hanem „filokrisztianizmust” gyakorol: „Az eredmény ugyanaz. Anti vagy filo: a vége: üsd a zsidót!”⁷⁵

Összegzőként elmondható, hogy Prohászka Ottokár zsidóellenességének dacára kimondott érdeklődéssel és szimpátiával viszonyult a cionizmushoz. 1919-es – egyébként antiszemita – esszéjében a keresztény cionizmus alapvető tételeit fogalmazta meg: a zsidóságnak nemzeti államot kell formálnia Palesztinában és meg kell térnie. Magára tekintve kijelentette, hogy egyetért a mozgalommal, melyet „következetesnek” tartott, s hogy ha zsidónak született volna, maga is cionista lenne. Már ismert, egyoldalú nyilatkozatainak tekintetében érdekes látni, hogy egy zsidó lapnak adott interjújában képes volt hosszasan méltatni a zsidó tradíciót. Eközben azt is tagadta, hogy antiszemita lett volna. Mindez azonban nem változtat 1920 szeptemberi parlamenti szónoklatának zsidóellenes élén, illetve azon, hogy a korabeli asszimiláns zsidó közvélemény egyértelműen a „gyűlölet püspökeként” kezelte őt.

Prohászka püspök Lebovits főrabbihoz. In: *Egyenlőség*, 1926. július 10. 7. p. Röviddel halála után Fodor Mór zsidóbarátként értelmezhető megnyilvánulásait gyűjtötte – szerény – csokorba. FODOR MÓR: Prohászka Ottokár életéből. In: *Uo.*, 1927. április 9. 4. p. Sándor Pál pedig 1932-ben támadta a kitérőket azzal – a valószínűleg téves állítással –, hogy „köztudomású volt, hogy Prohászka Ottokár a kitért zsidókat jellemtelen embereknek nevezte”. SÁNDOR PÁL: Miért nem térített Csernoch, Prohászka és Balthazár? In: *Uo.*, 1932. január 16. 4. p.

⁷¹ A lap cikket közölt Prohászka naplója kiadásának alkalmából. Ebben arról írt, hogy „mi [korábban] Prohászka Ottokárt az antiszemitizmus vezérének állítottuk oda [...] Így élt bennünk az ő képe, így láttuk őt a zsidóellenes politika vezető harcosának. Most, hogy megjelentek Prohászka Ottokár legőszintébb vallomásai, intim feljegyzései: naplójának tükrében meglátjuk, hogy az a kép, melyet róla alkottunk és hirdettünk: hű és pontos Megnyugodtunk [...] nem voltunk igazságtalanok Prohászka Ottokárral szemben”. – Prohászka. In: *Egyenlőség*, 1929. október 5. 18. p.

⁷² Prohászka és Csernoch. In: *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 24. 9. p.

⁷³ Fald fel felebarátodat! In: *Zsidó Szemle*, 1922. október 13. 1. p.

⁷⁴ Cícero, Prohászka és Hevesi. In: *Zsidó Szemle*, 1922. október 13. 3. p.

⁷⁵ Anti és filo. In: *Zsidó Szemle*, 1922. november 24. 1. p.

A cionista mozgalom orgánuma – a *Zsidó Szemle* – először némi nyitottsággal fogadta Prohászka állásfoglalásait, majd látva azok valódi tartalmát, háritani igyekezte a nem kívánt barátságot. Prohászka cionista-barát szövegeiből – illetve antiszemita cikkeiből – látható, hogy a püspök a zsidóellenes intézkedések alapjául akarta használni a cionizmust, nem törődve azzal, hogy a mozgalom önkéntes alapon akarta megszervezni a zsidók kivándorlását, s dacára annak, hogy az egyéni döntés kritériumát 1920-as beszédében és 1921-es interjújában maga is elfogadta. Nehéz lenne nem egyetérteni a *Zsidó Szemle* summázatával, miszerint „az eredmény ugyanaz”, vagyis „üsd a zsidót!” A lap talán kevesebb teret szentelt a püspök támadásának, ez azonban a cionista mozgalom diaszpóra-politikájának is betudható, mely tiltotta a nem-zsidó államok belügyeiben való állásfoglalást.⁷⁶ A Prohászka-hoz való cionista viszonyt – ahogyan arra Simon Lajos írása is utalt – inkább a reálpolitika jellemezte. A *Múlt és Jövő* cionista folyóirat sem éppen naivitásáról tett bizonyosságot, mikor így írt Prohászka-ról 1918-ban:

„Prohászka püspök kikelt a zsidók ellen. Mindamellet nincs okunk, hogy kikeljünk Prohászka ellen. Elvégre, ha Prohászka nem szeret bennünket, arról mi nem tehetünk. Sőt talán ő sem tehet. Nem szeretjük egymást és punktum.”⁷⁷

DOKUMENTUM⁷⁸

Mielőtt befejezném riport-sorozatamat,⁷⁹ mely keresztény politikusoknak a cionizmusról való véleményét foglalja magába, végezetül hadd álljon még itt Prohászka Ottokár nyilatkozata is. A parlamentben volt alkalmam a püspök úrral beszélni, aki lekötelező szívéllyel, ülés közben szakított időt számomra. Nagyjelentőségű nyilatkozatában különös figyelmet érdemel az a mód, hogy kizárólag a zsidóság érdekeinek szem előtt tartásával felelt a hozzá intézett kérdésre és éppen ő, akinek kereszténysége azt hiszem igazán vitán felül áll, mialatt a cionizmus abszolút fontosságát hangsúlyozta, egy szóval sem említette a kereszténység vagy pláne a magyarság eminens érdekét a kérdéssel kapcsolatban. Ő a cionizmust elsősorban a zsidóság belső és egyéni ügyének fogta fel és lehetetlen szó nélkül elmenni Prohászkanak eme finom figyelmesége mellett, annál is inkább, mert manapság ugyancsak nem vagyunk hozzászokva az ilyesmihez.

A püspök úr különben szóról-szóra a következőket mondotta:

„Lehetetlenségnek tartom, hogy míg egy zsidó, jó zsidónak tartja magát, egyszersmind ne legyen cionista is. Mert az a megállapítás, hogy a zsidóság

⁷⁶ Ezt a korabeli hozzáállást remekül írta le a *Zsidó Szemle* címlapján közölt felhívás 1921. október 28-án, IV. Károly második visszatérési kísérletekor. A lap arra intette „a zsidókat”, hogy maradjanak „politikailag semlegesek”, ugyanis a királykérdésben „a magyar nemzet dönt”.

⁷⁷ Tollhegyről. In: *Múlt és Jövő*, 1918. 272. p.

⁷⁸ SASS IRÉN: Prohászka Ottokár nyilatkozata a cionizmusról. In: *Zsidó Szemle*, 1921. február 11. 2–3. p.

⁷⁹ Korábbi nyilatkozatokért ld.: Rupper Rezső (1920. december 10.), Friedrich István (1921. január 7.).

nem nemzetiség, hanem csak felekezet, voltaképpen abszurdum. A zsidó, addig, míg bármely címen zsidónak vallja magát, még a legnyugatibb viszonyok között sem vetkőzhet ki őszintén orientális⁸⁰ tradícióiból. Az orientális tradíció szerint pedig felekezet és nemzetiség egy elválaszthatatlan egységet alkot. Nem léphet ki valaki a nélkül a zsidó nemzet kötelékéből, hogy egyúttal vallását is el ne hagyja, aminthogy nem történhetik ez megfordítva sem. A zsidóság előtt tehát két út van: ha zsidó akar maradni, a cionizmus, ha nem, akkor a föltétlen asszimiláció. Megvallom, hogy asszimiláció alatt én itt, a vallásból való kilépést is értem, mert e nélkül csakugyan nem lenne igaz és őszinte a zsidóság asszimilációja.”

„De kérдем most már, mi szüksége van rá a zsidóságnak, hogy ősi kultúráját cserbenhagyja? Adva van egy nép, jelentős tehetségekkel, ősi nyelvvel, ősi tradíciókkal több ezer éves virágzó, ősi kultúrával, mely kultúra a római legyőzetés után kettétört, hogy helyet adjon a hosszú elnyomatásnak. Az elnyomatás alatt megindultak ugyan bizonyos mozgalmak a zsidóság kebelében, ilyen volt például a német-zsidó renaissance⁸¹ is, mely leginkább német filozófusok emléjén táplálkozott, de ezek nem voltak igaz megmozdulások. A zsidóságnak be kellett látnia, hogy ezek tévedések, kisiklások voltak és nem vezettek érdemleges eredményekig.”

„Most azonban másként áll a helyzet és lehetetlennek tartom, hogy a zsidók föl ne eszméljenek, és rá ne ismerjenek az igaz útra. Egy nép, mely ragyogó kultúrája évezredekig nyúlik vissza – itt kitérek egy pillanatra és el fogok mesélni egy történetkét, melyet mindig nagy élvezettel olvasok el, valahányszor a Királyok Könyvét a kezembe veszem, és amely történetke fólíánsoknál⁸² ékebben beszél a zsidó kultúra nagyszerűségéről. »Illés próféta vándorlásai között többször átment egy bizonyos helységen« – a nevére nem emlékszem –, »és mindig ugyanannál a házaspárnál szállott meg éjszakára. A házaspár nagy tiszteletben tartotta a prófétát és igyekezett tiszteletét Isten emberével szemben minél jobban kimutatni. Egy napon, hogy a próféta már többször meghált a házukban, az asszony így szólt az urához: ”Te, ez az ember Isten embere, illó volna, hogy több tisztelettel lássuk vendégül házunknál. Rendezzünk be neki egy szobát, állítsunk be neki egy fekvőhelyet, tegyünk mellé egy mécsest és egy korsó vizet.”«⁸³ Hol voltak az akkori népek, négyezer évvel ezelőtt, még ettől a felfogástól?! Hiszen mi még ma sem tudunk másképpen gondoskodni egy emberről, ha nagyon meg akarjuk tisztelni?! Tehát, egy nép, amely ilyen múltra tekinthet vissza, amelynek olyan tradíciói voltak, mint hogy csak a legutolsó nagy, nemzeti fellángolást említsem, a Makkabeusok harcai, mely mellett eltörpül akármelyik más nemzet katonai hőstette, lehetetlen, hogy egész szívvel ne csüggyön múltján és ne ragadjon meg minden alkalmat, mely rekonstruálásához hozzásegíti”.

„Igaz viszont, hogy amennyire én a magyarországi zsidóságot ismerem, azt látom, hogy itt a magyarországi zsidók között nincs nagy talaja a múlthoz való ragaszkodásnak. Csak olyan zsidókat látok itt túlnyomólag, akiknek lelkén ferde törekvések elmosták a kontúrokat, akik nagyhangon verik a mellüket, hogy »igenis, mi jó magyarok vagyunk!« Én ezeken – bocsánat – csak nevetni tudok. Dehogy is tudják ezek a jó urak, hogy mic sodák ők, dehogy is tudják. Igen, lehet asszimilálódni, ahogy tud a tót, a sváb, a szász, tudhat a zsidó is, de

⁸⁰ Értsd: keleti.

⁸¹ A németországi zsidó vallási felvilágosulásra utal.

⁸² Talán a Talmudra utal, mely fólíánsok szerint van felosztva.

⁸³ 2Kir. 4,8–10.

akkor egészen tessék asszimilálódni, és ha már a magyarsághoz csatlakoztak, tessék minden szálát elszakítani, ami a zsidósághoz kötötte őket. De egyszerre ezt is meg azt is?! Ezt nem lehet. Ez torz állapot, és lehetetlen állapot.”

„Én csak annyit mondhatok, hogy ha én zsidó lennék, cionista lennék. Mi szüksége van rá a zsidóságnak, hogy saját kultúráját, mely van olyan érdemes, mint bármely más művelt nemzeté, idegennel cserélje fel? És most? Mikor a versailles-i konferencia megad rá minden módot és lehetőséget, hogy a zsidóság nemzeti közössége új életre éledjen? S amint nálunk s a külföldön is, nem fog helyreállni az országok békéje, míg minden nemzetiség autonómiát nem kap, miért akarna épp a zsidóság, mely mögött annyi keserű tapasztalat áll, lemondani erről az előnyről?”

Prohászka Ottokár nevetett.

„És látja, engem antiszemitanak tartanak. Miért lennék antiszemita? Van eszemben. Azért, mert a numerus clausus mellett beszéltem. Magyar és keresztény ember vagyok, csak természetes, hogy a magyarság és a kereszténység érdekeit képviselem?”

„A zsidóságnak most megadják a módot a teljes szabadsághoz. Pótolhatatlan mulasztás volna a zsidóság részéről, ha ezt az alkalmat elmulasztaná. Az a körülmény, hogy a zsidóság hivatalosan is nemzetiségnek jelenti ki magát, még nem jelenti egyszersmind azt is, hogy no, most minden zsidó azonnal vándoroljon ki Palesztinába. Hová, minek? Palesztinába még házak kellenek, fejlődés, utak, közlekedési eszközök, élet hiányzik még onnan, szóval mindaz, ami nélkül kultúremlék nem existálhat.⁸⁴ És a zsidóságnak, mint nemzetiségnek nem szabad elzárkóznia a magyar társadalmi élettől. A kapcsolatot mindenesetben meg kell tartanunk egymással.”

Eddig tartott Prohászka Ottokár nyilatkozata, melyhez úgy hiszem, nem kell kommentár. Legfeljebb csak annyit fűzhetünk még hozzá, hogy azokban a bizonyos, nagyon mellveregető, zsidóvallású egyéneken mi nem nevetünk. Mi szőgyelljük magunkat értük!

Sass Irén⁸⁵

⁸⁴ Értsd: létezhethet.

⁸⁵ Bokor Józsefné Kellner Irén (1898–1944): Közel 20 ifjúsági munka szerzője, ezek listájáért ld.: Írónők a hálón, 1880–1945. Online: ironok.elte.hu / Bibliográfia / Sass Irén. – 2017. február. A világhálón terjedő születési dátuma (1901) helytelen. Életrajzi adataiért ld.: Budapest Főváros Levéltára, VII. 18.d. 1921.05/0288. *Zsidó Szemle* peres iratai, 1–2.

SUMMARIES IN ENGLISH

The Way of Gáspár Mágocsy's Guardianship and the Advancement of the Reformed Church in the Territory of a Lutheran Follower, Castellan János Alaghy

Kiss, Lajos

During the Hungarian civil war and the Ottoman military aggression in the middle of the 1550's, the fighting between Hungarian nobles for territory was usual. The Calvin follower Gáspár Mágocsy began his carrier as a soldier in Békés County and Zaránd County. Later he became the captain of Gyula. After the Turkish occupation of Gyula, Mágocsy on the side of Ferdinand (Habsburg) I., was granted titles in the North-Eastern part of the Hungarian Kingdom. He formed a political alliance with János Alaghy and after 1557 with Gábor Perényi too. During the campaigns against the Transylvanian rulers Queen Isabella, Prince János Szapolyai and their vassals the relationship between Mágocsy and Alaghy got stronger. In 1560's the Calvin follower preachers in Abaúj County and Zemplén County made their own Calvinistic confession. The Evangelistic landlords like Alaghy and Perényi in these years started to persecute the leaders of the Calvin follower preachers. They tried to keep the Evangelistic faith on their own lands. In 1567 Perényi and Alaghy died. Most of the land of Perényi was inherited by two families, the Báthory and the Calvin follower Dobó. Alaghy named Mágocsy as the executor of his last will. Meanwhile Alaghy's widow married with a lowborn noble lieutenant. In these years Gáspár Mágocsy was a member of King Maximilian's council. He got the children's guardianship. In the former Alaghy territory the Reformed Church got stronger and the persecution was over.

Turn in the Life of a Cantor in Debrecen: Story of István Diószegi K.

Csorba, Dávid

István Diószegi K. (1635k–1698) is a well-known Calvinist Preacher in 17th century. He did his doctorate in Holland, worked as teacher and as preacher in a great village in county of Bihar (Diószeg), and until his death he was elected for a while to a bishop in the District of Transtisza. Bevor he achieved such a career, he had working as a cantor in Debrecen. It happened when he had finished his last exam in College of Debrecen, and had been working since 2 years. He was that time no pupil, but somehow he should get a job to survive. I found recently an item about this period of his lifetime that makes us clear, how could it be happen. There is a declaration in municipal proceedings of Debrecen that City Council would see him through an amount of 300 taler in order to travelling abroad for advanced studies in Universities of Holland. From that source turned out the real name of this person: his cognomen wasn't Kis (it means small) but Konta (it means short). In another manuscript is written about the title of his book which has been disappearing for a long time. Finally I foreshowed preface of his famous book Proportioned Talent (1679), that describes turns of life Diószegi Konta's.

The Practice of Church Discipline in the Reformed Church of Kecskemét in the 18th Century*Ruzsa-Nagy, Zoltán*

The scope of the study is to present the practice of church discipline effectuated by the local consistory of the Reformed Congregation in Kecskemét (central Hungary). As a result of the 1564 agreement between the Roman Catholic and the Protestant citizens, in the borough of Kecskemét the two denominations lived together in peace throughout the centuries. Within the Reformed congregation the local consistory was formed in the 17th century, however we have very little knowledge of that period. There are two written sources of the church life remained from 18th century. One was preserved in the Matricula of the Reformed Church written by the pastor Veresmarti Lázi Péter. It contains church disciplinary issues from the 1710's apart from a Historical overview and a poem. The church discipline that time was practised by the local consistory. The recorded disciplinary issues in early 18th were those to be punished with the most severe ecclesiastical condemnation, the public penitence. The condemned person had to stand on a designated 'shame stone' for one week (or in more severe cases for two weeks) being exposed to the public's contempt. Most cases were related to marital infidelity. There was no difference between men and women in terms of infliction. Church discipline always came second after the trial and punishment put in effect by the secular authorities. In 1755 the local consistory was reorganized and disciplinary statutes were revised. The level of church discipline was much more widespread than before. In 4 cases the consistory decided to excommunicate the person, which included the denial of funeral service, too. The main sentence was public penitence (almost half of all disciplinary cases), which likewise was exercised by standing on the shame stone, however for shorter periods than half a century before. Sins thus condemned were primarily breaking of marriage and pre-marriage sexual relationship, but also on some occasions theft and cursing the church and presbyters. The local consistory practised oral correction in 27 per cent of all disciplinary issues. This was put in effect by inviting the sinner to the meeting of the Consistory. The main sins to be corrected were drunkenness, not attending to Sunday services, cursing, and superstition. As a novelty to the early 18th century the consistory in Kecskemét practised peacemaking also as part of disciplinary issues on 18 occasions. The goal was either to restore marriages or to reconcile conflicts between two church members. The church disciplinary issues have disappeared from the agenda after 1784.

An Ethnographic Collector of the 19th Century Hungary: Life of Sándor Ürmösi I.*Szakál, Anna*

The lengthy case study seeks to explore from a micro-historical perspective the life of a lesser-known collector involved in the most canonic 19th century Transylvanian folk-poetry collecting. The goal of this study is to present the most accurate picture possible of the social background underlying the collector network of the 'Wild Roses' (*Vadrózsák*) – published in 1863 – and through this the small world of the 19th century Unitarian pastors and teachers. This first part of the study reveals the early life of Sándor Ürmösi – his family, relatives who became intellectuals, scholastic progress, possible influences in college, promising beginnings, committed collecting of folklore, and publication of a contradictory nevertheless successful book. The author strove for applying all available sources – printed or handwritten – to introduce the life of the 19th century Unitarian pastor Sándor Ürmösi as accurately as possible. Alongside folkloristic sources church history documents (e.g. visitation logs, Episcopal and decanal correspondence, registers of births, marriages and deaths) and school history documents (e.g. parish registers, reading society logs, handwritten sheets) were applied. Most primary handwritten sources were unearthed in Transylvanian parochial and national archives. The research was made difficult due to the fact that documents were only arranged by year, or not at all.

Zsarnay Lajos's Sermons in the Light of the 19th Century*Bátoriné Misák, Marianna*

In the study, the author examines Zsarnay Lajos funeral speeches in the light of 19th century intellectual trends. These words throws particularly scrutinized in terms of the extent to reflect the spirit of the age, in particular, to the eternal life, resurrection, and at all the facts of death of the formulation. Reading the funeral speeches and analyzed to determine whether the kind of zeitgeist, which had been characterized by the emergence of different directions to the pastor, he could not be found. Did not question the biblical truths, not rejected dogmas which are the foundations of the Reformed Church. In contrast to the zeitgeist of the author find her utterances about the eternal life, resurrection, which such beliefs stemming from their conviction formulated. Not all worth sermon reflected in these biblical truths to the specific wording, because sometimes you just describe them, but in any case refer to them. 'It is no doubt a side that like Lazarus, so we can resurrect a word when the Almighty.'

**The ‘Confusion’ After Signing the Peace Treaty of Versailles–
Trianon Seen by the Apostolic Nuncio Lorenzo Schioppa
(October – December 1920)**

Hamerli, Petra

The paper summarizes the reports written on the Hungarian situation after it signed the Peace Treaty of Versailles–Trianon on 4 June 1920 by the first Apostolic Nuncio in Budapest, Lorenzo Schioppa, who began his diplomatic mission on 5 October 1920 in Hungary. The reports written between October and December 1920 describe those circumstances that Hungary had to face with after the Peace Treaty, which resulted the loss of two thirds of the original territory of the country, and several Hungarian inhabitants – with a lot of Catholics among them – were forced to live in the Successor States created after World War I (Czechoslovakia, Romania, Yugoslavia). In his reports, Lorenzo Schioppa examined all of the circumstances that could influence Hungary’s political, social, confessional and everyday life. He sent them to the Cardinal Secretariat of State, Pietro Gasparri, to make the Holy See informed on Hungary’s situation, which he described as a ‘confusion’ in these first period of his mission. The significance of the reports, as primary sources, is that they present Hungary from the point of view of a diplomat, and make some interesting and surprising observations on the Hungarian inner affairs and foreign policy, on the politicians and other important personalities of the country, and, beside this, they examines the confessional and social situation of Hungary, as well. Lorenzo Schioppa was not afraid of making some critical observations, as well, so the reports give several reflections that can help the Historians – and all of those who are interested in the Horthy Era – to understand better the situation of Hungary after Trianon.

**‘Had I been born a Jew, I would be a Zionist.’
The question of Ottokár Prohászka and his Christian Zionism.**

Veszprémy, László Bernát

This article explores the complicated views professed by Roman Catholic Bishop of Székesfehérvár Ottokár Prohászka (1858-1927) regarding Zionism. Largely based on new sources from the contemporary Hungarian Jewish press, his views can be summed up as follows: world Jewry has to form a national state and convert to Christianity. His theses, however, do not match those of the mainly protestant Christian Zionists of Western Europe and the United States, as he also professed openly anti-Semitic views and actively assisted in drafting anti-Jewish legislation in 1920. Our previous picture of Prohászka is further enriched by a newly emerged interview he gave to the Zionist weekly *Zsidó Szemle* in 1921. In this interview he went so far as to declare: ‘Had I been born a Jew, I would be a Zionist.’ He also offered words of praise to Jewish culture. While assimilationist Jews hardly believed his supposedly good intentions, it would seem that the Zionist press risked giving some positive coverage to Prohászka, at least for a while. Limiting Jewish access to higher education was one of the most important political agendas of Prohászka in the period discussed. This struggle of the Catholic Bishop the Zionists never condoned.

Mecsetépítési tervek Budapesten az 1930-as években

Udvarvölgyi Zsolt

Írásunkban az iszlám magyarországi történetének egy – jóformán – teljesen elfeledett epizódját kívánjuk felvillantani. Több jeles magyar és külföldi építész foglalkoztatott már a budai Gül Baba türbe rekonstrukciója és a köré építendő mecset tervezése. A múlt században ambiciózus elképzelések születtek, a harmincas években Kismarty Lechner Loránd és Supinger Ferenc műhelyeiből. A téma aktualitását és fontosságát az alábbi közlemény is alátámasztja:

„A kormány nemzetgazdasági szempontból kiemelt üggyé nyilvánította Gül Baba türbéjének műemléki felújítását. A főváros II. kerületében található törökkori műemlék a 19. század eleje óta a turisták kedvelt úti célja [...] Gül Baba a Buda 1541-es elfoglalásának évében elhunyt harcos dervis már életében nagy tiszteletnek örvendett, kultusza mindmáig fontos része az iszlám hitűeknek. Történelmi és szakrális jelentősége mellett Gül Baba síremléke a magyar-török kapcsolatok szempontjából is kiemelt jelentőségű [...] Az iszlám vallás egyik legészakibb zarándokhelyének felújítása a két állam közös vállalkozásaként valósulhat meg.”¹

A munkálatok 2015-ben elkezdődtek és azóta jó ütemben folyik a türbe régészeti feltárása és rekonstrukciója.² A beruházás keretében nemcsak a síremlék, hanem annak teljes környezete is megújul, így az ide vezető utcák, az érintett közterületek, a vízelvezető-rendszer, valamint az egykori Wagner-villához tartozó teraszos kert is újjáépül. Tizenkét sírkómásolattal idézik meg az egykor ott lévő török temetőt, az emlékhely környezetében kávézót, múzeumot, közösségi tereket álmodtak meg.³

Írásunknak továbbá az is aktualitást adhat, hogy 2015 májusában nagy magyarországi sajtóvisszhangot kapott⁴ egy török forrásból megvalósítandó, Budapesten, Kőbányán felépíteni kívánt óriásmecset és komplex intézmény tervezése. A Türkiye Diyanet Vakfı (Törökország Vallásügyi Ala-

¹ Kiemelt beruházás lesz Gül Baba türbéjének rekonstrukciója. In: *Magyarország kormánya. Nemzetgazdasági Minisztérium. Gazdaságfejlesztésért és – szabályozásért Felelős Államtitkárság*. 2015. január 19. Online: kormany.hu – 2015. március.

² Ld.: Megújul a Gül Baba türbéje. – Magyarország kormánya. (Sajtótájékoztató.) 2015. február 15. Online: youtube.com – 2017. január.; SZÉKELY FRUZZSINA: Feltárják Gül Baba türbéjét. In: *Magyar Nemzet*, 2015. augusztus 5. Online: mno.hu – 2016. június.

³ Ld.: TEG: Körbe-körbe megújul Gül Baba türbéje. In: *Index*, 2016. szeptember 6. Online: index.hu – 2017. január.

⁴ Ld. pl.: Óriási mecsetet építenének Budapesten? In: *Magyar Nemzet*, 2015. május 15. Online: mno.hu – 2016. június.; TÓTH GERGELY – SPIRK JÓZSEF: Látványterv készült a rejtélyes budapesti óriásmecsetről. In: *Index*, 2015. május 15. Online: index.hu – 2016. június.

pítványa) által közzétett, impozáns látványterveket bemutató kisfilm szerint grandiózus, Közép-Európában unikális beruházásról lenne szó.⁵ A források szerint a „Macaristan Budapeşte Camii ve Külliyesi” elnevezésű komplex építészeti projekt a Fehér út – Gyógyszertár út környékén épülhetne fel, de kivitelezése egyelőre lekerült a napirendről.

Először a budapesti mecset megálmodóit, a magyarországi bosnyák muszlimok közösségét szeretnénk röviden bemutatni: Az első világháború végével több társával együtt Bécsben rekedt egy harmincegy éves bosnyák kapitány „K. und K. Militär-Imam, Leiter der Islamitischen Seelsorge in Wien”, Durics Huszein Hilmi, Durics Mahmud Agának, a Bosna Krupa-i polgármesternek fia.⁶ 1914-ben, mint katonai imám, katonai szolgálatra behívták, és 1914 októberében a Monarchia összes muszlimhitű katonáinak táborigyelőjeként nevezték ki. E szolgálatban a háború alatt az összes hadszínteren megfordult, és Szerbiában meg is sebesült. A világháború után, mint muszlim, menekülni volt kénytelen, s így került Bécsbe. A szerb üldöztetés miatt Boszniában fekvő 1040 holdnyi birtokára vissza nem térhetett, a birtokot a szerbek kezelték, és édesapját is megölték. Durics 1919-ben feleségül vette Hindy-Szabó Elek testőrezredes lányát, a nálánál idősebb Idát. 1920 októberében Budapestre költöztek, mintegy beletörődve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásába és a vagyon elvesztésébe. Ekkor csatlakozott 85 bosnyák társával Prónay Pál különítményéhez, és része volt abban is, hogy Sopron magyar maradhatott. Durics Budapesten alig öt év leforgása alatt „budai nagymuftivá vált”, aki élete utolsó évtizedében folyvást egy szép álmodást kergetett, a Gül Baba türbe oldalán magasodó mecsetét. Első beszédét 1931. augusztus 20-án olvasta fel erős akcentussal az alig három hete megalakult Gül Babáról elnevezett Budai Független Magyar Iszlám Vallásközség bosnyák muszlim tagjainak és nagy számban megjelent keresztény pártolóinak.⁷

A bosnyák muszlimokat pártoló, formálisan 1932-ben megalakult Gül-Baba Kultúrkomité⁸ elnöke a Városházán 1926-ban megbuktatott főpolgármester, és nyugdíjasként a Gül-Baba utcába költöző „városépítő” dr. Bárczy István volt. Durics beköltözött előbb a Belleuve, később a türbéhez közel álló Esplanade Hotel lakosztályába, amit ingyen bocsátottak rendelkezésére „amíg felépül a mecset”; itt tartották ünnepeiket, imáikat, illetve itt működött a titkársága is Duricsnak. Ám később az iszlám hazai pártfogói nem érték be Suppingner Ferenc (1931)⁹ és Kismarty Lechner Loránd

⁵ Macaristan Budapeşte Camii ve Külliyesi. 2015. április 9. Online: youtube.com – 2017. január.

⁶ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL.) XIV.24. (= Medriczky Andor hagyatéka) A Gül Babáról elnevezett Budai Független Magyar Iszlám Vallásközség történetével először Lederer György foglalkozott behatóan. Jelen írásunk részben az ő kutatásait veszi alapul: LEDERER GYÖRGY: A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez. I-II. In: *Keletkutatás*, 1988. ősz – 1989. tavasz. 29–49., 53–72. p.

⁷ A budapesti bosnyák és török közösségről korabeli híradófelvételek is fennmaradtak. Ld.: A Magyar Iszlám Közösség honlapja / Archívum. Online: magyariszlam.hu – 2017. január.

⁸ BFL. XIV.24. 51. p.

⁹ *Magyarság*, 1931. augusztus 9. 8. p.; *Budai Napló*, 1931. szeptember 1. 4. p.

(1935)¹⁰ cseppet sem kicsinyes mecsetterveivel, hanem eltökélték egy muszlim főiskola, azaz „Collegium Islamiticum” felépítését is, ugyancsak a türbe mellett. Durics már-már egy „muszlim város emírének” képzelhette magát. A tervezett vállalkozásnak semmiféle anyagi fedezete nem volt. Hiába próbálkoztak Gömbös Gyula miniszterelnöknél és más, a Horthy-rendszerben befolyásossá vált egykori bajtársaiknál, mindenhol csak szép szavakat kaptak. Terveikhez külföldi mecénásokat is vártak, és Durics „magyaros főpapi ornátusban” kétszer is elutazott Keletre adományokat gyűjteni. A budapesti muszlimok legaktívabb külföldi pártfogója, a pániszlám és arab nacionalista mozgalom nagyhírű alakja, a Népszövetség mellett működött „Comité syrio-palestinien” elnöke, Chekib Arslan volt, aki sokszor megfordult a magyar fővárosban. 1934-ben Durics és Mehmedagics Iszmail adományszerző körúton jártak Egyiptomban, Szíriában és Palesztinában. Jeruzsálemben a Pániszlám Kongresszus fejétől, Hadzs Amin al-Huseini nagymuftitól sokatmondó ígéreteket kaptak, hogy a Kongresszus majd miként támogatja a bosnyák-magyar muszlimok mozgalmát.¹¹ 1935–1936-ban hatalmas utat járt be ismét Duricsék küldöttsége: Alexandria, Jeruzsálem, Damaszkusz, Bagdad, Bombay és Haiderabad volt az útvonaluk.¹² Ha adományokat nem is kaptak, nem lehettek egészen elégedetlenek. Arisztokraták, vezető politikusok fogadták őket – Irakban a király, Haiderabadban a helyi uralkodó, a nizám –, és a sajtó is sokat írt róluk. A hazai iszlámot propagáló előadásaiknak sikerük volt, és mindvégig „magyaroknak vallották magukat, akik Magyarországért dolgoznak”.¹³ Duricsék bizakodva tértek haza 1936 nyarán, de a mecset és a muszlim internátus felépítésére nem gyűlt össze a pénz. A nagymufti „volt harcostársának”, az időközben albán királlyá lett Zogunak segítségével is csak bízni lehetett. Pedig Durics számos alkalommal látogatott el Tiranába, még ajándékot is, egy, a felépítendő mecsetet ábrázoló, márványlapra szerelt ezüst plakettet vitt a királynak, akit kikiáltott a magyar iszlám mozgalom védnökévé.¹⁴ A barátságos levelekkel Zogu sem fukarkodott, anyagi áldozatokra azonban nem vállalkozott, bár menyegzőjét Apponyi Geraldine-nal a nagymuftinak kellett volna megáldania a Budai Napló szerint.¹⁵ A mecset építése végül albán szponzorációból sem kezdődött el. Durics 1940-ben elhunyt,¹⁶ a közösség tagjai közül sokan meghaltak a világháborúban, a túlélők megöregedtek, többen emigráltak és a mecset építésének terve is feledésbe merült.

Végezetül szeretnénk a két, mecsetet tervező magyar építész rövid életrajzát feleleveníteni, Lechnerét Haba Péter és Sós Zsuzsanna cikkei alapján:

¹⁰ *Budai Napló*, 1935. december 12. 2. p.

¹¹ *Budai Napló*, 1934. január 13. 1. p.

¹² BFL. XIV.24. 78., 83–92., 104–109. p.

¹³ BFL. XIV.24. 94–97. p.

¹⁴ *Budai Napló*, 1932. január 1. 1. p.; 1932. március 24. 3. p.; 1932. április 5. 11. p.; 1933. január 7. 3. p.; 1937. június 10. 2. p.; 1937. október 21. 3. p.

¹⁵ *Budai Napló*, 1938. február 10. 1. p.

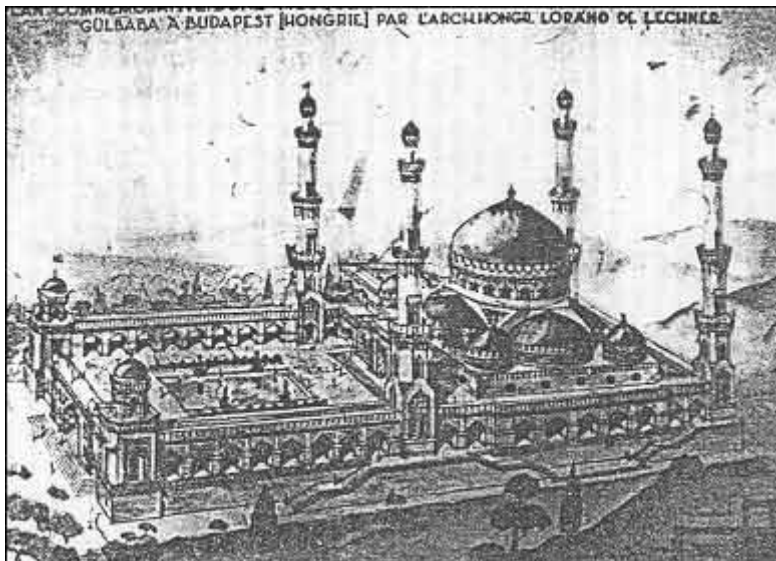
¹⁶ Huszein Hilmi főmufti temetése Rákoskeresztúron. In: *Magyar Világhíradó*, 834. 1940. február. Online: filmhiradokonline.hu – 2017. január.

„Kismarty Lechner Loránd Vácott született 1883. július 6-án. Építészeti tanulmányait a budapesti Műegyetemen végezte, majd olaszországi tanulmányútja után az Orth és Somló irodában dolgozott. A Műegyetem ókori építészeti tanszékének tanáráként 1908-tól egészen 1940-ig, nyugdíjazásáig dolgozott. A húszas évek végéig gyakran segédkezett testvére, Kismarty Lechner Jenő munkájában. Sváb Gyula kultuszminisztériumi fejlesztési programja keretében számos iskolát és templomot tervezett, de részt vett a Wekerle-telep házainak megalkotásában is. Főbb művei közé tartozik a dabronyi (1912 körül), a pestújhelyi, a bodrogkisfaludi és a bátai templom, a Mester utcai gimnázium és a susáki erdőhivatal (Fábián Gáspárral, 1910). »Egyik legkülönlegesebb munkája, a Gül Baba-mecset nagyszabású tervének elkészítése közben is nagy figyelmet fordított erre. Történt ugyanis, hogy Arszlán Chehib szíriai herceg a világ muszlimjainak érdekeit képviselve egy programot készített elő az iszlám-hívők európai zarándokhelyének megvalósítása céljából. Az új zarándokhelyet Gül Baba sírja felett képzeltek el. A herceg megismerte Lechner Lorándot, és felkérte őt a terv elkészítésére. Az építész végiggondolta: hogyan illene az épület legjobban a városképbe, ennek figyelembevételével elkészítette, majd eljuttatta a terveket a hercegnek, amit ő el is fogadott. A monumentális építkezésből végül semmi sem lett, kitört a világháború.«¹⁷ A mester építészeti formálás módjára kezdetben a Fiatalok csoportjának nemzeti stílüstörékvése hatott, melyet Lechner Ödön építészével szemben az ornamentikát háttérbe szorító, inkább a kortalan, ősi építőhagyományból eredő formákra és szerkezetekre alapozódó szemlélet jellemez. Később a középkori építészeti stílusok, különösen azok itáliai változatai ihlették épületeit. Kismarty Lechner Loránd nem hagyta abba a munkát nyugdíjba vonulása után sem. Nagybátyja, Lechner Ödön 1956-ban megsérült alkotását, az Iparművészeti Múzeumot az ő tervei szerint állítják helyre, de neki köszönhető a Halászbástya egyik restaurálása is. Az építész 1963. június 6-án hunyt el.»¹⁸

Suppinger Ferenc életművét nehezebben lehetett rekonstruálni: Bizonyos, hogy a húszas-harmincas évek jeles építésze volt. Ő készítette el az első terveket a budapesti Attila út 107. sz. alatti ház felépítéshez. Legendás alkotása a városligeti Angol Park helyén, a Hermina úton álló favázas Alpési Falu vendéglő és mulató, amely az 1920-as évek elején épült és 1944 telén, a főváros ostroma során égett le. Szintén ő tervezte a budapesti Felsőerdősor u. 11. sz. alatti négyemeletes épületet, ill. a Petőfi híd budai hídfőjéhez álmódott, de soha fel nem épített, „Tánc –és zeneépület a strandfürdő területén” c. alkotást is.

¹⁷ SÓS ZSUZSANNA: Egy szorgalmas és szerény Lechner. In: *Népszabadság*, 2003. július 7.

¹⁸ HABA PÉTER: Kismarty Lechner Loránd 125 éve született. In: *Építészfórum*, 2008. október 7. Online: epiteszforum.hu – 2015. március.

MELLÉKLETEK**1. Kismarty Lechner Loránd mecsetterve, 1935¹⁹****2. Eisenhut Ferenc: Gül Baba halála (1886)²⁰**

¹⁹ Forrás: A Magyar Iszlám Közösség honlapja. Online: magyariszlam.hu – 2017. január.

²⁰ Forrás: Terebess Online. Online: terebeess.hu – 2017. január.

3. Gül Baba türbéje, 2009.²¹

4. Gül Baba szobra, 2009.²²

²¹ A szerző felvétele.

²² A szerző felvétele.

Bod Péter könyvtárának kötetei a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában

Bod Péter könyvtáráról, könyveinek sorsáról számos tanulmány született.¹ A hagyatéki leltárából ismert 888 tételből most hármát ismertettek, amelyek a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárába kerültek.

Az 1770-ben összeállított könyvjegyzék szerint az oktáv formátumú, magyar vonatkozású művek között 369-es sorszámmal a „Pázmán Péter Könyörgései. Posonb[an] 1625.” jegyzésű tételt 66 dénárba becsülték.² Pázmány Péter Imádságos könyvének 1625-ben, Pozsonyban megjelent harmadik kiadásának egyik példányáról van szó.³ Ennek a kiadásnak jelenleg két példánya ismert.⁴ A kettő közül a könyvtárunk tulajdonában levő példány a teljes, szépséghibája, hogy eredeti kötése helyett 19. századi préselt egész bőr kötést kapott kék és piros címvignettákkal, a könyvtestet pedig körülvágták és aranymetszéssel díszítették. Az előzéklapjának verso-ján található bejegyzés utal az egykori tulajdonosra: „Bod Péteré 1744”. A kötet a Szászvárosi Református Gimnázium könyvtárából került a jelenlegi őrzési helyére, bár ma már erre a kötetben semmiféle bejegyzés, pecsét nem utal, ezek ugyanis elvesztek a kötet átkötésével.⁵ A Szabó Károly által az RMK első kötetében egyetlennek mondott szászvárosi példányról van szó, ugyanis a Szászvárosi Kún Tanoda könyvtárának felszámolása után jelentős része a régi könyveknek hozzánk került.⁶ Az RMNy a példányadatok rendjén nem közöl adatot a példány állapotáról, az 1606-os Imádságos

- ¹ Legfrissebben a kutatási eredményeket összegezte: OLÁH RÓBERT: Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban. In: „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert. Debrecen, 2015. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 243–268. p. A tanulmány nem ismeri a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában levő, Bod Péter könyvtárából származó köteteket ismertető tanulmányomat: KURTA JÓZSEF: Bod Péter könyvtárának kötetei a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában. In: *Református Szemle*, 2004. 212–214. p.
- ² RADVÁNSZKY BÉLA: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. In: *Magyar Könyvszemle*, 1884. (továbbiakban: RADVÁNSZKY, 1884.) 78. p.
- ³ PÁZMÁNY PÉTER: Imádságos könyv, melyet írt, es most harmadszor kinyomtatott Pazmany Peter ersztergami ersek. Posonban, MDCXXV. [typ. Societatis Jesu]. [46]+571+[9] pag. – 8° – Orn., init.; Vö. Régi magyarországi nyomtatványok. II. 1601–1635. Szerk.: Borsa Gedeon – Hervay Ferenc. Bp., 1983. (továbbiakban: RMNy.) 1345. A könyvtár átszervezése előtt *RMK 185.* volt a kötet jelzete. Jelenleg ezt a gyűjteményt átszervezzük, és a könyv új raktári jelzetet fog kapni.
- ⁴ Egyik az általunk bemutatott példány, a másikat, egy csonka példányt a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár őriz. Vö. PÁZMÁNY PÉTER: Imádságos könyv (1631) Jegyzetek a szövegkiadáshoz. Szerk.: Sz. Bajáki Rita – Bogár Judit. Bp., 2013. (Pázmány Péter művei.) 22–23. p.
- ⁵ PÁZMÁNY PÉTER: Imádságos könyv. (1631) Sajtó alá rend.: Sz. Bajáki Rita – Hargittay Emil. Bp., 2001. (Pázmány Péter művei, 3.) 9. p.
- ⁶ Régi magyar könyvtár. I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerk.: Szabó Károly. Bp., 1879. 548. p.

könyv 1993-ban megjelent hasonmás kiadásának kísérőtanulmánya pedig csak a Zágrábban őrzött példányt ismeri teljesnek, amelyik valójában csonka.⁷ Csak az 1631-es, negyedik kiadás 2001-ben megjelent kritikai kiadásának használati útmutatója pontosítja az RMNy hiányosságát.⁸

A könyvtárban található másik kötet a hagyatéki jegyzék 7. tétele: „*Buceri Opera Omnia. Basileae. 1572*”. A fólió méretű kötetet az összeírók 36 dénárral becsülték.⁹ A jegyzék rövidítve és hiányosan jegyzi a címet, és a leírók félreolvasták a kiadási évet, ugyanis a bibliográfiák szerint Martin Bucernek (1491–1551) nem jelent meg az adott évben összkiadása. A Bucer műveit tartalmazó gyűjteményt Konrad Hubert (1507–1577), Bucer munkatársa rendezte sajtó alá, és az egyebütt eretneknek számító nonkonformista gondolatoknak is nyilvánosságot adó Petrus Perna bázeli műhelyében látott napvilágot. Minden valószínűség szerint a tétel azonos a nálunk található kötettel:

BUCER, Martin: *Scripta Anglicana fere omnia. (Ed. Conradus Hubertus.) (Cum aliis aliorum operibus.)* – Basilea, ex Petri Perna officina, 1577.
2° – [24]+959[=919]+[1] pag., sign. typogr.
VD16 B 8924; CBT-B B291

A kötet az *Fff*₃-as ívlaptól csonka. Kötése négy dupla bordára fűzött, fatáblás, görgetőkkel, lemezzel és egyesbélyegzővel díszített, reneszánsz típusú, timsós cserzésű bőrkötés. Frobenius Hempel wittenbergi könyvkötő munkája (első lemez: Haebler I. 173. VI.; második lemez: Haebler I. 174. XIII.; Muckenhaupt 1993. 11.). A kötés sérült, fejnél égésnyommal, szöveg-hiány nincs, a fémcsatok kapcsolai hiányoznak. A gerincmerezítő öt pergamencsík kódexlap-töredék, a hátsó tábla betáblázócsíkja gót betűs nyomtatvány. A könyvtest metszése piros. A *super ex libris* helyeit üresen hagyták, a felső részbe tintával SSS monogramot (?) írtak. Bod Péternél korábbi tulajdonosra utaló bejegyzést, pecsétet nem tartalmaz a kötet, későbbi tulajdonosok közül is csak Dobollyi Dániel nevét ismerjük, aki 1801-ben írta be magát az előzékre. Személyét sajnos nem sikerült azonosítani. Nem tudjuk, hogy hogyan, milyen úton került a könyv a jelenlegi helyére, sem növendéki napló-, sem leltárszámot nem kapott. Jelenleg az antikvagyűjteményben található, jelzete Ant 14.¹⁰

A harmadik kötet szintén a Szászvárosi Református Kún Tanoda könyvtárából került a könyvtárba. A szintén 16. századi nyomtatvány jól illeszkedik az egyháztörténeti érdekeltségű Bod Péter olvasmánykultúrájába:

⁷ LUKÁCS SÁNDOR kísérőtanulmánya. Ad: Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Grác, 1606. Bp., 1993. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXVIII.) 12. p.

⁸ Ld. 5. sz. jegyz.

⁹ RADVÁNSZKY, 1884. 59. p.

¹⁰ A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának régi könyvei. I. Az 1601 előtti, nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok katalógusa. Összeállította: Kurta József. Kolozsvár, 2015. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 9.) (továbbiakban: KPTI Cat I.) 34. tétel.

[CRESPIN, Jean:] *Actiones et monimenta martyrum, eorum qui a Wicleffo et Husso ad nostram hanc aetatem...veritatem euangelicam sanguine suo constanter obsignaverunt.* – Genevae, Joannes Crispinus, 1560.

4° – [18]+321+[1] fol., sign. typogr.

GLN-1664; BNH Cat. C 1172

A kötet öt bordára fűzött, papírtáblás, vaknyomásos, német reneszánsz típusú timsós cserzésű, görgetővel és lemezzel díszített bőrkötése Steffan Raabe wittenbergi műhelyében készült (Haebler I. 385, I.; EBDB p002080.). *M F M 1575* super ex librise alapján első tulajdonosa Michael Fabricius Mediensis volt, aki wittenbergi peregrinációja során vette és köttette a könyvet 1575-ben.¹¹ Következő possessoráról a címlapon levő bejegyzés tudósít: „*Verus Possessor hujus libri Franciscus P. Devaj. Patior ut potiar Deus Providebit.*” Aztán a kötet Tzabaji Andrásához került, aki marosvásárhelyi lelkészsképe idején birtokolta a könyvet. Időrendben a következő ismert tulajdonos volt Bod Péter. A következő bejegyzés már 19. századi, Czell József adományozta a könyvet a Szászvárosi Gimnáziumnak, ezt meg is örökölte az utolsó számozatlan lapján: „*Dat donat D[omi]nus Josephus Czell Thecae Gymnasii Ref. Saxopolitani Ano D[om]ni 1811 D 20 Maji.*” A szászvárosi gimnáziumi könyvtár *O3L21 15* jelzettel katalogizálta a kötetet. Onnan került 1924 után a mai őrzési helyére, Ant. 24-es raktári jelzettel.¹²

A gyűjtemény jelenleg is zajló folyamatos feldolgozása során nem kizárt, hogy fognak még előkerülni kötetek Bod Péter könyvtárából.

(Kurta József)

¹¹ SZÖGI LÁSZLÓ: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700. Bp., 2011. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17.) 3364. tétel.

¹² Teljes leírását ld.: KPTI Cat I. 59. tétel.

Polemikus olvasói bejegyzés egy Czeglédi-irat szennylapján

Közismert, hogy a 17. századi konfesszionális összecsapások során kiadott vitairatok gyakran készítették az olvasókat arra, hogy személyes véleményüket, meglátásaikat kéziratos bejegyzéseikkel maguk is feltüntessék az általuk éppen olvasott könyv lapjain.¹ A szöveggel való együttélés, a hitbeli megerősítés élménye vagy éppen a polémiába való csatlakozás sorai, margináliái számos kiadványon mutatkoztak meg. Szakirodalmunk szép számmal gyűjtögeti az erre vonatkozó könyvészeti adatokat – jellemzően Pázmány munkái kapcsán –, s a szövegek vizsgálatának elméleti keretei folyamatosan bővülnek.

Jelen közleményben egy apró adattal szeretnék hozzájárulni a téma forrásainak feltárásához.

Czeglédi István kassai református lelkész *Redivivus Japhetke* (Kassa, 1669) című könyvének az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött első példányában több kéziratos bejegyzés olvasható.² Maga a nyomtatvány a „kassai hitvita” részeként jelent meg 1669-ben,³ s összevont válaszírat volt a térség jezsuita térítését vezető Sámbar Mátyás polemikus műveire, az *Orvosló ispotályra* (Kassa, 1664)⁴ és az *X, ut Tök* (Kassa, 1667)⁵ c. könyvekre.⁶ A címlap előtti ún. szennylapokon hosszas, egy olvasó keze nyomát mutató, kétlapos kéziratos bejegyzés található. Fekete színű kalamáris,

¹ BITSKEY ISTVÁN: „Nem úgy bátya!”: Marginálisok Pázmány *Kalauz*ában. In: „Nem sülyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Szerk.: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán. Bp., 2007. 475–479. p.; CSORBA DÁVID: Egy Pázmány-*Kalauz* dühödt olvasóinak teológiai, tropológiai és stílusparódiái. In: Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter *Kalauz*áról. Szerk.: Maczák Ibolya. Bp., 2016. (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14.) 71–97. p.; GARADNAI ERIKA: Olvasói bejegyzések Sámbar Mátyás Három üdvösséges kérdésének 1672-es kiadásában. In: Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa. Szerk.: Garadnai Erika – Podlovics Éva Lívia. Miskolc, 2012. 21–29. p.; HARGITTAY EMIL: „Petrus Pazmannus pascit per pascua porcos”. Hitvita a Kalauz margóján. In: Uő.: Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében. Bp., 2009. (Historia Litteraria, 25.) 69–81. p.; TÓTH ZSOMBOR: Hitvita és marginália. Megjegyzések „a (hit)vita antropológiájához”. Esettanulmány. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk.: Heltai János – Tasi Réka. Miskolc, 2005. 175–197. p.

² RMNy 3513. Az OSZK-ban őrzött példány jelzete: RMK I. 1082/1. (A másolatokat ld. a mellékletben.)

³ A kassai hitvitáról: HELTAI JÁNOS – MARTIS ZSOMBOR: A kassai hitvita. In: Docendo discimus. Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából. Szerk.: Huszti Tímea. Miskolc, 2013. 15–29. p.

⁴ RMNy 3154.

⁵ RMNy 3347.

⁶ A *Redivivus Japhetke* további két – ma már példányból nem ismert – katolikus vitairat Czeglédit érintő részeire is felel: Egy kálvinistának a nagypénteki ostorozása felől való castigálása. H. n., 1659. (RMNy 2889); valamint Illyefalvi István ökumenikus zsinatokról szóló téziseit: Kassa, 1668. (RMNy 3421)

erős, jól látható tinta, átlagos betűméret, vélhetően 17–18. (?) századi kézírás. A szöveg személyes hitvallást közvetít, melyet az olvasó Czeplédi művének olvasása nyomán fogalmazott meg, arra írt reflexiónak tekinthető. Azaz jól példázza, milyen lelki folyamatokat generált egy-egy korabeli hitvitázó teologiko-polemikus könyv, s milyen vallási cselekedetet tudott kiváltani a nyomtatott kiadvány. A bejegyzés érdekessége pont abban rejlik, hogy a nagy tekintélyű protestáns prédikátor Czeplédi szövege éppen egy katolikus hiten lévő olvasót készítetett a betűvetésre, ráadásul egy olyat, aki – a szöveg tanúsága szerint – valamikor maga is református hitben lehetett, illetve felmenői bizonyosan protestánsok voltak. A szöveg szerkezeti-ileg két részre osztható. Az elsőben római számmal jelölve, pontokba szedve a főbb katolikus tanítások olvashatóak. (Például a purgatórium, a szentségek, a szentek tisztelete, Szűz Mária tisztelete és szerepe, a papság és pápaság, a successio stb.)

„Hisszük s valljuk, hogy az emberek[...] lelkek holtuk után az Purgatóriumba fognak menni, és hogy azokat az lelkeket a papok az mise által segítik, és az pokolnak kinnyátul megszabadítyák. Hisszük és valljuk, hogy azok, kik az Úr vacsorájában az kenyeret veszik, veszik azok az Úr Jézus Krisztust, mint valóságos vérével és valóságos csontjaival is [és testével??] együtt, akik pedig sacramentomi kenyeret és bort vesznek, nem vesznek egyebet a puszta kenyérenél és bornál. Hisszük és valljuk, hogy az Római ekléziában hét sacramentumok vadnak. Hisszük és valljuk, hogy az szülő boldog Szűz Mária, [mely több?] legyen az Angyaloknál, és az emberektől nagyobb tiszteletre, mint az kinek fia, az Úr Jézus Krisztus.”

A szöveg második részében, a XVI. ponttól kezdve – amely a korabeli polémiák egyik fő témáját, a római vallás igaz voltát tárgyalja – tér át a szöveg a személyesebb és élesebb hangvételre. Itt olvasható a bejegyzés olvasástörténeti szempontból is értékesnek tekinthető megjegyzése, amely kifejezetten a könyveknek a vallásos életben betöltött szerepére tesz megjegyzést, kárhóztatva azokat a – talán Czeplédi munkájához is hasonló protestáns – nyomtatványokat, amelyek ellenkeznek a római vallás igaz tanításával.

„XVI. Hisszük és valljuk, hogy az Római Tudomány közönséges, tiszta, isteni és egyedül idvesség régi igaz Tudomány az evangéliumi Tudomány pedig melyről mi is [két színből] hátra állottunk hamis tévelygő, káromkodó, átkozott és eretnek kárhózatatos tsalárd, istentelen és nem régen gondolt csinált tudomány. Akivel, hogy [azér] egészen és teljességgel minden értelemben az egy Római vallás jó mennyei, szent és isteni tiszta vallás, az Calviniana pedig s Lutherána rossz tévelygő, eretnek, ördögi, átkozott hamis vallás. Szidalmazzuk és átkozzuk azokat, kik minket arra az tisztátalan ellenkező vallásra tanítottanak. Szidalmazzuk az mi szüleinkeket, kik minket szültenek és neveltenek. Szidalmazzuk azokat is, kik minket kétségben hívtak, az Római közönséges vallás iránt. Szidalmazzuk, s átkozzuk magunkat is, hogy a mi szánkhoz vittük, azt az eretnek pohárt, melyből [...] ittuk vala. Átkozzuk azokat a könyveket, melyeket olvasunk vala[kikkal is ...]”

A címlapon olvasható bejegyzés szerint a könyv bizonyos Váradai György tulajdonában volt. Noha pontos adataink nincsenek arra vonatko-

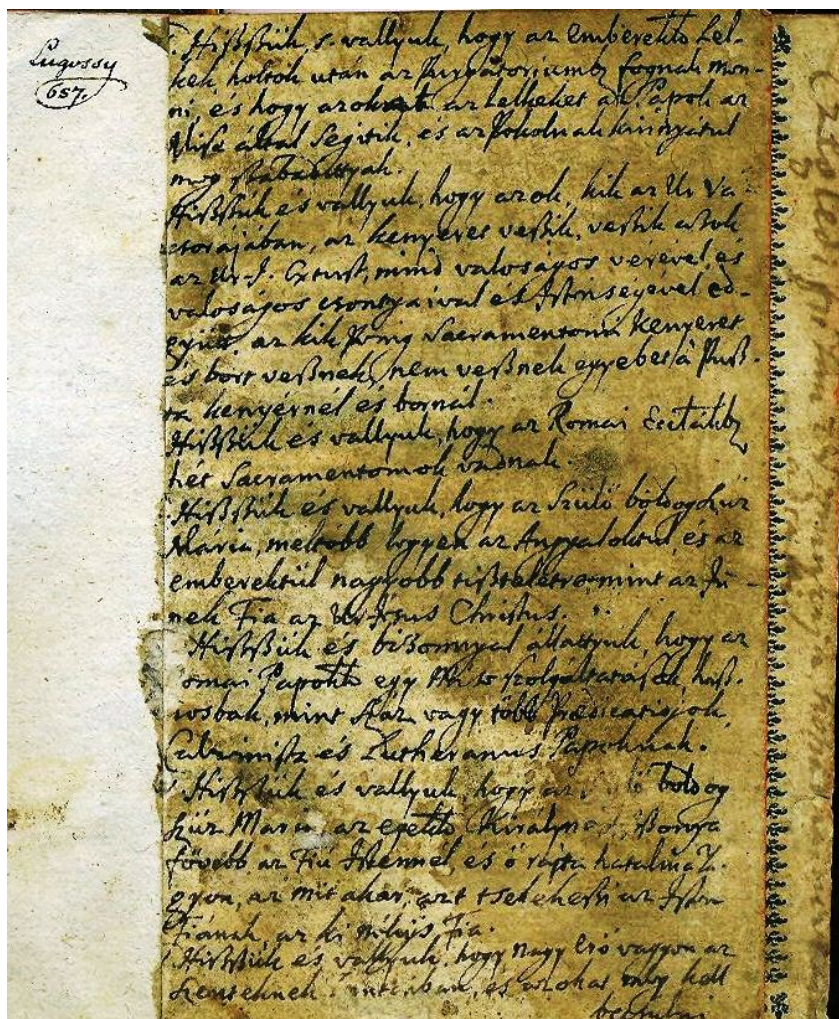
zóan, hogy kit takarhat a vélhetően 19. századi possessori bejegyzés, megemlítendő, hogy a Váradai család Czeglédi életében is fontos szerepet játszott. Erről árulkodik, hogy a Barátság dorgálás c. munkáját a Váradai család tagjainak is ajánlotta: „A VÁRADAI Ház eleitől fogva gondot szokott volt viselni Istene dicsőségére, fénlík vala e Sz. cselekedetben, a Néhai Nemzetes Vitézlő, Nagy-VÁRADAI Pál uram, nem esett ettül távul Nemzetes Vitézlő VÁRADAI ISTVÁN Uram is, kit a több Váradai-Ágakkal, őrizzen, s álgyon meg Isten is.”⁷

A könyv hátsó borítójának belső oldalán pedig egy másik kézírással Sámbar Mátyás fogatlanságára történik utalás. Bretz Annamária és Garadnai Erika már feltárta a jezsuita fogatlanságának a felső-magyarországi és a kassai hitvitában betöltött tematikus szerepét.⁸ A hitviták metaelméleti kérdéseit is gazdagította a foghúzás története, amely Bod Péter nyomán terjedt el a hazai történetírásban. A Czeglédi-könyv kézírásos bejegyzése a nyomtatványban szereplő, a fogatlanság ügyét tárgyaló szövegrészeket és lapszámokat gyűjtötte ki. Így az egykori református olvasó saját jegyzeteinek tekinthetőek a sorok.

⁷ CZEGLÉDI ISTVÁN: Barátság dorgálás. Kassa, 1663. (RMNy 3080) ??r-??v.

⁸ BRETZ ANNAMÁRIA: Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*éből. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004. 340–347. p., 344–345. p.; GARADNAI ERIKA CSILLA: A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata. Miskolc, 2014. (Kézirat. PhD értekezés, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola.) 9., 124–125., 195–196. p.

KÉPEK

A kibuzos fog legendájára:
 meg érdemli, ha meg ki n' vonta, meg fogja
 fogásul 40. -
 Lejjuc e csorba fogtal ki-ből csorbais
 dilemmás.
 Fogadban - nio n' leh csorbaisan mafor (43)
 an idő, tsac an ével örlőinés g' tetric; mellye
 ler, ha ki n' g'folt - is valamely Hajdu,
 Tudos Jesusta Uram fajabul, de, meg
 orombitot an ellenmeo tárombaidán
 meg - rögröt veiség. -

(Martis Zsombor)

PAPP KINGA: Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 284.) 293 old.

Papp Kinga 2012-ben megvédett doktori disszertációja három évvel később látott könyv formájában is napvilágot. A szerző tudományos érdeklődése láthatóan az íráshabitus vizsgálata, az erdélyi értelmiség íráshasználata felé mutat. Jelen kötetben ezt egy kevéssé a kutatások homlokterébe került család négy generációjának írásos tevékenységén keresztül mutatja be – utalva az utódoknál tovább élő hagyományra is, amivel az írásszokások folytonosságát érzékelteti.

Hatalmas kutatás, impozáns forrásfeltáró levéltári munka előzte meg a kötet elkészültét, amit a terjedelem közel egyharmadát kitevő függelék is jelez. Itt a családfa mellett főként a Kálnoki családtól fennmaradt, még kiadatlan levelek, kalendárium és végrendelet részletek átírásai találhatók. A szerző minden esetben jelzi lábjegyzetben, amikor kéziratos forrást használ, hivatkozva a függelék megfelelő részére. Éppen a nehéz hozzáférhetőség, a kiadás hiánya miatt váltak a könyv szerves részévé ezek az egodokumentumok, többnyire a főszöveg szempontjából lényeges darabok kerültek a függelékbe. Ennyi feltáró és filológiai munka után érdemes lenne nem csupán részletekben, válogatás formájában, hanem teljes egészében közzétenni ezt a korpuszt, hiszen már eddig is rengeteg időt és energiát fektetett közlésébe a szerző, valamint a további kutatások számára is hasznos kiindulópontot jelenthet. Ez a nagy gonddal elvégzett forrásfeltárás és a részben elérhetővé tett eredménye jelzi a kötet egyik kiemelkedő erényét, az alapos és precíz munkát, amely megbízható szakirodalommá teszi Papp Kinga könyvét.

A bevezető egységek (*Bevezetés; Források és diskurzusok; A székely nemeselek társadalmi, felekezeti és gazdasági helyzete a 17. század végén–a 18. század első felében*) világosan és logikusan indokolják a témaválasztást, körülhatárolják a vizsgált korpuszt, ismertetik az alkalmazott szemléletet és módszertant, valamint kontextualizálják a Kálnoki családot és íráshasználatukat – utalva már itt a kutatás további irányaira is. A források lelőhelyeinek és az átírási elvek bemutatását követően a szerző az íráshabitus-vizsgálatban jelöli meg fő szempontját, kapcsolódva ezzel az igen eredményes történeti antropológiai megközelítéshez. Ennek szükségszerűen részét képezi a reprezentációelmélet alkalmazása, bizonyos műfaji kérdések megfontolása, kiindulásként pedig a szövegek, mint egodokumentumok, meghatározása. Ennek a szövegtípusnak a továbbiakban elemzett, a Kálnoki családnál megtalálható darabjai mindenekelőtt levelek, valamint naplók, kalendáriumok, végrendeletek formájában manifesztálódtak. Rövid áttekintés is társul a szövegtípusokhoz, rögzítve azt az értelmezői pozíciót, amelyből a szakirodalmi konszenzus alapján a szerző megfogalmazza állításait. A levéltudomány kutatási irányait áttekintő összefoglalás viszont kissé egyoldalú: elsősorban az antik és reneszánsz retorikai mintákat szem előtt tartó vizsgálatokra történik hivatkozás, és csak elvétve találhatók utalások a levelezést, mint kommunikációs teret tételező feldolgozásokra, noha ezek alkalmazása természetesen értelmezési keretet jelenthetett volna a kötet szempontjából.

A műfajokra, a történeti antropológia elméletére, illetve a 17–18. századi erdélyi viszonyokra vonatkozó szakirodalmat meggyőző magabiztossággal használja a szerző, ám ez a rész elkülönülni látszik a későbbi elemzésektől, hiszen a felvezetett szempontok nem mindig válnak az értelmezés szerves részévé. A választ váró kérdések („Milyen szerepük van a saját korukban [ti. a vizsgált Kálnokiaknak]? Mi az, amit a családi levéltár és egyéb források alapján tudni lehet róluk? Miként van jelen életükben az írás, milyen szövegek maradtak fenn utánuk?” 35. p.) ugyanis erőteljesen filológiai, forrásfeltáró és forrásközlő megközelítést sugallnak, amely jelen fázisban kevésbé engedte érvényesülni a történeti antropológia eszköztárát. Ez a törés persze szükségszerűen is adódhatott a vállalkozás jellegéből: előbb a nagyrészt ismeretlen szövegeket kellett bemutatni az olvasóknak.

A mindenekelőtt levéltári kutatásokra alapozó feltáró munka ad magyarázatot a teljes életrajz-ismertetésekre is a négy vizsgált Kálnoki (István, Sámuel, Ádám, Antal) esetében, hiszen kisebb történelmi-politikai jelentőségük háttérbe szorította őket több más nemes és főúri családdal szemben. Ahogyan a zárszóban olvashatjuk: „arra törekedtem, hogy eddig többnyire ismeretlen források alapján egy nem teljesen ismeretlen, de mégsem a magyar művelődéstörténet, történelem vagy irodalom homlokterében levő családban született írott szövegeket, egodokumentumokat mutassak be”. (191. p.) Valóban egyik jelentős eredménye a kötetnek, hogy eddig kiadatlan forrásokat is bevont a kutatásba, pontosítva, árnyalva ezzel korábbi ismereteinket. Ebből is adódhat, hogy a szövegeknek gyakran inkább csak a tartalmi ismeretése történik meg, valamint ehhez kapcsolódóan a szakirodalmi álláspont rögzítése. A könyv másik komoly hozadéka, hogy egy, a kutatástörténetben némileg elhanyagolt család, a Kálnokiak példáján keresztül képes volt érzékelteni, hogy hasonló mintázatok, hagyományok és reprezentációs szempontok érvényesülnek náluk, mint a kiemelkedő hatású és magas rangú famíliák esetében. Hiszen az utóbbiak életének, irodalmi munkásságának kizárólagos vizsgálata azt a képzetet alakíthatná ki, hogy a rendszeres és igényes íráshasználat csupán a legmagasabb rétegek képviselőinek volt a sajátja – azonban egyre több kutatás világított rá, hogy szélesebb körből is felmutathatóak jelentős alkotások, akár egész életművek.

A Kálnoki családon belül egy-egy fejezetet kap az említett négy férfi, életük ismertetése után műfaji alapon bemutatva fennmaradt írásaikat. Kálnoki István naplójának és végrendeletének esetében már az is körülhatárolja az értelmezés lehetőségeit, hogy egyik kézirat sem autográf, ez pedig a szerzőséggel és a szerkesztői munkával kapcsolatban is kérdéseket vet fel. A mindössze öt hónapon keresztül vezetett útinaplóját fia, Sámuel folytatta, kapcsolódva ezzel egy megkezdett írásszokáshoz, megteremtve a genealógiai időt, amely az időtől független párhuzamosságon alapul. Kálnoki Sámuel fennmaradt szövegei a családon belül egyértelműen kiemelkedő teljesítménynek tekinthetőek, valamint tágabb kontextusban is igen figyelemreméltóak. Kalendáriumán kívül igen jelentős a levelezése, a memoriáléja és a testamentuma, amelyek terjedelmileg, mennyiségileg is tekintélyesek. *Apa és fia írásgyakorlata* címen egy alfejezet foglalkozik Sámuel bejegyzéseivel Kálnoki István naplójában – talán szerencsésebb lett volna a két külön személytől származó, de egy korpuszt alkotó bejegyzések vizsgálatát egymáshoz közelebb elhelyezni, esetleg ezzel átkötni az apa és fiú íráshasználatára vonatkozó részeket. Már csak azért is, mert ebben a formában az említett alfejezet Kál-

noki Sámuel fejezetén belül az utolsó egység, amely így a soron következő Kálnoki Ádámra is utalhat a tartalomjegyzék alapján. Kálnoki Ádámtól levelein kívül egy ünnepi oráció maradt ránk, amelyet a bécsi egyetem magyar diákjai által választott patrónus, Szent László ünnepekor hangzott el. A kiadvány reprezentációs és hittérítő szerepét hangsúlyozza Papp Kinga, valamint retorikai, dedikációs jellegzetességeire utal, megemlítve, hogy metszettel kiadott példány is ismert. Kálnoki Antalnak a levelei jelentenek bőséges forrást, kiegészülve a titkára, majd a saját maga által vezetett levelezési nappalval. Szövegeiből kirajzolódik a sűrűn és szorgalmasan író, ideális levelező-partner alakja, amelynek maga is próbált megfelelni, így íráshasználatának, rokonaival való viszonyának, nyelvválasztásának változásai remekül nyomon követhetők ezen a korpuszon.

Már a tartalomjegyzékből is látható, hogy Kálnoki Sámuel írásai egyértelműen túlsúlyba kerültek a monográfiában, amire a zárszóban reflektál is Papp Kinga: „Kötetem súlypontja látványosan Kálnoki Sámuel íráshasználatára felé toldott el, amire magyarázat lehet az, hogy családjának ő volt a legismertebb, legnagyobb karriert befutó tagja, a vele kapcsolatos források száma volt a legnagyobb, a többi családtag íráshasználatának bemutatása mintegy hozzá viszonyítva íródott meg.” (192. p.) Mindez arra az alapvető kutatási nehézségre is ráirányítja a figyelmet, mely szerint a múltból alkotott képünk minden esetben irányított konstrukció, hiszen az ismert forrásokból válik hozzáférhetővé, amelyek azonban nagyon esetlegesek lehetnek. Ezen a ponton merülhet fel az a kérdés, hogy a többi családtag valóban nem hozott létre Kálnoki Sámueléhez hasonló életművet, vagy csak (különböző okok miatt) nem ismerjük eléggé ezeket a korpuszokat. Az alaposabban vizsgált Kálnokiak fókuszba kerülésének magyarázata, hogy igen jelentős levelezést, vagy ezen kívül más típusú szövegeket is alkottak. Megfontolásra tarthat számot, hogy e négy családtag íráshasználatának vizsgálatán keresztül (utalva olykor a rokonok szövegeire) lehet-e érvényesen nyilatkozni a teljes családi íráshabitust illetően.

A Kálnoki Sámuel leveleivel foglalkozó fejezet rész mutat rá leginkább arra, hogy a családi íráshasználatban a nőknek is komoly szerepük volt, hiszen Sámuel leveleinek jelentős része feleségéhez, Lázár Erzsébethez, valamint lányához, Kálnoki Borbálához szól. Lázár Erzsébet levelezése önálló egységként is megjelenik, itt utal a szerző a női íráshasználat jellegzetességeire, a személyesebb hangvételre, valamint a birtokigazgatással kapcsolatban érvényesülő gyakorlati szemléletre. Ezt az irányt a kutatás további lehetőségei között tartja számon a bevezető, a jövőbeli folytatásra utalva ezzel.

Kálnoki Antal és fia, Lajos levelezésében a nyelvhasználat kérdésének körüljárása igen eltalált elemzésként vált a könyv élvezetes alfejezetévé. A magyar, a francia, a német és a latin nyelv használata – Peter Burke értelmezései nyomán ismert módon – a különböző megszólalásmódokhoz, témákhoz, a bizalmasság mértékéhez kapcsolódott. Kettőjük levelezése a nyelvhasználat vizsgálatán keresztül is remekül érzékelteti a korabeli családi viszonyokat, egy apa-fiú kapcsolat is feltárul, mindez pedig a kora újkor mindennapjainak megismerését célzó kutatások szempontjából is hasznos esettanulmány lehet.

A kötetben egyenlő súllyal vannak jelen a szakirodalomban olvasható megközelítési módok, eredmények ismertetése és az innovatív, saját kutatásra épülő kijelentések, így annyit tett hozzá ez az írás a korszakról és a családi

írásashasználatról való ismereteinkhez, amennyi ésszerűen vállalható egy disszertációból készült könyv keretei között. Az alapos és precíz munkának köszönhetően nemcsak a forrásfeltárás és forrásközlés terén eddig említett szakmai erényeket tudhatja magáénak a kötet, hanem olvasóbaráttá teszi az is, hogy alig van benne elütés, helyesírási hiba, illetve formailag, szerkezeti-
leg átgondolt és logikusan felépített – ami egyúttal a szerkesztői munkát is dicséri. Reméljük, hogy Papp Kinga megkezdett kutatásait folytatva a Kálnoki család nőtagjainak fennmaradt írásait is hasonló gondossággal deríti fel, hiszen így már nagyobb biztonsággal lehetne kijelentéseket tenni a családi írásashasználatra vonatkozóan, valamint általában a női szövegalkotást illetően.

(ism.: *Gesztelyi Hermina*)

HORVÁTH ISTVÁN: A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma. Tájhasználat és gazdálkodás. (1736–1875) Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2016. (Thesaurus Ecclesisticae In Universitate Quinqueecclesiensi, 7.) 418 old.

A közelmúltban jelent meg Horváth István doktori disszertációjának átdolgozott változata, mely a magyarországi uradalomtörténet-írás jelentős állomása. Ahogy Paládi-Kovács Attila előszavában utalt rá, a magyar gazdaságtörténet írás nem túl régi hagyományokkal rendelkezik, csak a két világháború közötti időszakban irányult rá a figyelem, a korábbiakban nem számított népszerű témának a történetírók körében. A leíró történetírás kevéssé vette figyelembe azt a körülményt, hogy a gazdaság működése, történései mennyiben befolyásolják a társadalmi, a politikai és kulturális eseményeket, jószerével csak ez utóbbiak kerültek a figyelem középpontjába, annak ellenére, hogy a gazdaság fejlettsége és hatékony működése alapját képezi mindennek. Legkiemelkedőbb gazdaságtörténeiszünk közül Wellmann Imre, Csapody Csaba, Léderer Emma, Benda Kálmán a 20. század 30-as éveiben, később Szabad György, Für Lajos, Mérey Klára, Dóka Klára, Zimányi Vera (a felsorolás korántsem teljes) kezdtek el a témával behatóbban foglalkozni. Elsősorban a gazdag arisztokrata családok uradalmi – Rákóczi, Esterházy, Wenckheim stb. – és természetesen az egyházi tulajdonban lévő uradalmak keltették fel a kutatók érdeklődését, hiszen ezek a gazdaságok biztosították a fedezetet mindarra az építészeti, kulturális örökségre, oktatási, egészségügyi és szociális intézményhálózatra, amely az évszázadok során, mint „látható felépítmény” létrejöttek és hosszú időn keresztül az érdeklődés kizárólagos tárgyát képezték. Hozzáteve azt is, hogy az állam működtetése, a háborúk viselése ugyancsak gazdasági–pénzügyi kérdés volt és lesz, melyek költségeit szintén a gazdaság teremti elő.

A kötet szerzője két szempontból is igen előnyös pozícióban végezte kitarató kutató és feldolgozó munkáját, egyrészt mint a Pécsi Egyházmegye levéltárosának, nap mint nap keze ügyében voltak a források, másrészt mint szakképzett geográfusnak, könnyebb volt a földrajzi, domborzati, vízrajzi, meteorológiai és egyáltalán a környezeti feltételek körében való szakszerű eligazodás. Ugyancsak ilyen előnyt jelentett a térképészeti jártasság. Ebben az összefüggésben nemcsak az egyháztörténet, az agrártörténet és az urada-

írásashasználatról való ismereteinkhez, amennyi ésszerűen vállalható egy disszertációból készült könyv keretei között. Az alapos és precíz munkának köszönhetően nemcsak a forrásfeltárás és forrásközlés terén eddig említett szakmai erényeket tudhatja magáénak a kötet, hanem olvasóbaráttá teszi az is, hogy alig van benne elütés, helyesírási hiba, illetve formailag, szerkezeti-
leg átgondolt és logikusan felépített – ami egyúttal a szerkesztői munkát is dicséri. Reméljük, hogy Papp Kinga megkezdett kutatásait folytatva a Kálnoki család nőtagjainak fennmaradt írásait is hasonló gondossággal deríti fel, hiszen így már nagyobb biztonsággal lehetne kijelentéseket tenni a családi írásashasználatra vonatkozóan, valamint általában a női szövegalkotást illetően.

(ism.: *Gesztelyi Hermina*)

HORVÁTH ISTVÁN: A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma. Tájhasználat és gazdálkodás. (1736–1875) Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2016. (Thesaurus Ecclesisticae In Universitate Quinqueecclesiensi, 7.) 418 old.

A közelmúltban jelent meg Horváth István doktori disszertációjának átdolgozott változata, mely a magyarországi uradalomtörténet-írás jelentős állomása. Ahogy Paládi-Kovács Attila előszavában utalt rá, a magyar gazdaságtörténet írás nem túl régi hagyományokkal rendelkezik, csak a két világháború közötti időszakban irányult rá a figyelem, a korábbiakban nem számított népszerű témának a történetírók körében. A leíró történetírás kevéssé vette figyelembe azt a körülményt, hogy a gazdaság működése, történései mennyiben befolyásolják a társadalmi, a politikai és kulturális eseményeket, jószerével csak ez utóbbiak kerültek a figyelem középpontjába, annak ellenére, hogy a gazdaság fejlettsége és hatékony működése alapját képezi mindennek. Legkiemelkedőbb gazdaságtörténeiszünk közül Wellmann Imre, Csapody Csaba, Léderer Emma, Benda Kálmán a 20. század 30-as éveiben, később Szabad György, Für Lajos, Mérey Klára, Dóka Klára, Zimányi Vera (a felsorolás korántsem teljes) kezdtek el a témával behatóbban foglalkozni. Elsősorban a gazdag arisztokrata családok uradalmi – Rákóczi, Esterházy, Wenckheim stb. – és természetesen az egyházi tulajdonban lévő uradalmak keltették fel a kutatók érdeklődését, hiszen ezek a gazdaságok biztosították a fedezetet mindarra az építészeti, kulturális örökségre, oktatási, egészségügyi és szociális intézményhálózatra, amely az évszázadok során, mint „látható felépítmény” létrejöttek és hosszú időn keresztül az érdeklődés kizárólagos tárgyát képezték. Hozzáteve azt is, hogy az állam működtetése, a háborúk viselése ugyancsak gazdasági–pénzügyi kérdés volt és lesz, melyek költségeit szintén a gazdaság teremti elő.

A kötet szerzője két szempontból is igen előnyös pozícióban végezte kitarató kutató és feldolgozó munkáját, egyrészt mint a Pécsi Egyházmegye levéltárosának, nap mint nap keze ügyében voltak a források, másrészt mint szakképzett geográfusnak, könnyebb volt a földrajzi, domborzati, vízrajzi, meteorológiai és egyáltalán a környezeti feltételek körében való szakszerű eligazodás. Ugyancsak ilyen előnyt jelentett a térképészeti jártasság. Ebben az összefüggésben nemcsak az egyháztörténet, az agrártörténet és az urada-

lomtörténet, hanem a történeti földrajz tárgykörébe is sorolható a munka, hiszen az uradalom másfél százados története kapcsán megismerkedhetünk az adott helyszíneken az ember tájépítő, környezet átalakító tevékenységével is, úgymint a folyóvizek szabályozása, mocsarak lecsapolása, malomcsatornák kialakítása, erdőirtás, sáncok és árkok létrehozása stb.

Munkájában külön kitér a *jobbágytelkekre*, valamint a *földesúri* használatban lévő, *majorsági* birtokokra, melyre az *uradalom* kifejezést használja. Külön említést érdemel az a körülmény is, hogy esetünkben a földesúri kilenced és az egyházi tized egyaránt a papneveldeket illette. Hogy ez a jobbágyi szolgáltatások tekintetében könnyebbség vagy nagyobb teher, esetenként változó lehet.

A mű 18 fejezetre tagolódik, a szerző ismerteti a felhasznált források főbb jellemzőit, mindenekelőtt hatalmas mennyiségű levéltári forrást használt, de természetesen nagy jártassága van a vonatkozó szakirodalomban is, irodalomjegyzéke mintegy 140 tételből áll. Ezt követően megismerkedhetünk a birtok *földrajzi elhelyezkedésével*, a *domborzati és talajviszonyokkal*, a török hódoltság utáni *benépesülésével* és a majorság *szervezeti felépítésével*. Külön fejezetet szentelt az uradalmi *térképészetnek*, az egyes településekről, a hozzájuk tartozó határrészekről sok feudális kori térkép maradt fenn, ezek részben a török kiűzését követő évtizedekben kialakult új birtokviszonyok rögzítése céljából, részben határviták kapcsán keletkeztek. A mezőgazdasági tevékenységek ismertetését az *állattenyésztéssel* kezdi, külön kitérve a majorsági és a jobbágyi tulajdonban lévő állattartásra.

A következő ágazat az *erdőgazdálkodás*, erdőművelés, az erdők használata. Az erdők az uradalom tulajdonában voltak, de a jobbágyokat – amellett, hogy robot kötelezettségeik egy részét az erdőkben teljesítették – megillették bizonyos erdei haszonvételek is, mindenekelőtt a faizás, vagyis a tűzifa és épületfa biztosítása számukra. Az erdei gyümölcsök, a gomba pedig fontos élelmezési szerepet játszottak. Ám sem a vadászathoz, sem az állataik erdőben történő etetéséhez – makkoltatáshoz – nem volt joguk. A makkoltatást külön fizetség ellenében végezheték. A vizsgált időszakban az erdők kiterjedése nemcsak folyamatosan csökkent, de új – esetenként tájidegen – fajok meghonosításával azok minősége is megváltozott. Az erdők területének csökkenésével csaknem egyenes arányban nőtt a szántóföldek területe, ennek oka egyrészt a népesség gyarapodása volt, másrészt a Mária Terézia által bevezetett úrbéri rendelet meghatározta a jobbágytelkek minimális nagyságát, amelyeket sok esetben írtványföldekből kellett kiegészíteniük a földesuraknak.

A *rétekek* két típusa volt a papnevelde birtokain, egyrészt a vízfolyásokhoz közel eső alacsony fekvésű területek, másrészt az erdőirtások során keletkezett, magasabb fekvésű rétek, mindkettő az állatok téli etetését volt hivatva biztosítani. Mária Terézia rendelete alapján ezeket minőségük szerint három osztályba kellett sorolni. Bizonyos feltételek mellett az uradalmi réteken a jobbágyoknak is lehetett kaszálni. A *legelők* közül azok voltak a legkedvezőbb fekvésűek, melyek vízfolyások közelében helyezkedtek el, és könnyen megoldható volt az állatok itatása. Gyengébbek voltak a domboldali, erdőirtások során keletkezett legelők. Ez esetben is joguk volt a jobbágyoknak az uradalmi legelőket használni saját állataik legeltetésére is. Ez később, a jobbágyfelszabadítást követően, az elkülönözés folyamán sok jogi vitát okozott.

Nehéz volt megállapítani, hogy egy-egy legelő mennyiben majorsági és mennyiben úrbéri természetű.

A *szőlőtermelésnek* és borkészítésnek igen nagy jelentősége volt a papnevelde uradalmában, ennek oka egyrészt az volt, hogy a korszakban a bor „népélelmezési” cikknek számított, másrészt a szőlők (és irtványföldek) nem tartoztak a jobbágyi telekállományba, tehát tulajdonosa szabadon adhatta-vehette azokat. Ám az egyházi tizedet és a földesúri kilencedet ezek után is szolgáltatni kellett. Ennek ellenére a bor jelentős bevételt hozott nemcsak az uradalomnak, hanem a jobbágyoknak is, mert a bormérés és a kocsmatartás joga megoszlott a földesúr és a jobbágyok között.

Nagy jelentősége volt a *kerteknek* is, főként a gyümölcsöskerteknek (ezek többnyire nem tartoztak a jobbágytelek állományába), de volt az uradalomnak úgynevezett *szérűskertje* is, melynek az volt a funkciója, hogy oda gyűjtötték a dézsma címén beszolgáltatott terményt.

A szerző kitér a *sáncoknak*, mint tájjelemeknek, a szerepére, melyek az egyes termőterületek elkülönítését, a birtokhatárok jelzését, a lopások megakadályozását szolgálták. A sánc ugyanis egyrészt egy árokból, másrészt a kitermelt föld segítségével létrehozott kerítésből állt.

A tanulmányból az is kiderül, hogy a „tisztán” mezőgazdasági tevékenység is indukál jó néhány iparágat, itt a mészégetést, tégláégetést és a kőfejtést emeli ki a szerző.

Végezetül bemutatja a majorságot, annak vízelvezető, lecsapoló árkait, malomárkait, a mocsarak vízelvezető rendszereit, külön kitér a *fokgazdálkodásra*, mint a hagyományos ártéri gazdálkodás, illetve az árvíz elleni védekezés hagyományos módszerére, amely ma már szinte az emlékezetben sem él. Foglalkozik az egyes települések szerkezetével, a vizsgált területen a *kétbeltelkes* és a *szalagtelkes* faluszerkezet egyaránt előfordult.

Fontos az összegzésben annak vizsgálata is, hogy a környezeti adottságokat az ember hogyan tudja saját hasznára fordítani, valamint hogyan valósul meg az ember (kultur)tájépítő szerepe.

A kötet második részében, mintegy 250 oldalnyi terjedelemben, megismerheti az olvasó a felhasznált források egy részét, amelyek túlnyomó többsége a Pécsi Káptalani Levéltárban, kisebb része a Baranya Megyei Levéltárban található.

Az angol nyelvű rezümét öt melléklet követi, melyek illusztrálják az erdők, a szántóföldek, a rétek, a legelők és a szőlők kiterjedését a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán a vizsgált korszakban.

A rendkívül alapos, minden részletre kiterjedő mű méltán tarthat számot az egyháztörténet, a gazdaságtörténet – ezen belül az agrártörténet – és a történeti földrajz művelőinek érdeklődésére, hiszen nemcsak hiánypótló, de újszerű abban a tekintetben is, hogy eddig kevés figyelmet kapott az egyház és intézményei gazdasági tevékenysége.

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

(ism.: *Löffler Erzsébet*)